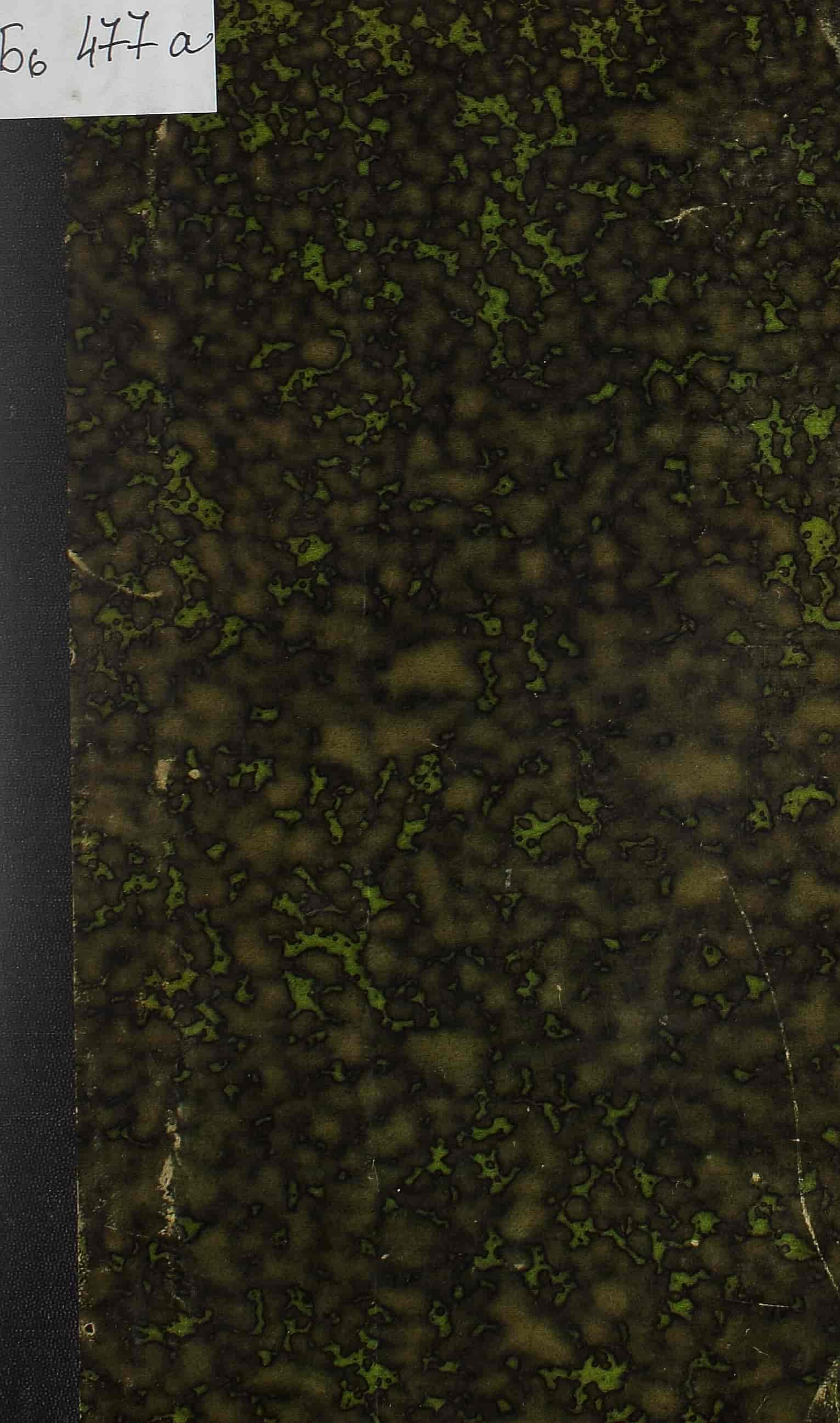

b6 477a

ЛУКА ТИМОНОВИЋ

LUKA TIMONOVIC
BELGRADE

6 477a

Лука Пеловић

БЕОГРАД УНИВ. БИБЛИОТЕКА

Историча
Лука Pelović

И Бр. 45481

БЕОГРАД

ВОСАНСКО-ЕРЦЕГОВАЧКЕ ВУНЕ

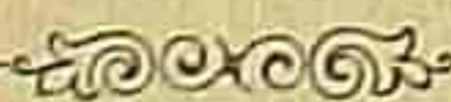
У СВЕЗИ СА

СРПСКО- И РУСКО-ТУРСКИМ РАТОМ.

(ШТУДИЈА ЗА НАРОД И ДРЖАВНИКЕ.)

НАПИСАО

ВАСА ПЕЛАГИЋ.

БУДИМПЕШТА.

Штампарија Виктора Хорњанскога.

1879.

Књигу ову посвећује писац праху и успомени честитог Босанца Косте Хаџи-Ристића, сарајлије, који је сву своју младост и сво своје имање жртвовао на опште цијели народа.

ЛУКА БЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
ЛУКА БЕЛОВИЋ
БЕОГРАД

ПРЕДГОВОР.

Историописац, или ма који други књижевник, ако жели да истински читаоцима и народу користи, мора своје писање тако удесити, да оно у народу и у људству подстакне, изазове, роди и развије основно и стварно размишљавање и испитивање о најпречим народним и човјечанским потребама, стварима, питањима. Он треба да стоји на висини најнапредније сувремене науке и партије. Он треба да дише духом критике и одбирања, духом поштења и одважности. А и у опште сви писци требају и морају да једино о том умују и пишу, како би свијет могао из тих умотворина њихових тачно сазнати свеколике узроке људским незгодама, размирицама, неправдама, заблудама, невољама, патњама и несрећама. Они треба да знају и покажу и све оне чињенице, које су кадре свијет научити и упутити, да заједничком снагом озбиљски послује, да сва поменута зла од људи уклони; па да на мјесто тога утврди користан напредак и општу срећу, да прокрчи пут истини и правди; да расвјетли умну и моралну страну човјекову; да са чистим разумом и правим поштењем о свима пословима и потребама људским здраво паметовати може, и да омили и утврди братски, мирни и радни живот између свију људи и народа, између свега људства.

То треба да постане најпреча и једина цијел сваког писца, сваке књиге, свију новина, цијеле науке, сваке скупштине и збора, свију школа и држава, и свију општина и цркви. А историја, која је један јаки стуб науке, и која је вјечита контрола и учитељ народа и човјечанства, још више и озбиљније имати мора пред собом ту високу и спасоносну цијел; но нарочит и најпречи задатак историје јесте да марљиво знаје и свијету покаже све узроке, који легу,

рађају и развијају буну, преврат, револуцију и ратове, и да обиљежи начин како се и буне, и ратови, и оружије укинути може.

С тога смо и ми, по струји најнапредније науке, са овим списом — са овом објективном историјом, једино само на ту велику народну и људску цијел циљали, и све могуће мотиве ка њој навијали и потискивали. Држећи се тог правца, мислимо да треба све што не иде том најсветијем циљу људском — жигосати, поткопати, искоријенити и коначно уништити. То је задатак историје, задатак науке, задатак свију и свакога. Ко то неће, тај је вољан да поред завађеног, омраженог, неразвијеног, малаксавајућег и несрећног људства, ужива и пирује, као византијски владоци и великаши, потпаљујући и гледећи дивљу мржњу, крвничку борбу и варварско клање и сатирање између Бугара, Срба, Хрвата, Грка, Мађара и т. д.

Почем ће на крају ове књиге бити опширнијег говора о томе, са шта оваким начином пишемо историју, и почем ће читаоци из самог дјела, из тока овог списка јасно увидити, шта је нужно у свијету жигосати, тријевити и рушити, а шта-ли поштовати, потпомагати и развијати, шта је, даље, за неопходно одржање, а шта-ли за неодложни одмет и уништење, — то сматрамо за излишно и даље распростирање у предговору. — Овде имамо још само напоменути, да су у књизи овој изложена врло многа и врло замашна дата историјска и друштвена, која пружају големи материјал за правилније умовање, за озбиљније пословање и правичније уређење друштва. Па ако се због тога случајно нађе и у овоме вијеку тирјана, Нерона, којима ова дата повољна нијесу, нек не жале на писца ове књиге, већ нека униште историју и науку, као некадањи свјетски угњетачи александријску библиотеку, па неће бити ни оваких историја. Али нека се сјете деспотски угњетачи, да уништење библиотеке и књига, као и сва тирјанства дојакошњих околних угњетача људских, нису могли истину и струју најнапреднијег умовања ни зауставити а толи уништити.

На преображење, 1879.

В. ПЕЛАГИЋ.

САДРЖИНА.

I.

САШТА СЕ РАЂАЈУ РЕГОЛУЦИЈЕ.

Скоро свака напреднија мисао и сваки напреднији преображај друштва у историји људској остваривали су се путем умне и крваве револуције. — Узроци томе, стр. 1. — Неправде и насиља власника стварају одметнике и бунтовнике, стр. 2. — Како постаје умна револуција, стр. 3. — Кад и како се појављује крвава револуција, стр. 4. — Револуције ће се у друштву све једнако понављати, док се год не уклоне њихови узроци, стр. 7. — Да се пронађу и уклоне ти узроци и извори зала у друштву нужно је озбиљно проучавати друштвено-економске и природне науке као и културну и политичну историју, стр. 9. — Историја сведочи, да ма каква гоњења и мучења напредних људи и револуционара од стране државних власника нити уздржавају нити уклањају револуције, већ их напротив већма распаљују и стварају све жешће умне и крваве револуционаре, стр. 10. — Напредне идеје нису поникле у главама појединаца, већ су производ историског развитка свеколиког људства и оснивају се на природним законима. — Разлози за то, стр. 12. — Досадашњи и садашњи систем државног уређења фактички упропашћује основну и животну снагу људства. — Примери за то, стр. 14. — Томе се може доскочити само изменом садашњег друштвеног поретка, стр. 15.

II.

Земљиште и народ Босне и Ерцеговине, стр. 17. — Занати, индустрија и сточарство у тим покрајинама, стр. 18. — Задруге, човекољубље и гостољубље у Босни и Ерцеговини, стр. 19. — Попови и вјерска мржња, стр. 20.

III.

Порекло и узроци, почетак и ток босанско-ерцеговачке буне. Ова буна није букнула из религиозног нити националног фанатизма, већ су њени узроци поглавито социјалне и политичке природе, стр. 21. — Шест ерцеговачких племена као шест малих република, и њихово уређење, стр. 23. (приметба 18.) — Оснивање одношаја између освојача и покорених, између »госпoде и раје« до 1850. год. стр. 24. — Овакви су одношаји у главном постојали и у време српског царства, стр. 25. — Државни данци до 1850. године: арач, вергија, десетина, коморија, крварина и сербезија, стр. 27. — Димница — владикана. — Даџије и терети, које је народ морао чинити беговима и агама, стр. 28. — Бегови, аге и спахије били су прије уопште човечни, благи и попустљиви спрема народа и често пута су га заштићавали од државе или баша и другијех зликоваца, стр. 29. — Даље описивање друштвено-економског положаја и стања народа у Босни и Ерцеговини до 1850. године, стр. 31. — Храна и сеоска народна јела, стр. 36. — Пријашње материјално стање народа у Босни и Ерцеговини, стр. 37.

* * *

Управа турска до 1850. године била је у млогоме демократска, и како ју Бланки описује, стр. 38. — Даље описивање пријашње турске управе и пријашњих демократских обичаја у Турској, стр. 39.

* * *

Турска је вјера демократске природе. — Турски попови. Код Турака постоји грађански брак. — Погреб мртваца код Турака је прост. — Њихови свеци. — У старо доба су били сви Мухамедовци па и сами владаоци умјерени, прости и скромни, стр. 40. — Међу Турцима није било виших staleжа. — Дахије и јаничари — „баше“, и њихови зулуми, стр. 41. — Године 1850 Омер-паша је сломио силу босанске аристократије, истребио баше, разоружао хришћански народ и завео нови поредак у Босни и Ерцеговини, стр. 42.

*

Реформе пошље 1850. године и њихово дејство. — Услед тих рефорама сеоски народ је почео знатно опадати. — (Породична задруга у Босни, приметба 30.) стр. 43. — Побрајање главних узрока томе опадању сеоског народа, стр. 45. — То су уједно и узроци последње буне. — Даље побрајање и навођење узрока босанско-ерцеговачке револуције, стр. 48. — Државни поредак и друштвено-економско уређење и стање народа у Турској,

страна 50. — Повод и почетак буне у Ерцеговини, па онда и у Босни, стр. 55. — Усташи су ставили своје тежње и жеље написмено у своме »прогласу народних права«, у коме су изложили свој програм, »усташко вјеровање«, »народно јеванђеље«, стр. 57. — Патње и невоље, које су усташи за остварење тога програма трпили, стр. 64. — Бројна јачина устаника, стр. 66. — Странске и династичке сплетке међу устаницима, стр. 67. — Патње бјегунаца, па и оног народа, који је остао миран код своје куће, стр. 68. — Андрашијеве реформе нуђене усташима, но које усташи нису примили, стр. 70.

IV.

Кнежевине српске ступају у јаван рат противу Турске. — Пријатељи и непријатељи овог српског предузећа и међу последњима особито мађарска интелигенција, стр. 72. — (Мађарски бунтовник Берђ Дожа и друге сељачке буне у средњем вијеку, стр. 73., приметба 40.) — Пријатељско понашање енглеског народа спрам српског устанка, на супрот енглеској влади, стр. 75. — (Мнијење Мила о разлици интереса владе и народа, стр. 76., приметба 41.) — Баук панславизма, идеја свесловенства, коју су несмислени српски и руски патриоте проповедали, највише је одвратила европске народе, а нарочито дипломате, од српске ствари, стр. 76. — Турска, бројно надмоћнија и потпомагана њеним хришћанским пријатељима, надвлада Србију и принуди ју да тражи мир. — Цариградска конференција, стр. 78. — Ултиматум великих сила, стр. 79. — Бројна јачина, поделење и наоружање српске војске, стр. 80. — Узроци одказивања послушности појединих војника или понеких одељења српске војске у овоме рату, стр. 81.

Друго ратовање Србије оглашено је на првозваног Андрију 1877. године и испало је далеко повољније за част и успјех војске, стр. 83. — Бројна јачина, подела и успеси савезне црногорско-ерцеговачке војске, стр. 84. — Одзив и учествовање у савезној српској револуцији: Срба из других крајева, Руса, Бугара, Талијана и Хрвата, стр. 85. — Бојазн од великог душановог царства и од руских освојења и угњетавања уздржала је Румуне, Грке и Бугаре од учешћа у савезној српској револуцији, стр. 87. — Децембарски отомански устав од 1876. године, стр. 88. — „Мудри државници“ паметују и раде наопачке, стр. 89.

V.

Руско-турско ратовање, стр. 91. — Пад Плевне, стр. 92. — Туреки и руски губитци у овом рату, стр. 93. — Сан-стефански мир, стр. 94. — Указни потпис цара руског, којим је потврдио сан-стефански мир, стр. 101.

Берлински конгрес, стр. 102. — Берлински уговор мира, стр. 103. — Добитци Србије, Бугарске, Влашке, Русије и Грчке, по овом уговору, стр. 106. — Аустро-Угарска окупација Босне и Ерцеговине, стр. 107. — Услови, под којима су српски устаници у Тишковцу положили оружје пред аустријском војском. — Мухамеданци у Босни и Ерцеговини нису се упуштали у никакве преговоре с окупационом војском Аустро-Угарске, већ су јој се силом оружја одупрли, те се тако заметула ужасна борба на све стране, стр. 108. — Бој на Сарајеву, стр. 109. — Са 200.000 војника за пуних 4 мјесеца ратовала је Аустро-Угарска са босанско-ерцеговачким устаницима, док их је побједила и заузела ове покрајине до Дрине, стр. 111. — Повратак босанско-ерцеговачких бјегунаца у своју отачбину и ново-заведени државни поредак у тим покрајинама, стр. 112. — Што је берлински уговор по побуњене народе онако рђаво испао, узрок је понашање руске дипломатије, како спрам побуњених народа тако и спрам европске дипломатије, као и руска освојачка спољна политика и њена угњетачка унутрашња политика, стр. 113. — Ујдурисана адреса Босанаца на цара руског, стр. 117.

VI.

Рат и садања цивилизација, стр. 120. — (Торпедо, стр. 120., приметба 50.) — Ужаси данашњег ратовања, стр. 121. — Примјери из историје ратовања, стр. 122. — Поред оваквих примјера мора скоро куцнути час, кад ће и најзатуцанији човек морати осудити садањи друштвени поредак, који се оснива на бајонетима, стр. 124. — Мнијење Виктора Иго о рату, стр. 125. — Поговор или разложна и важна напомена, стр. 127.

I.

САШТА СЕ РАЂАЈУ РЕВОЛУЦИЈЕ?

Што више расвјетлимо стазе наше прошлости, то нам је виднији пут будућности и правилнијем пословању људства.

Историја свијета казује нам, да су сви народи из једног немилостивог стања и положаја, прелазили у друго замишљено и напредније стање или путем умне или путем крваве револуције — буне, прерврата. И ниједан се напреднији преображај друштва, није могао другим путем добити.

Шта више, и свака стварна и човечна, истинита и слободна мисао (идеја), морала је да прође кроз валовити и опустошавајући пламен било умне или крваве револуције; или морала је да прође кроз обадвије, док не би ступила на земљиште остваривања. Наравно, то је врло жалосна појава за човечанско друштво, али тако је бивало и још једнако бива.

Зашто то бива?

То је големо питање за сав свијет и за сва времена. О рјешењу тог великог питања ваља се озбиљно бринути и својски радити.

Али обична памет мало мозга о томе највећем људском питању, него обично вели: „тако је суђено да буде и тако бива.“ Са таким снебивањем, и са таким вјером у судбину, обична памет грозно понижава науку, ум и достојанство људско!

Здрави разум пак о томе великом човечанском питању немисли тако. Он овако умује (резонира): свака истинита и слободна, свака правична и човечна мисао, наилази на грозне сметње и пролази било кроз умну, било кроз крваву револуцију или кроз обадвије из ових узрока:

Прво, што свијет не стоји на једном ступњу поштења и свијести — на једном стадијуму умног и моралног¹⁾ развића. Друго, што се у свако доба и код свију народа налази обилати број преставника и суграђана његових, који неразумевају историјски тџк напредовања људског, неразумевају шта значи и шта важи дух времена и дух потреба народних, него се по свом ђефу, помоћу апсана, прогон-

¹⁾ Под овом ријечи увијек разумијемо научни морал, који хоће једнака права и једнаке дужности за све чланове људства, и међусобну љубав и братство свију народа, а не религиозни, јер мантијаши под именом религиозног морала сасвијем нешто друго подразумевају и свијету проповиједају.

ства и бајонета, одупиру напредним идејама и народним жељама. И треће, што се свуда и у свако доба нађе одобјесних власника са читавим јатом једномишљеника, који се толико забораве, да сматрају себе као „богове“ и арендаторе народа, а радни свијет држе нипо-дашто или бар као стадо оваца, од којих могу не само вуну и млијеко, него и кожу и месо у корист свога господства употребити.

Између осталих примјера, који показују да они сматрају себе да су нешто више од обичног човека-радника, навешћемо овај. Они без одобрења народног утврде „законе“ и уредбе, па на основу њих и на основу тако званог државног „реда и поретка“ тако далеко иду, да сиротном и утрућеном раднику одкидају и последњу кравицу и овчицу; његово посуђе, смок и постељицу у безцјење продају. А зашто? Зато, да узвесе благовање и власт силеџија, дембела, удворица, варалица и раскалашника. Они се небрину за радни народ колико за своје псето. Властници и за своје псе, који ништа нераде, набављају љеба, а никад и не завире да виде, да ли сиротни радник, има нужну храну! Да ли бар малчице угодно живи онај вјечити посленик, који им је својим тешким радом оне угодноности спремио и дао! О, не! И њихови коњи више коштају годишње, него највреднији радник — слуга, најамник и надничар, без којих та господа угњетачи не би могли ни дана живити у оном стању у ком су.

Читави милијуни породица људских невољно одкидају од свог залогаја, од својих уста најљепшу зараду и производњу своју, те продају ради исплаћивања црквених, државних и кајишарских дугова и дација. Гледећи то и нехотице мора човек рећи:

Раја ради, угњетач се слади.
Синци рода, ћери отаџбине,
Измећаре тирјанима мрским.

Таке неправде и така тирјанства стварају одметнике (опозиционаре) и бунтовнике (револуционаре). Због тих неправди највреднији радници одмећу се у хајдуке, који највише узбуњују и воде народ у бој противу својих крвника и угњетача. Узроци, због којих се људи одмећу у хајдуке, лијепо су испричани у народној пјесми „Кнез Богосав и старина Новак“, у којој кнез пита Новака зашто је отишао у хајдуке, велећи:

„Побратиме, старина Новаче!
Сашта брата оде у хајдуке?
Каква тебе оћера невоља
Врат ломити, по гори ходити,
По хајдуци по лошу занату,
А под старост, кад ти није вријеме?“
Вели њему старина Новаче:
„Побратиме кнеже Богосаве!
Кад ме питаш право да ти кажем:
Јест ми било за невољу љуту:
Ако мореш звати и памтити,
Кад Јерина Смедерево гради,
Па нареди мене у аргатлук,
Аргатова три године дана,
И ја вукох дрвље и камење,

Све уз моја кола и волове,
 И за пуне до три годинце,
 Ја нестекох паре ни динара,
 Незаслужих на ноге опанке.
 И то би јој, брате, опростио ;
 Ал, кад сагради Смедерево града,
 Онда стаде па и куле зида,
 Позлаћује врата и пенцере,
 Па наметну намет на вилајет.
 — — — — —
 — — — — —
 Ко имаде тај предаде благо,
 Ко предаде онај и остаде ;
 Ја сам био човек сиромашан,
 Неимадох да предадем благо,
 Узех будак, с чим сам аргатово,
 Па с будаком одох у хајдуке.“ и т. д.

Ова драгоценна и дивно испричана народна жива, усмена историја, народна философија, која није истекла из пера плаћених и удво-
 рачких историописаца, књижевника и новинара — велим ова у пје-
 смама изведена историја сиротиње народне и њезиних крштених и
 некрштених тирјана, крволока и пијавица, јасно и непристрасно
 казује, ко нагони вриједне раднике, да иду у хајдуке ; ко их нагони
 да подижу буну ; ко принуђава сиротињу да убија, да отима а по кад-
 кад и да краде ! Из ове јасне народне пјесме треба да се поуче и да
 се у њој добро и пажљиво огледају државна и црквена господа.
 Нека упореде своје велике плате и свој лагани рад, свој раскошни и
 раскалашни живот са животом једнога раденика, који се у зноју своје
 кула, па ће и сами они увидети и признати, да су они, који чувају и
 одржавају садашњу друштвену неправедну организацију, криви за
 сва људска зла и злочинства, за све буне и преврате.

Ово што рекосмо јесте вјечита морална и научна истина, коју
 нико поштен и научан порицати неће. Али унаточ томе, ко се год
 тој постојећој неправди противи, когођ се против угњетавања, гулења,
 и грабљења буну. Њега сматрају као бунтовника и противника др-
 жавног реда и поретка, и осуђују га на свакојаке муке и каштиге.

Таке појаве у друштву морају по природним законима изазвати
 пре свега умну револуцију. „Притиснуто јаче све на више скаче“
 вели народна философија. И заиста тако бива : зашто ? да се врло
 лако протумачити. Угњетени и ограбљени почне живље мислити о
 своје опстанку и учињеној неправди. Један другоме казујући јаде и
 невоље своје и неотице почну радити противу неправде, градити пла-
 нове и стварати дружине и завјере. У том јадању и претресању оних
 чињеница, које су узрок народним невољама, развијају се опозицио-
 нари (одметници) и одважни карактери. Њима још већу умну и мо-
 ралну снагу придаје и развија радикално напредна струја савремене
 прогреса и цивилизације. Тим се снага и воља удвостручи. Је-
 дномишљеници се удружују, споразумевају, уређују и заједнички се
 посла лаћају. А уређено (организирано) друштво и уређен задружни
 рад јесте моћ и моћан творац за свако пословање. Тако давље угњет-
 тени и удружени мало по мало постају прекаљени радници умне ре-

волуције. И два дрвета, кад се једно с другим тару, могу ватру украси, а камо ли људи неће!

Кад се људи споразумеју, онда изнесу своје тежње на видјело, и у име народа и правде траже од дотичних власника и угњетача, да се постојећи државни поредак промјени, да се узакони народу човечија слобода, боља правда и удеснији живот за угњетену и глобљену гомилу народа. Чим се појаве такви људи са таким тежњама, одма им се присједињавају сви остали поштени и угњетени људи, и сви скупа озбиљски раде, да се развију ове мисли и да се остваре народне тѣжње.

Против ових људи устају сви власници и силни овог света, а особито они, који су јаничарске и папске нарави и памети. И тако постану у друштву људском два главна табора: табор угњетених и табор угњетача. Угњетачки табор овакве појаве у друштву и овакве народне потребе и захтјеве обично назива: отпадничким, вјетрењастим, претјераним, немогућим, фантастичким, издајничким, опасним, шкодљивим за мир и друштвени поредак. И у том се састоје сви њихови разлози.

„Они су те пријатеље народа сатирали, али ови су ипак живили и ширили се по свјету; они су их тукли, а ови су расли и напредовали под сваким непријатељским ударцем; тирјанија их је давила у крви узбуђеног народа, али ови су васкршавали са још моћнијом снагом и вјештином, и изнова прикупљали угњетене народе под барјак слободе и правде, под барјак рада и једнакости.“

Та мученичка али јуначка и поштена борба још више је на освету позивала свјетске угњетаче и изјелице народа. И они, да би у своме послу успјели, служили су се и најподлијим и најгрознијим средствима, као што су: новац, којим подмићују, окови, апсане, оружје, мучења и прогонства, који застрашују. И једино се тим средствима они одржавају у њиховом звању, сили и богатству.

Оба противничка табора непријатељски се гледају и преговарају у борби умне револуције. Поле увиђавни државници, било вољно или невољно прилагођавају себе, државне уредбе и законе према овој историској струји, према духу времена и духу народних потреба. Тако што чине сувремене државници: у Енглеској, Америци, па у неколико и у Србији и Грчкој. Где пак још ова историска струја није у толикој мјери узела маха, тамо се и са већом тирјанском моћи одупиру овој струји, као што то чине господа Турске и Руске царевине.

Па кад се тако нечовјечно и неразумно, с једне стране, стављају сметње напредним мислима, а кад, с друге стране, додијају народу неправде, намети и велике дације, онда народи излазе из колотока умне борбе, то јест подижу борбу са оружаном руком, да оборе и поруше све што је супрот на родних права и жеља, све што њега глоби, вара и тирјанише. Тада народ убија брата и оца и сродника, ако су припадали и припадају угњетачком табору.²⁾

²⁾ За ово имамо примјера из српске и из опште историје. У српској историји налазимо, да је Карађорђе убио свог рођеног оца, што није хтео да

На то га нужда нагони а нужда и гвожђе ломи.

Тада народ јури, да поруши постојећи државни поредак, постојеће законе и уредбе, па да на развалинама старог поредка оснује, подигне и уреди нови праведнији, благодатнији и срећнији државни поредак.

Ово потврђује и народна пјесма, велећи за шумадијску револуцију:

иде заједно са побуњеницима противу угњетача, него је се хтео да врати Турцима на предају. Доцније буне српске, као што је на прилику „Милетина бунџа“ у години 1835. ништа друго нијесу, него одјек незадовољства са ондашњим постојећим стањем. У Милетиној буни тражио је народ од кнеза Милоша Обреновића, да укине кулук, да се смањи пореза (дација) и да се узаконе боља права за народ: Види књигу „Кнежевина Србија“ на стр. 192. од М. М. Милићевића.

И општа историја казује нам, да је честити Римљанин Брут своја два рођена сина смакао зато, што су пристајали уз тирјана владоца противу народа и његових жеља.

Из црногорске историје наводимо овај догађај: Владика Петар II. око 1836. год. имајући у рукама гвардију и перјанике у полицајском облику, науми да удари данак на црногорски народ, који до тада никоме ништа давао није.

Овај намет (данак) произведе у Црној-Гори у народу неописано огорчење и незадовољство.

Народ почне и на владика и на сенат викати, називајући их својим крвницима, и доказујући, да Црногорци нијесу давали данак никад никоме, и да се кроз стотине година боре са својом и о својој брашници без ичије помоћи управ за то, да недају данак. Тако и данас Црногорци мисле, али не смију да изговоре.

Владика Петар постојан у својој намјери и одлучи није хтјео ни да чује за те црногорске разлоге, него одма разашље перјанике са оштријем налогом, да се по Црној-Гори покупи данак.

Услед тога ријечка се нахија прва побунџи и владичине купције (перјанике) између себе протјера.

Владика Петар скупи неколико стотина Катубана и удари на ријечку нахију, те нешто оружјем, нешто мамљивим обећањем, а нешто митом главара, успије у цељи, те поцијепи народ, стријељавши неколико коловођа, натјера усташе на покорност, то јест, да признају нови поредак, који је уређен без воље народа.

Тако учини и у осталим нахијама и племенима, гдје се год наишло на отпор у давању дација, а нарочито у Пиперима, гдџ се је народ најжешће давању данка противио.“ Види „Гласних срп. ученог друштва,“ књига XI. за 1874. стр. 45. и 46. чланак Нићифора Дучића.

Из овог се отворено види, како народ устаје на оружје противу рођене браће рођеног народа, кад види да му се он за угњетача намеће, и кад му глобе на врат удара. Ко је крив проливној братској крви и овој буни, устанку револуцији? — Није нико други до влада, која са наметима, дацијама и тирјанством оптерећава и изазива народ. — Таки поредак државна господа зову праведним и утврђују га као закон. Таки закони утврђени су силом бајонета и запечаћени крвљу народном, али ипак државна господа веле, да је то правичност, да је то закон, и да је то државни ред и поредак; а црквена господа освећују тај противу воље народне чин као моралан акт.

С тога има право пјесник, што вели народу:

„Не ти виною когда въ бою,
Кровь неповинная прольется
Без жертвъ, без крови, без борби
Народамъ счастье недается.“

„Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврне
И да друга настане судија и. т. д.

Наравно, овде народ није мислио, да обори чалмоносце, па да на њихово мјесто постави „цилиндраше“ да пјевају стару пјесму на нов глас; него да обори неправедне уредбе и несретно стање и да изради срећне и повољне услове за свеколико умно и материјално благостање народа и људи. То је цијел сваке народне узбуне и борбе.

Тада така државна господа, са свима тако званим чуварима друштвеног поредка, обично суновратице трче, да поватају, да поапсе, да сургунишу, да пушкарају и коначно униште све што дише духом револуције, па да и даље управљају по старом закону и поредку. То им често испада за руком, јер имају у шакама јака средства, као што су: оружје, војска и новац. Затим иде им на руку народно незнање и неспоразумљење, народна оскудица и неуређеност (неорганизација.) Али гди гођ је народ предходно учинио нужну спрему, и ће је било у њему споразумљења, он је побједно, па ма се знао или незнао побједом користити. Гди је револуција без нужне спреме искрсла, морала је пред угњетачима подлећи. Тада наравно угњетачи тријумфирају у слави својој.

Но угњетачи се варају у тој тренутној побједи. Требало би да знају и добро упамте: да притисак има само једно вријеме, а напредак је трајашан и вјечан; сјечиво се туши и понајлак истроши баш о оно што сјече. Њихова дипломатска, државничка мудрост мисли, да треба пронаћи, поватати и ојађено казнити револуционаре, угушити искрслу револуцију, па је одма цијељ постигнута, револуција уништена, револуционари искорјењени, мир и вазљубљени њихов стари друштвени ред и поредак славно повраћен и на ново утврђен.

Али то није тако као што они мисле; то су куле на пијеску крај бујне воде; то је дубоко незнање историје!

Зар тренутна историјска тишина значи вјечиту укоченост, вјечити застој, вјечиту покорност угњетачима и назадку?!

О, не! То би било противу историјских, друштвених (социалних) и природних закона. Та историјска и друштвена тишина није ништа друго но пут развића (фаза) и чињеница, која прикупља већу снагу и спрема већу и јачу организацију (уређење) па било у име половног или темељног преображаја друштвеног

„Силници могу распрострети страву,
Лажови замутић најбистрију главу,
Народе приморат да приклоне главу,
И жеженим златом купит пуге слуге,
Њихове хвале и њихове руге,
Сведочбе лажне и гласове криве“ . . .
Тиранија, лажа до тог може доћи,
Ал свијест угушит неће никад моћи.
Свијетла идеја истине и правде
На бајонет никад натаћ се недаде.

Овако мишљење потврдиће сви прави зналци историје и народа. Ово потврђује и она народна пјесма, која вели:

„Сунце зађе али опет изађе,
После ноћи бијели данак дође.“

Овако тврђење поричу само они муди државници и грађани, чија је памет равна оној памети, која мисли, да би уништила радњу вулкана, ако би порушила, затрпада, поравнила и уништила брда: Везув, Етну, Еклу и друге ватрометне горе.

Они незнају или неће да знају, да тирјанска сила и тирјанска средства могу само поједине покретаче одстранити или сатрти и поједине појаве за неко вријеме зауставити; али квасац који леже, рађа и развија опозиционаре, револуционаре и револуције, остаје у људској историји не уништив, вјечит, као молекули и атоми, као снага и материја у природној историји — све донде док се управљачи друштва и само друштво не постарају, да строго научним путем и човечним начином знају и одклоне повод — узрок тим непријатељским и крвавим појавама и догађајима друштвеним. С тога је неопходно нужно, да и државници усвоје ону научну Дистервегову изреку, која вели: „Добар учитељ и васпитач — а ми велимо и добар државник — нетреба да се брине како ће каштиговати, него како ће урадити да nebude каштига.“

Сва дојакошња државна и црквена господа негледаше и неистраживаше никаквих узрока, ни из научних ни из обичајних закона, да сазнају прави узрок и корјен, који рађа и развија преступнике, одметнике и бунтовнике. Они виде и знају, да ниједан човјек на свијету неказни свој трбух шибамма ни другим каштигама, зато, што кадикад кврчи, завија, боли и друге нереде у тијелу и ван тијела чини; него сваки мало поде паметнији човјек итро истражује и испитује оне узроке, због којих је трбух свој пријашњи мирни поредак пореметио; па брижљиво ради да ту реметећу, узбуњујућу појаву удесном храном, нужним одмором и потребитом топлотом утоли и одклони. Таква државна метода, таки државнички начин пословања, учинили би више користи народу и човечанству, но све свирјепе жестокости полицаја, апсана и бајонета.

Ово ће потврдити сви научари и паметари на свијету. И чувени францески научар Кетле врло основно и научно тврди, да се не само бунтовници и буне, него да се и сваколика остала зла и злочинства³⁾ чине једино због неправедне друштвене организације и неувиђавног поступања оних што друштвом људским управљају.

³⁾ Ево како се Кетле о томе изражава: „У колико друштво, силом своје организације и својих нарави, управља и опредјељује радњу људску, у толико је само друштво криво за сва зла, која поједине личности, индивидује чине. Кад бих ја нешто, вели Кетле, прокопао једно вече калдрму испред моје куће, па бих сутра дан чуо, да се више њих људи скрхало ноћу преко тог јаза и камења, би ли се могао томе чудити? Није ли тај случај сасвијем природан и неће ли се он понављати сваке ноћи, докле гођ стоји прокопана калдрма? И би ли било лепо од мене, да се тада претварам и перем руке, да нисам ја тој несрећи крив, и да је сваки био слободан да иде куда хоће, па зато не био баш туда ићи, или, кад је туда ишао, био понети фењер са собом? И

И за овај велики спасавајући и најчовечнији посао људства, то јест, да се укину извори свију зала и несрећа људских, савремена напредна наука, да јој је за славу, указује и пружа народима голема сретства и спасоносне начине, да се од те убитачне болести излјечи. (У нашој књижевности српској то се засад најјасније видити може из књиге „Нова наука и нови људи — Пут срећнијем животу“.)

Да је ово овако и да су напредни умови и прави пријатељи народа, овака братствена срества за срећнији народни живот изнашли, то и многа поменућа господа знају, али нијесу вољна да о том раде и да се над својим личним интересима узвесе; јер лакше је благосиљати но копати и жњети; лакше је научити да се одржи стари поредак са силом оружја и параграфа, него штудирати и изнаходити повод и узрок, због чега се рађају револуције и остала неизбројна зла, што их друштво људско због несретног и неправедног постојећег поретка подноси. За њих је излишно тако тешко и негосподствено штудирање, почем виде да потпуно и „цјелисходно“ могу подржавати постојећи државни поредак као што су чинила и пријашња њихова браћа: Комундурос, Никола Христић, Туцаковић, Барловац, Метерних, Раух-Бан, Лоњај, Муравјов, Осман, Митад-паша, кардинал Антонели и његов папа Пијус IX. и други њима подобни државни великодостојници, за које су природни, историјски и социјални научни закони шпанска села. За таква штудирања треба имати голему порцију воље, поштења и постојанства, треба оставити и дипломатске салоне и преклапања политична; треба се удалити од легиона удворица и шпијуна и од саслушавања њихових лажарија и петљанија, па озбиљно штудирати и упознавати се са законима савремене најнапредније социологије,⁴⁾ нацпо-

тако на овај начин ствара се велики дио моралних преступа и зâла, јер им тако рећи само друштво даје квасац.

И како би то грозно изгледало, кад би ја још изишао и казнио оне, што се у тај јаз скрхаше? И ту је управо прилика, да државник и законодавац штудира и измени средину у којој живимо, да темељно поправи и побољша стање ближњих својих. Јер, зар ја морам бити фаталиста кад видим да ми шкоди ваздух, који ми дајете да дишем, да ме гуши и да ме мори? Дајте да дишем чист ваздух, измените средину у којој живим и организацију која ме гњечи и на разна зла и невоље нагони, па ћете ми тиме дати сасвим нов живот физични, умни и морални.

Тако исто ја могу бити морално јак, али и опет нећу моћи увјек одолети шкодљивим узроцима, који ме окружавају и на зло нукају. Мој живот морални, као гођ и физични, готово је увјек у вашим рукама. Ваше установе трпе и шта више подржавају читаву гомилу замака и опасности, које ме у зло уплећу, а ви ме бијете и казните чим се спотањем и паднем. Није ли боље и паметније, није ли човечније и правичније постарати се да се уклоне узроци, који ме у зло гурају и гоне, па онда нећу никаквих преступа чинити? Није ли далеко увиђавније побринути се да се зајази провала куда морам проћи и да се освјетли стаза, којом морам да корачам?“ (Види књигу М. Ракића: „Један лист из физике социјалне.“)

⁴⁾ Социологија је наука о друштву, наука равнотеже и кретања друштвеног, наука која показује законе, који владају друштвом. А социјализам је наука, која се бави о одношајима друштвеним. То је наука, која испитује и показује све узроке због којих се све друштвене невоље и несреће рађају и развијају, и путем науке изнаходи и показује начин како се људско

на лне економије,⁵⁾ физиологије,⁶⁾ хигијене,⁷⁾ педагогије,⁸⁾ статистике,⁹⁾ политичне и културне историје.¹⁰⁾ Тада би тек били у стању да сазнамо и усвојимо она научна средства, са којима се породице, општине, народи и људство уредити могу, па да нестане у друштву свију поменутих појава и свеколиких политичних и економских несрећа, што их чланови људства, на срамоту прогреса и цивилизације, на сваком кораку данас подносе и трпе.

Без оваковог умовања, испитивања, рада и уређења може постојећа државна машина да се неуморно и вјечито окреће, као ћоја да нешто привређује. Али у самој ствари, никада и ниће ни кончића праве користи за праву срећу народних чланова израдити неће, као што и досада није, ма да је неизбројну и неизмјерну зараду народну у име тога теглила и једнако тегли. С тога персијски пјесник није погрјешио, кад је рекао за државну машину:

„Чудна ми је мудрост њина, (владина)
Ја у мало незадрема,
Јер све чујем клевет млина,
Али брашна? — брашна нема.“

Сав постојећи политични, економски и научни напредак (прогрес), што га је људство досад учинило и чини, није производ те државне машине и државног рада, него је то све израсло из крви, труда и костију народних радника — радикалних опозиционара и револуционара. Ове наше разлоге потврђују сви поле поштени научењаци. И чувени инглески научењак Бекл о томе овако каже: „Ниједна политична промена у друштву људском, ниједна велика и спасоносна реформа (промена), па била она законодавна или извршна, није никада и ниће била измишљена управљачима државним. Увјек су такве промене, таки напредак и сваки други спасоносни проналазак људски смишљали и покретали одважни и даровити мислиоци,

народно друштво уредити може, па да сви друштвени чланови у братској једнакости и благостању, у срећи и слободи живити могу.

⁵⁾ Економија је наука, која испитује законе и услове од којих зависи човеков опстанак и народно благостање. Најновија економика бави се и показује тачне законе, који су кадри осигурати право благостање и срећан живот за свеколике чланове народног друштва. Види »Начела о народном благостању« од Светозара Марковића.

⁶⁾ Физиологија је наука о функцијама — о радњи у човекову тијелу. Она показује законе, по којима се врше радње у тијелу и посљедице тих радња.

⁷⁾ Хигијена је наука о одржању здравља. Она показује правила, по којима се здравље усавршава, одржава у добром стању и порушено поправља.

⁸⁾ Педагогија је наука, која има задатак да покаже наставницима све могуће начине, како ће што лакше и што успјешније да изуче омладину људску свему ономе што ојачава, развија и усавршава тјелесну, умну и моралну снагу ученика или боље рећи младог људства.

⁹⁾ Статистика је наука о стању државе и друштва. У њој само бројеви говоре: број рођених и умрлих, број радника и готована; број произвођача и потрошача; број производње и потрошње; број прихода и расхода; број растења и опадања; број количине и каквоће; број патника и дембела и т. д.

¹⁰⁾ Политична историја јесте наука о свјетским догађајима и узроцима њиним; а културна историја је наука о умним проналасцима људства и о општем умном развићу човечанства.

који су изналазили злоупотребе и неуредности, показивали их свијету и предлагали средства да се зло уништи и да се у боље стање пређе.“¹¹⁾

Други енглески научар и државник Стјуарт Мил вели у својој књизи „О слободи“: да су највећи добротвори друштву они људи, који се противе постојећем поредку и који се противу њега боре, а то су они, које обични свијет и господа зову „особитим (оригиналним), претераним и фантастичним (усијаним) главама. Без таквих људи, друштво људско постало би као усмрћена и уцрвљана баруштина.“ Дакле ово говоре научни и државни претставници (аукторитети), којима ни за један нокат невриједе она господа, која наше разлоге и предлоге оговарају и гоне.

Ако ли су поменуте штудије за државну господу тако тешке, онда нека се сјете обичне историје, коју су они у школи учили, па ће видети из ње да власници и силеџије свјетске не могоше кроз сво велико историјско доба са свима својим државним разлозима, ни „преступнике“, ни револуционаре, ни револуције, ни остале невоље народне да униште. А боме ондашњи државни разлози нијесу били лакши од садашњих. За то историја сведочи, јер поред садашњих државних разлога: поткупљивања, затвора, робије, прогонства, вјешања, стријељања и осталих омањих мука при испитивању, били су још у старо варварско доба и ови: шибе, кврге, вјешала, старишта, залеђивање, морење од глади и жеђи, растрзање с коњима, бацање у разјарен угријани престо, печење појединих удова на живом тијелу и нагоњење да то једу приврженици пред очима полумртвог револуционара, ударање жига на чело, осјецање носа или ува или ма које друге части тијела; — затим вађење очију, пребијање костију, одкидање коже и меса, чупање језика из живог човјека и т. д. и т. д.

Сва та варварска средства, пред којима ће се потомци са ужасом гнушати и све већма на освету распаљивати, била су употребљавана од државне и црквене госпode противу простих и научних бунтовника, све до велике француске револуције, то јест, до самог свршетка прошлог вијека. Тим су мислила господа да поправе и усреће народе и човечанство! Грозна логика мудрости и поштења!

Па шта? јесу ли државна и црквена господа кроз толику просторију историјског доба, таким јаким и уништожавајућим разлозима државним, уништили своје противнике, то јест, противнике неправедног друштвеног постојећег поретка и уређења и владајућих заблуда?

Сувремена историја свјетских догађаја отворено сведочи, да државници таким ужасним државним разлозима, не само што нијесу уништили преступнике и револуционаре, него шта више ови су се данас више разгранали и умножили но икада прије. Јер тџк историјског и културног напредовања, и струја напредних народних захтјева иде и мора ићи својим историјским путем, исто онако као и валовити ток сваке друге ријеке. Чим се ко усуди да том току на

¹¹⁾ Види Бекл: »Историја цивилизације у Инглеској« у руском преводу књига I. страна 202.

пут стане, онда се одма диже узрујаност и напрезање, борба и рушење тих препрека — дакле још веће развијање започетог дјела.

Но да се ови разлози неби узели као голе фразе ево примјера. Некадашња моћна Рим-папина инквизиција, која је онако свирјепо у име „Господа Бога и спаситеља Христа“ у Шпанији и другим католичким земљама противнике своје сатирала, не могла се ову струју напредовања ни зауставити а камо ли уништити. „Из трудежа, из развалина произрашћа и развија се нови живот. То су вјечити закони природни. У животу минулих нараштаја леже клице савременом животу. Нараштаји нијесу као лишће на дрвету, што се сваке године зелени, суши и опада, већ остављају у стаблу човечанства сталне трагове своје дјелатности. Поједини људи пролазе кроз историјски живот нечујно, као фантоми (привиђења) живе, рађају и изчезавају као цвијеће на дрвету; али један нараштај већ оставља свој утисак у васколиком организму човечанском. Савремени нараштаји сунчају се на прошлости људској. Минули живот човечански подржава и подстиче савремени живот људски.“

Из костију Бордана Бруна, Ванинхија, Галилеја и других светлих умова, које су руком „светих отаца и државника инквизиције“ пригњечене, изниклоше још жешћи умни и кржави револуционари: Коперник, Кеплер, Њутон, Волтер, Русо, Прудон, Дидеро, Хус и Жишка, Минцер, Дарвин, Фокт, Бихнер, Хекел и многобројни политични бунтовници.

Свјетски угњетачи употребљаваше страховита средства противу тако званих либералних револуционара, па поред те либералне партије сад се разви голема партија социал-демократска, која је брд и камо напреднија и далеко опаснија, за народне угњетаче, варалице и глобације, од оне прве.

Јаничари и дахије били су ужасни чувари државног поретка, али ипак нијесу могли прекинути српске и грчке револуције, које су пламтиле за ослобођење угњетених народа у почетку овог вјека.

Богати, силни и бијесни францески маркизи и кардинали, и енглески лордови са њиховим краљевима¹²⁾ не моглоше осујетити оне многобројне веће и мање унутарње своје узбуне, нити бише кадри зауставити огромну појаву велике америкаанске и францеске револуције, које су ужасом величине и важности своје потресле државнике Јевропе и Америке, и големи преображај у свијету зародиле, развиле и учиниле; јер велика начела и одјек ових двеју револуција и у роцској души распаљивао је пречишћавајући огањ за умну и кржаву револуцију. И сада оне опијају и узвишавају дух човечанских радника и пријатеља.

Свирјепи немачки „ритери“, кнежеви и остала господа не мо-

¹²⁾ И поред свеколиког оваког тирјанства енглеске госпоштине, народ енглески непрестано је подизао буне. И то је чинио све дотле, док се за народ угодније слободе и човечнија права незадобило, неузаконило. Они су, вели историчар Бека, преко 40 својих владалаца сатрли, а Шотланци су једног свог владалоца продали, велећи: „То је једина корист, коју ми од тог нашег владалоца добити можемо.“

гоше отклонити швајцарске буне и немачке сељачке револуције, које су скоро као и велика францеска револуција учиниле читаво море од пролирене крви угњетачке, што је било у шестнаестом вијеку, то јест прије 350 година.

Султански фермани, паше, солдатија и остали државни апарати, које опуномоћи „премилостиви“ владар, да могу у име његово презирати, апсити, прогонити, вјешати и сатирати све што дише напредним и слободним духом, не могаху ерцеговачко-босанске револуције зауставити. Није им ни то помогло, што су у „маошкој револуцији.“¹³⁾ 1834. год. толико бунтовника уништили, да је у Бањалуки као што вели народ међу објешенима 70. глава „Петара“ било, то јест, оних којима је било име Петар.

У наточ свему томе, народи су подизали револуције и више — мање обарали постојећи поредак и угњетаче своје. Једина је несрећа била код свију узбуњених народа та, што није готово нијесу могли уредити друштво према својим потребама. То је било, прво, због тога, што народи још нијесу били довољно свјестни, и друго с тога што је народ повјерљив, те повјерује лепим обећањима побјеђених угњетача или неких других препредењака, па их опуномоћи да они уреде и удесе нове уредбе и законе. Господа наравно кројила су законе, који ће за њих угодни бити, а на народне потребе мало се освртало. Они су мало помишљали да се народ није крвавио, да само промјени једну господу и да постави другу, него да промјени несрећно и теретно стање на срећније и напредније. На мјеста догађало се је, да народ сам собом заиста праведне и срећне уредбе оснује, али тиранија тада похита са свију страна са легионима плаћене, глупе солдатије и на скоро томе спасоносном зачетку учини крај.

У опште узев суштина, језгра угњетавања остајала је, а само се је форма мијењала. Добит је, до душе, ипак доста велика, јер су нове уредбе бар допуштале мало слободније говорити, писати и радити, те је кроз то и кроз многе умне и крваве револуције унапређена култура и прогрес, и више развијена свијест о човековом праву и достојанству, о правој човековој срећи и напретку; те сада напредни умови и истински пријатељи народа знају, како треба уредити друштво, па да у њему влада истинита правичност и срећа за свеколике чланове његове.

Напријед наведена факта са осталим многобројним историјским датама уче нас, да нико нема ни пута ни права, стајати на пут духу напредног времена и духу народних захтјева. Јер напредније идеје, напреднија умовања, нити су била нити ће бити тако звана „фантазија“ појединих тако званих „занешењака“; него и прво и друго јесте и остаје чисти продукат историјског рада свеколиког људства, продукат прогреса и цивилизације, и израз народних жеља и

¹³⁾ У Босни између Бањалуке и Старе-Градишке постоји мјесто Маошка, која се састоји из више села. Поменуте године народ тог краја подигао је буну противу спахија, пак почем се није учинила ваљана спрема, наскоро је морала угњетачкој сили подлећи недобив никаквих олакшица.

потреба, које се је прије појавило и развило код овог или код оног, него у осталих друштвених чланова.

Шта више, народни напредни захтјеви и напредне идеје умовања и пословања, не само што су продукат народних потреба и продукат историје и цивилизације, него се оснивају, базирају на вјечитим законима моћне природе, то јест на законима усавршавања и прилагођивања.

Научна посматрања и испитивања ове наше разлоге јасним примјерима посведочавају. Чујмо их:

Земља наша, на којој ми сада живимо, бијаше некада усијани растопљени комад материје у простору ваздуха, без иће ичега, а сада видимо на њој „цјелисходне“ воде, брегове, равнице и свакојако биље.

Дрвље некада даваше само дивљаке, љуте и бљутаве родове, а данас по законима прилагођивања и усавршавања добијамо воћа од сваковрсног укуса и сласти.

Прастарог је мамута нестало и на мјесто његово развила се друга животиња, која се тако упитомила, да слуша глас човека.

Некад људство не знадијаше ни десет избројати, а данас помоћу математичних закона пребраја и мјери величину и растојање небеских тјела — звијезда, и зна унапред одредити не само дан и сат, него чак и минути, у којој ће се одпочети, и у којој свршити попрачење сунца и мјесеца.

Некада се људство задовољавало, имајући пријесну кожу за аљину и чергу или земунуцу за стан, а данас бома сваки оће угодан стан и чисте аљине.

Некад су људи јели стјенице као сретство очистити желудац, стомак, а данас за то далеко савршенија и лакша сретства свијет ужива.

И шта извађамо из ових примјера?

Извађамо и дознајемо то, да се тако исто и све друштвене уредбе и закони, владе и управе требају и морају прилагођивати и управљати према духу времена и према духу народних жеља, потреба и захтјева; тим више то мора бити, што народи данас више свађају своја права и човеково достојанство, а до сада народ је био теглећи двоножни вџ, роб угњетачима, слуга варалицама и празновјерицама. О овоме упутно говори чувени правник Б л у н ч л и ј а велећи: „Кад закон и државници неиспуњавају потребе и жеље народа, тад се у њему рађа грозничаво стање, онда њему треба тражити лијека, — лијек му је револуција и он има право подићи је, да се опрости болести, нужде и окова!“

Ко тако незна или неће да чини, он је противник народа, он војује противу природних и историјских закона, противу прогреса и културе. Такав назадњак јесте највећи преступник и злотвор у друштву људском; јер таквим противничким поступањем не само што спрема револуцију и све оне големе несреће, што се материјално и бројно (нумерично) посље револуције осјећају, него он тиме систематично упропашћава људство и његову животну снагу и величину.

А да досадашњи и садашњи систем друштвених уредби фактично упропашћује основну и животну снагу људства ево ће следећи примјери посведочити :

1. За одржање садашег друштвеног поретка и уредби, пробира и узима држава народу и људству најздравије синове његове и трпа их у војнике и у ратове. Служећи тамо, они дјелимице изгину или се осакате тешким ранама, у бојевима, а многи помру у касарнама, због необичног начина живота у солдатији. Они, што одређени рок ислуже, већином су неспособни за домаћи посао и добар приплод порода, а многи се раштркају по свијету и овде-онде, постану силне слуге господске.

Ријетко је видети изслуженог солдата да је добар домаћин куће и родитељ здравога порода. Ово је у нашој Србији још смиље и бо-сиље, јер мало постоји стојеће војске и не служи се много година у војсци, и небирају се најздравији људи у солдате; али у великим државама монаркичним ово узима ужасне размјере у сваком погледу.

2. Пород свију оних, што чувају државни поредак, то јест, пород државне, црквене и новчане крупније господе, врло је мален и већином бољешљивог и непотпуног здравља. Ту жалост још већма умножава садања система, правац школовања, ће се тај пород спрема да заузме бабова, господска мјеста; јер садања школа или боље рећи фабрика, у којој се државна, црквена и новчана господа фабрицирају, сатирае ужасно здравље учеће се омладине, и спрема их да и они другима то најдрагоцјеније благо човеково осакате, поруше и сатру.

3. Одржавање садашег друштвеног поретка потребује страота много новаца, па с тога се ударају велике дације на радни свијет.

Дације држави, дације цркви и дације новчаној господи,¹⁴⁾ која посредују између произвођача и потрошача.

Она се мора редовно плаћати па година родила или не родила, и ма човек болестан или здрав био.

У име тога поретка одузима се народу и оно, што му је најнужније за опстанак.

С тога долазе гомиле оскудица у рани, стану, одјелу и одмору.

Те оскудице поруше и најбољу снагу ума и тијела, и доносе малаксалост и пропаст; јер уморно тијело, по законима физиологије и хигијене, потребује довољног одмора, добре ране, здравог стана и чистог одијела.

¹⁴⁾ О том троструком давању и испијању народа, ево како велики францески научењак П р у д о н вели:

„Народ плаћа владу, плаћа правду, полицију, цркву, круну, ђумрук, таксу, војску и трговце. Он плаћа и за сваки свој покрет, плаћа што иде и долази, што једе и пије, што купује и продаје; он плаћа за тужбу и молбу, за учеће и за неучеће. Он плаћа што се роди, ожени и живи; плаћа кад губи и добива; плаћа кад ради и кад неради; плаћа кад лаже и кад истину говори; плаћа кад се весели и кад умире. И по томе изгледа, вели Прудон, да је се народ до сада само молио и плаћао. Но ми мислимо дошло је доба, да народ филозофира и да само за себе ради.“

Види његову књигу: „Правда у револуцији и цркви.“ Прва штудија.

По законима садањег друштвеног поретка, данас то све у изобиљу добивају поменути господа, која тек по неколико сати дневно пискарају, егленишу, а многи просто у беспослици проводе дане, а они што најтеже послове од зоре до мрклог мрака вршити морају, на жалост у тим намирницама оскудјевају са свијем.

Дакле у виду господе људство малаксава и пропада збор нерада и раскошности, а у виду радног свијета човечанство све више и више малаксава и кржљави, због поменутих оскудица, и великих брига и неугодности.

Уз то, оскудице те нагоне многе на крађу, отмицу, убијства и продавање самог свог тијела у проституцији; а многе жене трују пород свој још у утроби, јер га немају чиме ранити, и ова сорта већином пропадне што но веле: „без трага и гласа.“

4. По законима постојећих уредаба казни се, затвара и на робу осуђује сваки онај, који крупну господу не слуша и грди, и још строжије они, што дигну буну противу угњетавајућег реда и поретка.

И у тој прилици сатире постојећи систем годишње пљадама најздравијих људи и најдаровитијих умова, осудив их у нездраве апсане, затворе и рудокопе. Погледајмо само званичну руску Сибирију, па је доста за разумјевање поменутог. А рекосмо најздравијих и најспособнијих за то, што знамо да овчице и првићи нијесу кадри изаћи у бој противу неправде и силеција, него само они, што су још тјелесно здрави, или умно и морално високо развијени.

Дакле и та факта отворено казују, да садањи систем друштвеног уређења систематично, можда и неотице и из незнања, сише и сатире основну, животну снагу народа — човечанства!; и кад би таки поредак још кроз који вијек у пуној снази остао, то би на жалост кроз неколико кољена (генерација) људска племена ужасно омлитавила и окржљавила.

Старе капиталистичке фабрике, у којима радници кроз два три нараштаја радише у оскудици поменутих намирница, већ су толико успеле, да радници изгледају, као да су из гроба устали, и ако им се значајно стање не поправи, то ће потомци њиови кроз 3—4 нараштаја изгледати у узрасту недорасли као кепеци, а у изгледу као мртваци.

И то пропадање народа све ће јаче и јаче бивати, до гођ се не укине постојећи систем друштвеног уређења, то јест, до гођ државна, црквена и новчана господа не постану само људи и потпуно равноправна браћа са осталим друштвеним члановима; до гођ се војска и ратно оружје као срамни знак варварства не укине; док се садањи нечовечни и неспретни систем и метод школовања и саобраћаја не укине, и нови не заведе, по коме ће сви женски и мушки чланови народа и људства имати право, да се сви једнако школују о општем трошку, па трајало то школовање десет или петнајест година; док сва земља и алати, зграде и сви производи не постану општа својина дотичне општине, као у задрузи — задружна, у којој сва чељад заједнички раде и ту своју зараду потпуно једнако и равноправно уживају;

и док се религија у идеју чистога разума, а народност у идеју човечанства не прелије и т д. То увиђају сви свијетли умови и поштени пријатељи народа и човечанства, и за то свуда и свагда озбиљно раде. На то их нукају и подстичу вапијуће потребе народа, битни интереси човјечанства и морална дужност човјека.

С тога, сваки државник и сваки члан народног и човјечанског друштва, треба, и управо рећи мора, сва ова научна и човјечна разлогања и сва наведена факта увјек на уму имати, и по њима се тачно и поштено управљати.

Тога ради се пише и изучава историја.

Без те цијели она ништа не вриједи.

Ради тог великог задатка људског негује се просвјета и култура.

Ако оне у правце не циљају на то, то јест на човјечанско братство и на једнака права и једнаку срећу свеколиких друштвених чланова, онда оне нијесу нужне, и треба их укинути; јер нећемо више да култура буде цијел, а човјечанство само голо сретство за развијање науке и културе, већ хоћемо, да култура и цивилизација, да религија и држава буду средство, да се дође што прије до велике човјечанске цијели, до општег благостања и среће за свеколике чланове народа и људства.

И треба укинути све, ама баш све, што не иде на ту цијел, а још прије оно, што је противно томе најспасоноснијем узору људском.

Дакле, по доведе навађаним разлозима морају се управљати сви свјестни и поштени чиниоци државног и друштвеног поретка, ако нијесу ради као срамни и застиђени преступници одговарати пред строгим судом историје, пред судом културе и прогреса, и пред неумитним судом народног и човјечанског гњева.

II.

Сад би било на реду да приступимо опису босанско-ерцеговачког устанка; но тај ток, који би везао увод са самим дјелом, морамо за који часак ипак прекинути, јер држимо, да је нужно прије тога упознати читаоце са земљиштем, гди се је буна заметнула, и његовим народом. То сазнав, лако ћемо моћи разумјети са шта се толико њих званих и незваних око Босне и Ерцеговине отимаше и једнако отимају.

Сад, ево нас на ствар.

Босна и Ерцеговина земље су међу најбољим и најљепшим земљама у Јевропи. Земљиште је испрекрштано многим ријекама, рјечицама и живим изворима, који га чине плодороднијим. Оно се таласа сад дивним равницама, сад брежуљцима, висоравњима, горама и брдима. И брда су босанска готово сва удесна за разну привреду, јер нијесу онолико каменита и гола као ерцеговачка и црногорска. Ма да је Ерцеговина оскудна са минералним водама и рудама. Босна је на све стране изобилна и са тим друштвеним потребама. Због те обилатости у природним благама јамачно се је она и прозвала „поносна Босна“.

Накратко рећи: у дивним овим земљама находи се, рађа и рађати може све што животу човјековом треба. Једна голема оскудица само постоји, оскудица у праведном друштвеном уређењу (организацији) и оскудица у разумном израђивању друштвених намирница.

Обје покрајине износе око 1.100 квадратних миља у простору, а у њима живи 1,300.000 људи. По милости мантијаша једни становници зову се „православни“, други „муамедовци“, а трећи „римокатолици“ или „шокци“. Свака ова вјера тврди за себе, да је православна, а другим пребацује да је погана и лажна. Оне једна другу хуле, срамоте и презиру, а вјерујуће овчице то све виде и моле се оној вјери, која не признаје за се да је кривославна; свако туре своје буре фали“.

Све вјере без разлике говоре једним, српским језиком, осим цариградских званичника — „османлија.“

Православни само састављају једну половину становника, а другу половину сачињавају римокатолици, мухамедовци и Јевреји; ових пошљедњих за сад нема више од 3—400 душа.

Мухамедовци су већином смјештени по варошима; села су им готово сва уједињена, ушорена, регулисана.

Вјера у мухамедоваца пореметила им је у неколико и нарав и обичаје и способности. Потурчени Срби, а тако исто и Грци и Бу-

гари чвршћи су у вјери мухамедовој и од самих Арала и азијских Турака. Пословица босанска вели: „нема Турчина без потурчењака.“

Хришћани су говорљивији и бржи у говору од Мухамедоваца. И у тишини говора хоће да представи господство.

Мухамедовца је ријетко видети да проси. Најближи сродници или џемат (општина) прима сиротињу и издржава о свом трошку. Мухамедовци држе, да просјаштво понижава достојанство и оног који проси, и општине и породице из које је просјак. Код Хришћана има прилично просијака, ма да не толико, колико у другим државама јевропским.

Мухамедовци су досад били у овим покрајинама, а тако и у Србији, далеко оданији пријатељи занатима и народној индустрији, него Хришћани обију вјера. До душе и Хришћани у Мостару имали су оданости према занатима; ту сваки младић прво изучи неки занат, па тек доцније ступа у трговину или коју другу радњу; јер „занат не да човјек у пропасти,“ веле они.

Да-ли су Мухамедовци и прије, но што су се потурчили, у томе првенство имали, о томе из историје ништа незнамо. (За наше историописце то су сићушне ствари. Они се баве крупним стварима: госпоштином и њиховим повељама и житијама, вијенцима и дијадемама владалачким, гди се је родио и гди је умрео Немања; достојанства ср. цркве итд. итд.) Еле како му драго, видимо да сада Мухамедовци заузимају прва мјеста, и главну улогу играју у свима занатима, који су од неоцјењене вриједности за народ. Они су у томе толико пред Хришћанима, колико су православни у трговини и спекулацији пред њима и католицима.

Босанци имају своју домаћу индустрију. Они су готово и произвађачи свију оних најпречих намирница, које су им за живот потребне. Они су мутавџије, што праве од костријети разне покровце, врећице и друго; сарачи, кујунџије, калајџије, пушкарни (туфекџије), табакџије, папуџије, брдари (што праве брда за ткање), мумџије (сапунџије) и друге занатлије.

Ову индустријалну домаћу културу Мухамеданци су највише подржавали и развијали до данас. Доста вјешти ковачи, асурџије, колари, лончари и дунђери били су Хришћани као и они. Солни мајдани у горњој и доњој Тузли а и гвожђани мајдани већином су били у рукама мухамеданским. Босанци све те занате раде доста споро, ал поштено, поуздано и трајно.

У Бугарској и Малој Азији поданици Турске производили су и обрађивали индустрију далеко напреднију и савршенију но Босанци и Ерцеговци, који спадају на земљиште хришћанске Јевропе.

Сточарство је у Босни и Ерцеговини било јако развијено. У овоме су Хришћани напреднији од Мухамеданаца, По званичном извјештају год. 1873. сама Босна овако је у томе стајала: говеди је било 500.000; коња 165.698; оваца 1,314.953, коза 568.752; свиња 196.763; бивола око 2000; магараца и катура око 1000. Овепошљедње марве било је нарочито много у Ерцеговини, у Босни мање.

Шљива је сушено годишње 22,000.000 ока. — Читаоци нека

не забораве, да је тако по званичном попису; у ствари има свега тога више, јер су и бегови и народ скривали своје имање, да плате мање данка.

Хришћани у Босни и Ерцеговини већином су земљорадници, тежаци. Села, гди живе, неорганизована су а куће раштркане, без икаквог одређеног реда.

Домаће, породичне задруге израђивале су све што треба од одјеће, обуће и постеље. Само луксузне ствари добављане су из вароши.

У Ерцеговини су задруге, у неким мјестима, узајамно једна другој куће правиле: данас мени сутра теби. Јевропски дописници новински, видивши то, говорили су: „ово је права комуна и комунизам.“¹⁵⁾

Православни и у селима и у варошима најбољег су стања међу осталим становницима другог закона. То је међу тим и с тога, што православни нијесу као Мухамедовци по ратовима гинули и дангубили, нијесу се дневно по неколико пута око богомоља врзли, нијесу женскиње из заједничког пословања од мушкиња одвајали.

Но ипак у опште узев, народ је вриједан, радин, и ако још на прастари начин и земљу и алате обрађује и израђује. Код Мухамедоваца, као што спомену смо, мушкарци више у раду издиру; код Хришћана готово подједнако послује и женско и мушко. Босанци би се чудили Црногорцима, који већином рад избјегавају, а женама готово све послове на врат товаре.

Врлина човјекољубља до сад је у великој красила овај народ. Кад ко случајно погори, кад коме марва исцрка, остали сељаци начине му кућу мобом и сваки по нешто учини прилога, да оштећени често из темеља оштету намири. Сиротој удовици и нејасној сирочади помогло би све село, да љетину сврши, помаже им и у домаћим пословима, који су преко снаге тих сиротних. То је чињено о својој храни и са својим алатима. „Прости“ ови синови природе усрдније су вршили човјекову и хришћанску дужност, но сви они, што су по десетину година богословије изучавали; они су сматрали за нарочиту дужност своју, помоћи сваком страдалнику и невољнику, био он у слободи или апсу.

Врлина гостољубља припада свему народу свију закона, а особито православним Србима. Ма ко му под кров дошао, он ће га уљудно примити и почасти чим може, што му је „бог дао.“ Свако чељаде зове га „братам“ само ако је Хришћанин. — Народ је у опште узевши у оба двије покрајине даровит, разборит, рјечит и способан. То је јамачно узрок те су слободоумни Богомили и републиканци у Босни земљишта нашли и јаког корјена ухватили били. Само сплетке и оружије могло их је из Босне потиснути.

Но судећи по свима политичним и осталим друштвеним пословима садањим, у велико се опажа, да су православни становници ових покрајина разборитији, отреснији и живљи од римокатолика, па у нечему и од Мухамедоваца. Држи се у опште, да је

¹⁵⁾ Шта значи комуна и комунизам види опширно изложено у књизи „Пут срећнијем животу“.

то прво с тога, што су Православни више задржали задружни живот у породици — за другу, а друго за то, што нијесу од својих мантијаша којекаквим лудоријама толико убијени у главу, заглупљени као Римокатолици. Православни попови у Босни и Ерцеговини, са свијем су тежаци; они раде у пољу једнако, носе се за вријеме рада као и остали ратари; кад је вријеме црквеној служби, метну на се што поповског, па иду у цркву. Осим у варошима, они не сачињавају никакав господски ред, нити их сељац тако сматрају, и ако их иначе поштују. Наука учили нијесу никаквих.

Све им је, што знају одслужити службу у цркви, очитати молитву и т. д. Бивало их је, но у новије вријеме ређе, који су знали на памет, што им треба, а читати и писати никако нијесу ни знали. Римокатолички пак и мухамедански свећеници већином су свршавали богословије по Италији и Цариграду, Меци и Медини. Као такви били су вјештији заглупљивати народ, те с тога је ваљда и „словесно стадо“ умно отупило.

Они и јесу сијали вјерску мржњу, вјешто умјели распалити религиозни фанатизам, који је народ раздвојио, завадио рођену браћу и сестре једне отаџбине, једног племена и језика. Природне комшије, природна браћа и грађани једне домовине, једнаки патници, па у непријатељске и крвничке таборе подијељени, раскомадани! И јадни народ, несрећно људство у томе грдном злу, неопажа зла свога. — И тај варварски фанатизам они баш највећма распаљују, којима треба да је света дужност, да сваку мржњу између народâ и људ. ублажују, гасе и коначно искорјењавају; да шире свете идеје општег мира, братске љубави и човечанског зближења и уједињења. — О, да-л ће већ једном наступити оно свето вријеме, кад ће истинска цивилизација и прави пријатељи људи и тамо као и по свему осталоме свијету почети сијати између свију вјера и народа свето сјеме братске љубави и једнакости заједничког рада, истински пријатељских одношаја и човјечних осјећања; када ће и тамо почети сви свјесно цијенити оно лијепо и спасоносно начело, да један ради за срећу свију а сви за једног. Сви поштени синови и ћери народа и људства треба свим срцем и свом одважношћу на томе да раде. Сјеме то, продукт је праве науке, моћни творац човечанског братства и праве среће свеколике народне и људске чељади. Сјеме то носи на себи печат најсавршенијег морала, јер хоће да уроди општу срећу, мир и братство.

III.

Гди год државници владају народом помоћу оружија и апсана, а не помоћу правичности и слободе, тамо се и нехотице развија квасац буне (револуције), која ће раније или доцније учинити дармар. Тад подједнако страдају и угњетени и угњетачи.

Сад прелазимо на почетак и ток босанско-ерцеговачке буне. Разлози и факта, која смо напријед у уводу наводили, важе за све човјечанске буне (револуције) и историје, за све народе и за сва времена. Па ни ова наша народна револуција, која се је отпочела године 1875. крајем мјесеца јулија у Ерцеговини, а у почетку августа исте године и у Босни, није планула из религиозног нити из националног фанатизма, као што неки веле, већ је и она нужна посљедица спомињатих узрока, који су скроз на скроз социјалне природе, и у неколико политичних побуда. Она је до душе и са стране потпаљивана; али то потпаљивање само за се не би никада ухватило корјена, не би никад успјело, да није већ било поменутих социјалних и политичких узрока. Свака је појава законности, а невоља Петра или Павла. Тај закон је потпуно тачан како у природним тако и друштвеним појавама.

Ријечи ове потврдиће и доказати ови живи примјери. Све до 1850. године Хришћани у Босни и Ерцеговини, исто као и по цијелој осталој Турској царевини дојакошњој, нијесу смјели јавно називати се ни Срби ни Хришћани, већ „власи“ и „раја.“ То је тако било, ма да су и сами тако звани босански Турци од оног племена од ког и „раја“ били, то јест од српскога, и ма да сви језиком тога племена говоре.

Хришћанских цркви ни гди није смјело бити на видику, већ гди год у прикрајку и то пола у земљи укопаних, као што видимо и сада стару сарајевску цркву. О звонима није се смјело пред Турцима ни говорити, а камо-ли звонити. Знак крста није могао бити ни гди, куд Турчин пролази и оком својим допире. У цркву није било слободно ићи без допуштења дотичне власти. У њој се народ тек по који пут у години дана молио богу, као на прилику о божићу, о ускрсу, о тројичину дну, о петрову дну, о великој госпојини. Па и за то је требало, да представници општине прије празника умоле надлежног старјешину: капетана, кадију или спахију, и уз то му подаре или главу шећера или коју оку каве, коју котарицу јаја, или што год у новцу, да им

допусти цркву отворити и „збор“ држати. Без оваког подарка могла би молба на јалово проћи, као и свака друга жеља народна. Ипак срећа је била, што се онда могло и с малом „милоштом“ проћи. По свему види се, да су „зборови“ ови око цркве били више социјалне но религиозне природе. Ту се исто као и на вашару куповало и продавало, уговарало и спајало, играло и пјевало; тражене помоћи у болести и сиротињи, везивано пријатељство између познаника и незнаника, између цура и момака.

С допуштењем власти могли су се, осим ових зборових, држати и зборови гди год у вођњаку или шумици. И на једнима и на другима зборовима, бивао би по који пандур или субаша, да пази шта „власи“ раде.¹⁶⁾

Школа хришћанских није било тада никаквих ни за остале науке, а камо-ли за хришћанске поуке. Зборови, моба, сијело, гусле и славе бијашу народна школа. Народна писменост био је раб о ш, четвероугласти штапић. Општински „скуп“, вијеће разређивало је порезу по имању и записивало нарочитим цифрама, неким зарезима, у раб о ш колико ко има дати.

Из свега наведеног дакле, види се да је прије притисак био и на вјеру и на народно име, те још како јак. Па ипак нико ни гди не подиже револуције, да брани ту вјеру и народност. А како се по читава јата господе и солдатије почеше умножавати, па тиме веће дадије и терети, глобе и варанције увећавати, — узбуне појављиваху се све чешће и жешће.

Ни српска буна од године 1804. није букнула, да сачува вјеру и народност српску, већ да истријеби из земље дахије, баше и јањи-чаре, што народ сатираху, наносише му зулуме свуде и чинише му сваке неправде. С тога усташи нису ни викали на турску владавину. Четвртог мјесеца, како бијаше букнуо устанак, траже преставници народа и устанка од аустријског посланика на скупштини у Земуну: „да се дахије погубе или у Ниш, или куда на другу страну иселе, а управу земље да узму у своје руке царски људи“.¹⁷⁾ „Вјерски фанатизам“ није овом народу ни мало сметао, да баш у то доба назове Турчина Мустај-пашу сиротињска мајка за то што је био добар, док Јерину, српску владарку, назива у пјесми и обичном говору проклета Јерина.

Дакле ни ова садања босанска као ни она пријашња шумадинска буна није планула из националног нити из религиозног фанатизма, па ни усљед самог подстицаја са стране, већ је она скроз и скроз социјалне и политичне природе. Народ је хтио да живи срећ-

¹⁶⁾ И у старој српској држави бојала су се господа народних зборових. У Душанову закону члану 19. стоји: „С е б р о в а с а б о р а д а њ е с т“. Који се нађу у сабору да саборишу, тима би се, према закону, имале одсјећи уши и осмоудити — опалити жигом било на челу или на другом мјесту тијела. Тај варварски закон „славне наше господштине“ Турци су задржали, и ако не у оноликој свирјепости.

¹⁷⁾ Види „Мемоаре“ (записнице) вође у том устанку проте Матије Ненадовића, страну 288—290.

није и слободније, но што је тада живио. А гди су се већ налазили услови за то, тамо се није драговољно ни бунео.¹⁸⁾

А и ко би био тако малоуман, да се без невоље бунео, кржави и упропашћује? Заиста нико.

На ово ће неко рећи: „па зар није било и од прије тих социјалних узрока бунама, то јест, тиранства, неправичности, великих дација, терета и других садањих друштвених невоља?“ — Одговарамо да није било таквих, каквих данас има. И да бисмо ово тачно објаснили и доказали не треба нам никаквих филозофских примјера навађати, него је нужно само да означимо пријашње поданичке дужности народне и одношаје између народа и његове господе, власника, то јест, да означимо какви су били одношаји између освајача

¹⁸⁾ Ето, на примјер, ерцеговачка племена: Језера, Шаранци, Пива Рудине, Викшићке и Билећке, Бањани и Зупци, нијесу хтјела буну подићи без велике навале и пријетње од стране Црне Горе и других подстикача, велећи: „Нама је под Турцима добро, и ни под ким нам другим боље бити неће“.

Тих ШЕСТ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ ПЛЕМЕНА живило је КАО ШЕСТ МАЛИХ РЕПУБЛИКА, па су за то тако говорила. Она су уживала потпуну самоуправу и слободу, давала мали данак и била поштеђена од војене дужности. То је за њих било прече но једновјерна и једнонародна браћа. Имајући така права и слободу, држаху се она срећнија од свију својих сусједа, који се нудише, да их ослободе.

Просте и јевтине уредбе њихове могу за дуго као угледан примјер Српству и човјечанству послужити, и њихови садањи ослободиоци донијеће им користи, среће, само ако се донашајући законе не удаде од досадањег њиховог друштвеног устројства. Биће упутно изнијети овде о њима и њиховом уређењу опширнији опис. Законодавци, скупштинари, државници и свако треба да их озбиљно проштудира.

Свако племе обухвата по неколико села. Тако, на примјер, Зупци имају са собом и Суторину и Крушевицу. Пива је, на прилику, два ред још већа. Сва скупа племена броје преко 36,000 душа. Она се пружају од мора — Суторине, па све између Црне Горе и Ерцеговине, до изнад Дурмитора, високе планине, што лежи између ријека Пиве и Таре.

Шаранци и Језера имају око 600 кућа са многобројном, задружном челади у кућама. Ова два племена се пружају од источне и сјеверне стране Дурмитора. Била су вјечито независна и живила недајући никаква данка ни цару ни ћесару. Остала четири племена добила су готово така иста права пошље буне Вукаловићеве. Од тога доба су она уживала потпуну самоуправу и слободу. Царевини турској давала су само десетину и ђумрук, али у готову новцу толико су од царевине примали као „тахин“, који им је одређен к'о ђоја за то, што су она била као нека стража на граници црногорској. Дакле што су једном руком давали, то су готово све другом натраг примали себи. Само због тог издавања и примања морала су са турским властима општити, а иначе она су била потпуно самостална, слободна и готово независна. Посредници између турске власти и народа били су „главари“.

Свако опет племе за се било је самостално, није зависило од других.

Васколика управа и судска и административна била је у рукама народа и његових главара. Ове је бирао народ дотичног племена. Народни избор главара није требао потврдити ни паша ни султан. Кад их народ изабере онда их и потврди као власт свога племена. Њих није нико могао ни збацити до само народни „скуп“, вијеће. До душе за главаре су бирани већином најчувенији људи и кољеновићи из дотичних племена.

Главари су били и управљачи и судије у обичним кривичним пословима. Крвне догађаје расправљало је тако названо „крвно коло“. Ово крвно коло

и покорених, између „господе и раје“, до 1850. године. Факта, која ће доказати наше тврђење, иду ево овим редом.

До 1850. године ови предјели бијаху феудалне покрајине, провинције турске царевине, што се још од старина водило. Феудални систем управе није одговарао турскоме, доста демократскоме духу; али је у интересу турске царевине било, да остави Босни онаку управу, какву је затекла. Она је њој служила за ослонац даљем покоравању других народа. Почем је, дакле, у Босни таки систем управе владао, то је народ својим беговима, спахијама морао бити безусловно покоран, и очекивати сва своја политична и неполитична права од милости и немилости своје дотичне господе, окружних власти: капетана и кадија. Ови су на мјеста и по шест нахија под со-

састављала су завађена „братства“, или завађена племена, („братство“ се састоји из свеколике чељади, која носи једно презиме и једно крсно име слави, па ма она живила у једној задрузи заједно или у више задруга, кућа и фамилија) која на збору договорно из оба братства саставе суд од 24 човека, који се онда зову „добри људи“. Ови „добри људи“ изнађу и удесе по старим обичајима начин, те се „завађене крви“ састану, ижљубе, намире и помире. При томе они се окуме или опријатеље, као знак вјечите и братске љубави. То је суђење прилично с трошком скопчано, али је далеко боље за садање и будуће нараштаје од сваке параграфске правде, јер је ишло просто и брзо и било је као жива народна школа. Ту се развијала народна свијест и огледало његово поштење с правичним или неправичним суђењем. То је била снажна морална чињеница, која је путем разлога крвнике укроћавала, мирила и зобратимљавала.

Пресуду главара и крвног кола опет није требао паша ни султан потврђивати, нити су је ови крупни власници могли покварети. Каштигу и „помиловање“, опроштај није дијелио нико други до главари, народ и они, што су оштећени и завађени.

За „велеиздају“ владоца и увреду владе и власти није суда било.

Вели се, да су за утврђење оваких права радили: војвода Никша, од којег се назвао град Никшић, и чувени јунак Баја Пивљанин.

Са овом простом и јевтином управом ред и поредак је друштвени дивно одржаван; управљано, суђено и пресуђивано без жандара, без полиције, без касације, без апелације, без владоца, без апсана и робије, без канцеларија и параграфа, без адвоката и протокола, без цензуре и шпијуна. Па је ипак у сваком племену било више, далеко више среће и благостања и слободе, но у свима оним државама, гди се без поменуте господе и параграфа ни помаћи не може. Племена ова веле, да их нису пљачкали Црногорци и Бокези, она би као у рају живила. Тако бар тврде зубачки главари и остали прваци.

Сва зависност од Турака била је у томе, што су требала од дотичног паше тражити допуштење и плана кад нову цркву граде. За друго што никад Турску питали нијесу.

Из овог се јасно види, за што су се ова племена од устанка клонила и устезала. За што су говорила: „нами је боље под Турцима него Црногорцима, Аустријанцима и Србима у Србији под својим владама.“

Из овога се даље види, да је народу свеједно ма у каквој он држави био — Турској или хришћанској, само ако он ужива слободу и самоуправу своју, и ако га несплијају терети и дације велике.

И само под јамством таких слобода и уредаба могла се ту развити она народна пјесма:

„Бојичићу! бојиш-ли се кога?

„Бога мало а цара ни мало;

„За везира ни абера немам,

„А за пашу к'о за дора мога!“

(Види о овоме још мој шири чланак у „Стражп“, књизи другој за г. 1878.)

бом имали и све послове са још два чиновника вршили. Само нека племена и села имала су неке старинске царске фермане, према којима су била у праву живити без спахија самостално, дајући врло малу дацију, десетину или деветину од свију жита. Така права самосталности имађаху у Босни села Тимар и Ратково, а у Ерцеговини Шаранци, Језера и т. д.

Сав остали хришћански народ био је прво царска, па онда спахијска раја у политичном погледу, а у материјалном стању видићемо сад како је био.

Та раја били су „кмети“ овоме или ономе спахији. Бегови, аге, спахије имале су неједнак број „кмета“. Неки су имали на хиљаде и стотине, а неки само и по пет често. Једна сељачка кућа, ма како велика или мада задруга она била, бројала је само једног кмета. Сви кмети састављали су спахијско имање које се звало „чивтлук“.

Спахије босанске су били рајина браћа по језику и племену, јер су се они већином ради свог господства истурчили, кад је Турска 1463. г. освојила Босну. У почетку њих није било много, али што их је било, имали су привилегисана права и велика имања. Доцније кад се појавише четице „баша“, јањичара и зликоваца, — спахије, бегови и аге умножише се. То је било овако. Народу бјеше додијало зло од тих баша и зликоваца, с тога сви они кмети, чији је спахија био далеко од њих, позову једног оближњег најгласовитијег „Турчина“, да их он штити од зулума баша, па ће му за ото давати деветину, девети дио од свију жита, дакле главном спахији десетину, а заштитном аги деветину. Тако ето постало је њих стотинама мало по мало као прави спахије но без привилегија. — У новије доба и хришћански богаташи постајали су спахије и свој рођени народ учинили кметима — рајом.

Та раја аргатовала је тој господи и у вријеме негдашњег „славног српског царства“ исто као и данас, и сва је разлика у томе, што се онда она „под сјајном српском госпоштином“ није звала „раја“ већ „себар“ и „себри“, „влах“ и „власи“, „меропс“ и „меропси“, „отрок“ и „отроци“¹⁹⁾ и т. д. и што је онда та раја могла слободно пркве градити и у њима се „пустог бога сита намолити“ и лупања звона сита наслушати. Многи од тих спахија говорили су: „кад дође црно испред очију, кад буде стани-пани, а ја ћу крст на се а прасе пред-а се, па ћу и опет господовати.“

Кад су дакле, меропси и отроци, себри и власи постали раја, а српска господа племићи, преврнули вјеру и народност своју, да постану нове спахије,²⁰⁾ аге и бегови, онда су између себе још већи

¹⁹⁾ Види „Душанов законик“, новаковићево издање, у Београду штампано.

²⁰⁾ Турци су добили, као што знамо, од Арапа и вјеру и уредбе државне и цивилизацију. Овај демократски дух и њих је подемократио. И јамачно с тога у азијској Турској и нема племића — бегова. Па и јевропски Муамедовци готово махом нијесу имали над собом бегова, ма да их има око два милијуна тежака. Отуда се види, да ови вјечити готовани народа, спахије, нијесу народу дошли са турском управом, већ су их Турци код нас затекли и оставили над онима, који се нијесу хтјели потурчити. А ко је хтио примити ислам, мухаме-

непрпјатељи постали. До душе турска господа, аге и бегови, била су мање раскошна и мање су она коштала у сваком погледу, него српска и хришћанска господа племићи, кољеновићи, спахије, јер турски су чардаци са свијем скромно украшени били и мало коштали; турски спахија носи ћилим на ком ће сједити, а више пута и кавенски такум и каве за пиће. Ако води сејиза, он га и плаћа. Њему је доста за ручак кајгане, чимбура, преврате, кајмака с медом, или ако има пиле печено или пригано. Једе с прстима прекрстив ноге на ћилиму или покровцу, пије воду из ибрика или брчага, и горке каве из најпростијег филцана, шољице. Половица њих и са омање трошка прође, задовољи се, а хришћанска господа требају сјајне дворове и унутра богато украшене намјештаје, столице, застрте астале, украшене собе,²¹⁾ кревете, огледала, тањире, виљушке, салвете, чаршаве, чаше, флаше, ракију, супу с добрим ручком и добра вина, каруце и пратиоце, пандуре, и много што-шта о народном трошку. И то је, наравно, стало народ далеко више но трошак оних првих. Ово нам је можда и не мило чути, али тако је било, и историја мора истину исповједати, па макар некоме била грка и чемерна. Чинимо добро, па права историја неће нам ништа рђаво биљежити.

Раја је морала аргатовати зарад одржања својих ага и бегова, и знојити се ради благовања султана и везира, као ради одржања главних господара земље и народе.

Колико је за кога морала издирати, видићемо из ових навода :

данство, тај је остао слободан и од притиска спахија. До душе, многи историци тврде, које се може као истина вјеровати, да су се истурчили сви „богомил“, који су онда у 15. вијеку ужасно гоњени били и од православних и од римокатолика. Каматара није било код њих, дакле с те стране народ је миран био. — Српски министар Чед а Мијатовић такође доказује по грчким и талијанским писцима у 36. књизи „Гласника српског ученог друштва“, да Турци, који су Јевропом завладали, нијесу имали племића, благородника. То доказује међу осталим и тиме, што турска господа никаквих грбова немају, као што се то код јевропске госпoде племића находи. Ово потврђује речени писац по ријечима Мернавина, велећи: „Кад Турци освоје које мјесто, одмах униште и истријебе властелу и њихову земљу или држави или црквеној општини и школи предају. Што је Босна и даље остала феудална држава, беговска земља, узрок је то, што су Босанци на скоро попели се на прва мјеста у турском царству, те су радили да одрже политично име и самоуправу своје отаџбине — Босне. Историја вели, да су у 16. и 17. вијеку везири султанови, стубови турске силе и славе, већином Босанци били и да су једино они узрок били оноликом ширењу турске царевине. У 17. вијеку Словени су сва виша мјеста у турској држави попуњавали; и шта више сматрали су и коран и јеванђеље ни под-а-шта, и вјеровали су у неку нову вјеру, која исповиједа да Бога нема, и да се човјек под упливом сунца, мјесеца и звјезда, рађа и расте и гине, као и свако друго биље; и као што нема за биље и животињу никаквог вјечитог живота на небу, тако исто да нема ни за човјека“. — Види поменути „Гласник“ стр. 174. и 175.

²¹⁾ И народна пјесма казује, да су наша господа за вријеме „славног нашег царовања“ живила раскошније од турске госпoде.

Пјесма „Женидба три српске војводе“ потврђује велећи:

„Куд гођ Марко земљу проходно,
Ничему се није зачудно,
Нит се Марко од шта застићео.
Ту с зачуди Марко и застиће,

ДА СЕ ОДРЖИ ТАКО НАЗВАНИ РЕД И ПОРЕДАК ДРЖАВНИ, НАРОД ЈЕ МОРАО ОВЕ ДАНКЕ ДАВАТИ :

1. А р а ч. У старо доба је ова дација била мала и неосјетна. Старци и старице веле да памте, кад је арач био само 100 пара (2 и по гроша) или по франка (динара). Свака хришћанска мушка глава морала га је плаћати. Но доцније, кад султани и остала стамбулска господа узеше живити раскошније и у томе се као и у многим другим државним ујдурмама стадоше угледати на остале власнике у „просвјећеној“ Јевропи, арач се повиси на 3 цванцике (12 гроша), па послје још и на 24 гроша. — Мухамеданци арач у старо доба не плаћаху, ал зато морадоше бити свагда готови, о свом трошку поћи у бој, кад и камо царевина позове.

Разумије се, на арачлије је народ мрзио већ са самог им заната; још већма, што оне нијесу хтјеле чекати. Кад се огласи по селима, да су дошле арачлије, све би претрнуло, јер се морао арач на прво потраживање издати, ма га из ока из бока извадио. То немилостиво потраживање и родило је код народа врло велику повину на арач, док није најзад и укинут године 1847.

2. В е р г и ј а, п о р е з а, ц а р с к а м и р и ј а, што све једну дацију означава, била је у старо вријеме такође незнатна. Није тако давно, како је ударана одсјеком на село, „с куће на кућу“, „с дима на дим“ по пет талира, а на мјеста и мање. Но тако се није плаћао, већ колико је који могао, према свом иметку; у име тога би се сељаци

Кад у Леке сагледа чардаке
И лекину виђе госпоштину.
Од шта бјеше на чардак простирка?
Бјеше чоха чардаку до врата,
А по чохи свила и кадифа.
Па какви су у Леке чардаци,
Какви-ли су под главу јастуци?
Све од чисте свиле и кадиве
Па све сухим исплетени златом.
По чардаку многи чивилуци,
Бе се вјеша господско оружје,
Чивилуци од бијела сребра.
Што бијажу на чардак столови?
Столови су од бијела сребра,
А јабукe од сувога злата!“

Пјесма „Краљ Вукашин и Момчило војвода“ показује таку исту раскош код наше госпоштине.

А пјесма „Бој на Салашу“ вели да они то нијесу зарадили, већ јадна сиротиња раја. У њој се овако појева :

„Жље га сјели три српске војводе!
Жље га сјели и вино попили!
Ви пијете и попијевате,
Сиротиња у невољи цвили!

Ко је вама коње набавио,
Ко је вама чоху порезао,
Ко је вама поково оружје,
Разма јадна сиротиња раја?“

сабрали на „сеоски скуп“ и ту заједнички одредили, колико који има дати. Тако се често разреже на какву велику задругу по 10—15 талира, а другој сиромашној дође да плати само 1 талир или и мање. — Царску мирију давали су и Мухамедовци.

3. Десетина. Сваки је сељак Христијанин морао спахији давати десети дио од свију земљиних производа. У пријашња времена давала се поред десетине и деветина, но само од важнијих земљиних производа.

4. Коморија била је нередовна дација. Давана је само у вријеме каквог оближњег рата, на прилику са Србијом или Црном Гором. Износила је 2 до 4 цванцике. За те новце би се куповала шеница или јечам и најмали коњи и момци, који ће коморе однашати до на ратиште.

5. Крварина је такође нередовна дација. Њу је платило неко мјесто само онда, кад му се у околини нађе убијен човјек („лешина“), ком се убијца незна. Село или околна села би платила од 5 до 10.000 гроша крварине. То је к'о ђоја, каштига зато, да народ у будуће боље пази и чува своје суграђане.

6. Сербезија. Ње је плаћано по 8 гроша с куће на кућу, као за то, што је народ слободно сербез, рахат живио у царском здрављу.

Поред ових државних дација, народ је давао за одржање црквеног реда и поретка „димницу“, владикану, с куће на кућу по пет гроша. С тим данком издржаван је дотични владика и његова владикана. За ову дацију, која иде глави цркве и „скромном“ слуги бога и народа, више су се грабиле насилно кућевне народне намирнице и за наплату њихову продавале, но за икоју другу дацију.

Редовне и нередовне поповске и калуђерске дације биле су онда далеко мање но сада.

То би биле све тадашње државне дације, које се политичним језиком зову, непосредни данци.

Посредних данака у Турској онда није било. Тако се исто тад није знало за каматаре и капшаре.

Ради издржавања и благовања бегова и ага до поменуте 1850 године, народ је морао „беглучити“: све нужне послове своме бегу обављати и по нешто у новцу давати. У љетње доба „кмети“ са свом одраслом и здравом чељади, иду неђељно два дана да беглуче,²²⁾ на мјеста о својој, и на мјеста о беговској храни; но било је бегова којима се морао један посао беспрекидно радити, на примјер жњети, док сав не буде готов. Било је бегова зликовачке а често и добре нарави. Тако је по неки звао да му се ради само неђељом и празни-

²²⁾ На мјеста су то беглучење звали „работа“, као и код српских племића у вријеме српског царевања, кад су себри радили својим спахијама по неколико дана неђељно; гди мање, гди више, како је гди доносио закон или обичај. Уз то су у тој старој српској држави, за коју ми само знамо, да је била „славна“, морали давати дацију од свију родова, које су на земљама господарским добијали. Тако је законом узаконио „силни“ цар Душан. У Турској старој није тако било...

ком, иначе никад, па ма му све пропало. Неки су радницима давали добру храну и по два три сата дневно одмора, па им је мило било, кад радници вечером коло заиграју а обдан радећи пјесме пјевају.

Уз беглучење, народ је морао неким безима и ове дације давати :

Ч и з м а р и н а. Кад домаћин удаје ћерку морао је своје бегу купити чизме или му платити у готову новцу један талир „с в а д-б а р и н е“.

Ко је имао доста оваца, морао је једну сваке године своје бегу давати. Та се овца звала „ђурђеуска овца“, јер се о Ђурђеу давала. У кога је било доста крава, дужан је био сваке године дати по једну јуџу масла, то јест 500 драма. До душе мора се признати, да су ове три дације само неки, и то богатији бегови узимали. Така сорта бегова уобичајила је, да им кмети морају снабдјевати кућу с једном „куварицом“, која би јела готовила и дјецу надгледала. „Куварица“ је могла бити и најстарија женска. Попова кућа није морала куварицу давати, а сви сеоски тежаци редом су је морали давати.

Кад је бег правио кућу или неку другу зграду, народ је морао и тада „работати“. Морао је носити било на колима и коњима, било на себи, а у „тетривану“, беговицу или њихове ствари, кад се удаје бегова ћерка или се иде ма куд у походе или у илице. И то нам је остало од наше старе српске госпоштине. У законнику се душановом у члану 1. и 10. вели, да сваки, мали и велики, мора помоћи цару кад крсти и жени сина и кад зида двор или кућу, и да преносе његове и остале господе ствари кад куд путује. — Беговима и њиховим субашама морало је село давати храну кад у село дођу; а Душан у свом закону, члан 12., наређује то исто за племиће.

У пријашње доба, што гођ је ишло на издржавање спахија и бегова, није тако осјетно било, као давање арача и вергије. Тад би та господа племићи већином били човјечни, с малим задовољни, вољни опростити неку погрјешку па и дацију кад је народ у каквој невољи, кад на примјер наступи поплава, сушна година, пожар, разне болести и друго.

У пријашње доба није никад турска рука дохватала поданику краву или вола, а још мање постељу, посуђе, смок, храну или женски накит, да прода, у име наплате царског-државног или беговског данка. Босанци и Ерцеговци то не памте. Народ овај није знао за ону државну четицу, која се зове „егзекуција“, које су у цивилизованим хришћанским јевропским државама уређене у сваком округу и опуномоћене да силом данак утјерују, отимајући и продавајући за њ из куће све осим једне постеље и хране, која је потребна чељади за недељу дана. Четовођа босанских усташа, Триво Амеллица, пријашњи завтија турски, вели да се у Босни тако што чинило није ни у очи овог устанка посљедњег, него се је дација изгонила претњом и малим затвором.

Бивало је прилика, да су се спахије босанске и с царевином бориле за своје кмете, кад је она покушавала, да њихове кмете новим каквим дацијама оптерети. Они би се често са башама и осталим

зликoвцима турским завађали и тукли у одбрану својих кмета. Кад су кмети у невољи каквој: пожару, болести и неуродици хране, од њих помоћи тражили, добијали су је и то већином без интереса. „Што ти дам да ми вратиш. Турска вјера не подноси камату (интерес) узимати“ — веле они. У логору усташком у Тишковцу ово су ми казивали старци, којима по 80 до 100 година има. Војвода усташки Голуб Бабић, говорио је да и он тако што памти, ма да није тако стар.

Ове наводе потврђују и она дата, која прије тријестину година писа Вук Караџић у свом рјечнику, на страни 702, под ријечи: „спахија“. Он вели:

„У Србији су били, а у Босни и Ерцеговини ваљда су и сада — спахије најбољи људи за народ. Босански су бегови готово само спахије од свијех онијех земаља; и готово сви имају своје куле и дворове и тамо сједе. Гдје-који имају још стара српска подријекла, на прилику: Љубовићи, Видајићи, Бранковићи, Вилиповићи, Танковићи, Тодоровићи и т. д. али и опет не спомињу радо да су кад Срби били, ма да ни данас не зна турски ни од стотине један, него говоре српски као и остали Србљи.

„Спахије узимају „десетак“ од жита и у новцима од ожеђењих глава (око два гроша) главницу. Спахије обично иду у јесен и зими по својим селима, те купе главницу и десетак. Кад спахија дође у село, он одјаши код каквога газде, гдје је пространа и лијепа кућа, па му сви сељаци дају за јело што треба. Слабо који спахија иде по селима да гледа колико је који набрао, већ пита на примјер:

„Е Радојица! колико си ти ове године набрао кукуруза“? Ако Радојица рече да је набрао 20 товара, а он пита његова сусједа је-ли то истина; ако сусјед каже да јесте, а он онда рече: „Е море на твоју душу“. Ако-ли Радојица одговори да је посијао доцкан, па убла слана кукурузе, или да је поплавила вода или побла туча, па није набрао ништа; онда спахија (тјешећи и себе и њега) каже: „Даће бог до године“. (Овим ријечима му спахија наравно за ову годину опрашта дацију.)

„Осим поменутог десетка и главнице давала се спахијама на винограде тулумина, на свиње жировница (по коју пару од сваког свињчета по колико му се каже да их ко има,) на кошнице коих је држао десету оку меда или десету кошницу чела ко их много има; по нешто на воденице (млине) и на казане ракијске ко их има; али се на многим мјестима и од овог по нешто узимало у главницу, која за то није била свагда и свуда једнака. Многи се сељаци погоде са спахијама, па им плаћају осјеком на годину; тако сун. пр. Тршићани (гдје сам се ја родио) плаћали своје спахији на годину 10. гроша од ожењене главе, па више ништа, ту му је и главница и десетак за све“.

Ови наводи Вукови потврдили су наше наводе, да су прије мањи терети на народ товарени били и да су спахије биле човјечније.

Све што је онда народ теретило, биле су поменуте државне дације, али и те су биле неосјетне према садањим теретима. Да нас не би ко рђаво разумио, велимо да је овде ријеч о материјалним теретима, а не политичним правима и теретима; јер у политичном погледу народ је зависно од милости и немилости власти и спахија, као што смо у неколико мало час напоменули, а доцније ћемо опширније видети.

Тако је ето стајао народ до 1850. г. са дацијама и са својом државном и привилегисаном господом, а у осталом је сваки могао своје материјално стање по вољи развијати и лијепо иначе живити. Земље за производњу хране и за неговање сточарства имао је изобиљно; шуме за огрјев и за грађевине тако исто.

На земљи је народ био не мал' као прави сопственик. И ако би се гди год десило, да бег отјера кмета са свог земљишта, то неће учинити, док овај не сабере љетину, с којом ће се изранити до друге љетине. Но то је ријетко бивало.

У сва поља, шуме и луке народ је могао ући; народно благо (марва), могла је свуда пландовати. „Раја“ осталих јевропских хришћанских спахија, несмије ни приступити спахијским шумама, лукама и пољима.

У том погледу је тад земља у Босни изгледала као права народна, и само се по имену звала спахијска. За вријеме нашег царевања је то жалосније било. 14. члан душанова закона вели: „панине, што су у земљи царства ми, да буду цару цареве, цркви црквене и властели властељске“. За народ се не вели ништа, њега не држе ни под-а-што, њему не дају права ни мало на оно, на што он као радник има највише права.

Лов риба и дивљачи није био стављан под закуп и забрану, као код остале јевропске господе и власника.

На со и дуван није био ударен државни непомични теретни камен — монопол, као код других јевропских држава, већ је сваки сељак могао са сољу и дуваном радити.²³⁾

Никакве штемпларине нису теретиле народ; он је могао писати и молбенице, и признанице и тестаменте и тужбе и све остало, па без икакве штемпларине. У осталом мало је и било и усмених, а готово ни мало писмених тужби. народ је сам у своме општинскоме „скупу“ готово све своје послове и међусобне зађевице извиђао и намиривао се, јер је нерадо ишао господи да му она дијели правуцу, па су ипак крађе, убијства, паљевине врло ријетко бивале. То је у исти мах и знак, да је народ био више мање сит и задовољан.

Народ није био подјељен на класе. Он нити је био из мјеста у мјесто прогањан, нити је био у залогу даван за неке ствари или у размјену, као што је то на срамоту људства и хришћанства бивало све до велике францеске револуције 1789. год., код свију

²³⁾ У књизи „Monumenta Serbica“ стоји, да је и стара српска држава узимала десетак од сваког оног, који со продаје. Наравно је тај терет посредно падао на народ, а не на продавца, јер је њему требало соли; а продавач истјераће свој добитак на макар он држави плаћао половину.

јевропских народа.²⁴⁾ Бивало је случајева, да по који турски спахија своју земљу препрода или и поклони коме; тада би кмети признавали новог бегу или спахију. Но у исти мах није им се кратило и да се селе, ако не би вољели код новог спахије остати. Дакле, спахије су могле трговати са земљом, но не са народом — кметима.

У опште турске спахије и бегови бијашу своје народу далеко бољи, но остале тадашње хришћанске јевропске спахије. Кметови, чипчије ових посљедних нијесу се могли ни иселити камо хоће, а камо-ли оно покретног имања продати без допуштења свог спахије. А у Вука Караџића рјечнику на страни 676. вели се, „да се човјек код Турака могао преселити из једнога села у друго, кад му је драго било, нити му се требало јавити ономе спахији из чијега је села полазио, ни ономе у чије је долазио; кућу своју могао је продати или раскопати.“ Народ је дакле код турских спахија био мање него и полу-роб, док је код хришћанске господе — спахија — био прави роб.

Меропси се у старој српској држави нијесу могли одселити са земље свог господара, ако овај не допусти, па ма трпили и најгрозније неправде. Чак и по душановом закону имао је спахија

²⁴⁾ Август Бебел набраја у својој ваљаној историји сељачког њемачког рата („Der deutsche Bauernkrieg“) доста нечувених ужаса, које у Њемачкој чинише спахије у средњем веку, које су биле куд и камо горе од турских спахија, па и од самих баша, дахија и јањичара. Било је вашара, вели Бебел, на којима је за један једини дан продавано и куповано по 7000 робова. За робове се, као и за сваку другу робу, плаћао одређени ђумрук. Народ — раја давана је венецијанским трговцима у размјену за женске и друге наките.

И СТАРА СРПСКА ГОСПОДА ТРГОВАЛА СУ СА СВОЈИМ КМЕТИМА — НАРОДОМ све једно као и са сваком другом робом; могла су их заложити и уступити коме за дуг. Ропство је било насљедно. Роб је постајао и сваки дужник своје повериоцу, кад му није могао на уречено вријеме исплатити дуга. (Ни овог ужаса није било ни гди код Турака) Тако звани „отроци“ махом су робови били, а ни „меропси“ ни „власи“ нису боље стајали. Робовање није знало за мушко и женско: женско беше роба и роб као и мушко. Тако су опет и племићке жене могле с робом поступати, што су и како су хтјеле. — У 12. и 13. вијеку бијаше се трговина с робљем у велико развила. О томе су чак издаване уредбе и писани закони. Највише је робља продавано у Италију преко Неретве, Дубровника и Котора. Хум и сва захумска покрајина се тад по свијету у томе нарочито гласала. — Тек половином 14. вијека (1320. г.) издаје дубровачка република закон, како се више несмију ни Срби ни Српкиње продавати ни куповати. Године 1840. издаје вијеће исте републике по ново закон: да се ни пошто не пренесе робови из српске државе у Дубровник, нити на друга мјеста и тржишта. — Услед тога западно-јевропског напреднијег и човјечнијег умовања и осјећања забрањује тако звани „душанов законик“ продавање „отрока“ и других робова; али ипак не заборавља узаконити законом, да су ти ослобођени (!) „власи“, „отроци“ и други, вјечита господска баштина, да је народ у опште као марва, као низ ситнијех динара; он равнодушно допушта, да племићи, спахије раде шта хоће с кметом и кметицом, кад побегне од зла и потражи себа бољег госе и живота.

(Дата ова о робовању у старој српској „самосталној“ држави лијело је изишо др. Божидар Петрановић у „Раду југославенске академије“, књизи 16. год. 1871., а у чланку, који носи назив „О ропству“, што је доцније и у засебној књизи оштампано.)

право да одбјеглом меропсу — кмету, кад га нађе, нос распори и осмоуди га и поврх тога да га ујамчи, да је опет његов кмет. — „И отроци, које имају властела, да су им баштина и њихова дјеца у баштину вјечну,“ — вели се у душановом закону (члан 181. и 42.)

И сами „славни и свети“ владоци наши чинили су непосредно штете и неправде народу. Краљ Милутин издаје наредбу: „да се Дубровчанима не намеће силом, да купују месо или свиње и овце, већ кад се хоће краљево месо продати, да се нареди по свему тргу, да нико не продаје месо до год се краљево месо не прода.“*) — У 49. члану душанова закона вели се: „ако хајдук украде свиње цареве, да плати околина.“ — Ни овог ни оног наређења, што се види у милутиновој хрисовуљи, ни гди ни код турских бегова било није, а толи код султана.

Народ наш под Турцима није знао за оне неприродне титуле, које су хришћанске јевропске спахије себи придјевале, па их је њихова раја морала њима „из почасти“ називати. На то га његова турска господа нијесу нагонила; ал је, до душе, морао кмет своје спахији с пута скренути и поред њега пролазећи сјашати с коња, па макар и у блато загазио до кољена, то се господа не би тичало; ко то не би учинио био би испребијан, па у случају противљења и убијен, — ако, то јест, није наишао на „непокорног рајетина“, који би свог господина послѣ прве опомене смлатио на тле. И једно и друго се чешће догађало.

И тек у таким случајевима имала је презрена раја прилике да види, како господска крв није ни вода ни млијеко, већ све једно као и у ње што је. Таког браниоца свог права и достојанства држава би сматрала за зликовца и бунтовника, док је племић и сваки други господин био код ње поштен човјек, ако је убио непокорног једног рајетина или га таким изазивањем довео, да постане „преступник.“

Народ таког човјека на против зове јунаком. Он не би смио више кући ни родбини, већ се одметао у хајдуке, тражио другога свог срца и у друштву њима светио се душманима својим и народним, који су тако радећи развијали револуције, стварали револуционаре, бунтовнике.

Код турских спахија и власти највећа каштига за бунтовнике била су вјешала и „метање на кврге,“ а у Србији вели се да су дахије, но не царевина, — и на колац натицали. Ову ужасну каштигу Босанци мало памте. Мање каштиге биле су: апс и табанати такозваног кривца. Онај који је осуђен да окове носи, носио их је на једној нози: један крај ланца везан за ногу а други за руку или опасан. Окови су били различите тежине.

У новије доба скоро ни један ухваћени бунтовник, четовођа није на смрт осуђиван бивао. То су само чиниле пријашње баше, јањичари, и дахије; по душанову закону се такође имао мачем

*) „Monumenta Serbica“, стр. 51, 52.

убити онај, који подигне чету на цара и царевину (члан 133.) Чувени јунаци босански, Пеција и Јејић и други, подизали су по неколико чета противу цара и царевине, и два пута су турских шака допадали, али ипак нијесу на смрт осуђени, но у Азији заточени, одкуда су и опет у отаџбину побјегли и у устанку овоме последњем славно се борили. Душанов закон је изрицао (члан 25. и 216.) и за обичне кривичне преступе ужасне каштиге, које се зову „суд божији.“ По томе суду божијем, кривац је морао пренијети у голим рукама усијано гвожђе од црвеног прага до тако назване часне трапезе, или турити оба двије руке у вреду кључалу воду. — И то се звао „суд божији.“

Тамнице нијесу биле ни гди под земљом укопане, као што налазимо у хришћанској Венецији, нити су у опште биле нездраве онако као у многим државама јевропским. Са апсеницима могли су врло често долазити у додир и састајати се њихови сродници, доносити им хране; у тамници је могао апсеник свирати и пјевати, ако му је до тог било. Јевропска хришћанска господа употребљавала су при испитивању ужасне муке, казнила и прогонила и сроднике бунтовничке, узимала себи све имање и списе ког окривљеног или подозривог. Турци у том погледу не бијаху тако пажљиви; турска власт није ни дирнула имање, књиге и разне бунтовничке ствари.

За времена Душанова у српској држави одузимало би се све имање племићу ако осрамоти судију, а тежаку, кад би тако што учинио, одузимало би се и све имање и сва му породица растјеривана. (Душанов закон чл. 134.) Кад је овако чињено за уврједу части, шта-ли је тек бивало с тако названим „бунтовницима“ ?!

У новије наше доба, од како се Турска поче у многоступе угледати на „цивилизоване“ јевропске државе, почеле су се мјестимице и те благодјети употребљавати: но за мало се прилика знаде, да су коме кућу преметали, и то би учинили дању, свем свијету на видiku, не ноћу изненада, као што и данас код хришћанских држава бива. „Ослободиоци Хришћана“ православна руска госпoштина и данас је у томе гора од Турске.

Хришћанска женска код Турака је била неприкосновена, изузимајући оно врло ријетких случајева силовања, што се догађало и догађа код свију народа од стране онаких зликоваца, као што су биле дахије, баше и њихова браћа — јањичари. Женско је могло испребијати Турчина на мртво име, свакако изгрдити наше и султане, па јој ипак суда било није.

Али код јевропских спахија било је некад узаконено тако названо „право на прву ноћ“ (*jus primae noctis*), које су спахије имале и редовно упражњавале над младом свога кмета.²⁵⁾ То сра-

²⁵⁾ О овоме као и о свему овдје напоменутом тирјанству средњовјечних хришћанских спахија и поповштине, опширно говори споменути Бебел у својој историји сељачког рата. О праву томе лијепо говори и Колб у својој културној историји човештва у II. књизи на стр. 41. њемачко издање.

мно право, то ругло, тај вјечити жиг нечовечности за хришћанску господу, имали су над туђим женама не само спахије, већ и ситни и крупни претставници Бога и вјере — мантијаши, који би санкционисали тако нечовјечну уредбу као моралну установу, као правичан ред и поредак

Ко би се толико умом и поштењем узвисио, и одважио, да тај њихов безобразни и нечовјечни морал погази, одмах би тога ти „свети оци“ прогласили за безбожника, отпадника и искали, да се најстрожије покара и казни.

Послије и тако грозних и гнусних уредаба и закона, није се чудити, што толики свијет после францеске револуције узвикује државној монархичној господи: торњај се са том својом правдом! а свећенству: торњај се са својом догмом и религиозним моралом!

Хришћанске, нарочито римокатоличке владике, патрике и кардинали махом су били спахије онаке, какве видимо у сусједној нам Шлавонији и Хрватској; а баш ни гди нико не зна, нити историја спомиње, да је и један турски хоџа или дервиш био спахија, а још мање, да је оно гадно „право на прву ноћ“ одобравао и уживао. Дата историјска свједоче, да су турске спахије и у томе далеко човјечније и праведније биле од хришћанских спахија у средњем вијеку.²⁶⁾

То се види и отуда, што су они имали сваки свој замак и око њега тврде стијене и куле, а турске спахије и у опште државна господа њихова живила су већином у дрвеним и врло slabим кућама и чардацима. Ко гођ је више глобио народ и неправде му чинио, тај се, наравно, морао за своје непоштење већма бојати и тврду грађу око свога стана постављати и стражама се ограђивати. И у садањем друштву видимо, гди „преступнике“ и у згради и ван зграде чувају оружане страже. — —

Због свију тих узрока које наведосмо до 1850. године, то јест, док се не умножи државна и новчана господа, тешко је било наћи породицу у селу ком ових покрајина, која не би имала бар своју краву, или нешто оваца или коза. Тек у неком и неком селу наша би се по једна или највише по двије-три фамилије, које своје њиве и куће имале нијесу, већ су као „колибар“ негде крај пута у колиби (отуд им и име) или код каквог сеоског газде живили. Но ови колибари код човјечних босанских тежака више су уживали добре мрсне хране, него инглески осредњи тежаци кућаници.

Сеоски радници имали су увијек, и у пољу и код куће добру и здраву храну,²⁷⁾ која би у мрсне дане износила по три по четпри

²⁶⁾ Зна се само да су јањичари, дахије у Србији мјестимице тако ругло кад и кад чинили, но то није било од турске државне господе законом узаконено. И треба знати, да су дахије биле турски одметници; Турска се радовала с прва, кад су оно Срби на њих године 1804. устали, па је Србе потпомагала. По наговору „честитог Мустаја-паше“, вели се у историји, допустила је турска држава, да се у Србији у свакој виежини постави буљукбаша Србин, који ће имати уза-се 70 оружаных људи, да шњима на позив пође у бој противу бунтовника — дахија.

²⁷⁾ Овдје у примједби ћемо навести јела, којима се је народ у Босни ранио, да дуго показују садањем и потоњем нараштају добру храну његових пре-

врсте јела; сира, поврћа, млијека, тијеста и меса (сланине или сува) било је колико им треба. Ово ће многим изгледати и невјероватно, ал да је тако потврдиће сваки син ових покрајина, који је живио прије овог устанка.

Радити „о сувом лебу“ народ у Босни до скоро није знао, као што увелико зна остала јевропска „слободна и цивилизирана“ раја, којом управљају „васпитана,“ „фина,“ „изображена“ и „угледно обучена“ хришћанска господа: параграфлије, сабљашаи, фабриканти, мантијаши и закупници. Онако јој и јесте раднички свијет већином сув, невеселог погледа и недорастао, док су радници у Босни, све једно као и остали богаташи, у опште узев, били, па су и сад, већином пуни, статисти, израсли и веселијег погледа.

Ове наводе наше тврде и многи путници иностранци. Ту истину је доктор Брић у очи рекао цару аустро-угарскоме у Фијуми

даба, сељака — радника. Тако ће у исти мах и сазнати: шта је народ овом борбом за ослобођење од Турака добио, а шта-ли изгубио. Паметни и поштени људи ће из овог најбоље увидити, какве уредбе у народу уводити треба, па да тежаку и занатлији, — радном свијету ово ослобођење још боља јела и бољу срећу донесе и осигура.

Та СЕОСКА НАРОДНА ЈЕЛА била су ова:

У мрсне дане употребљавана је сатрица, која се прави од сира и лука, и од младог скорупа; цицвара, која се прави на води с машћу и брашном, или на млијеку или на сурутци, мијеша се и кајмак. За дјецу се прави „цицварица“ на самом млијеку са шеничним непросијаним брашном. Сир и масло или сир и растопљена сланина готови се највише за доручак, „фруштук“ и за оне који хитно некуд полазе, пошто брзо буде готово. Најобичнија су варијета: купус и сланина, или месо; чорба на сланини или месу; тарана и бунгур било од шенице или кукуруза, који се зачињавају млијеком и скорупом. Пита, јајуша и масленица различито се праве, но се сва пеку под „пеклом“ у тепсији и зачињавају скорупом; готови се радницима све једно као и гостима. Слатко и кисело млијеко и сурутка се једе, кад које, пошље других јела „као залада“, удробив у њу ма који љеб: кукурузовницу или шенички љебац. — У зиме се доба на мјесто сатрице једе суви сир, кога се пуне качице за зиму остављају, а у мјесто сира и масла употребљавају се „чварци“ — кавурма, која се за зиму удеси од главе, ногу, пријева, цигерице и т. д. Кајганом, чимбуром, јувком и превратом понајвише се чаште гости, с тога та јела нећемо ни рачунати у радничка. Качамак (пура), (коју по Бачкој зову мамаљуга) једе се често само код сиротиње, а код имућних смаче се умјесто љеба са другим јелима. Попара се једе свуда, готови се и од шенична и од класовна љеба а зачињава се сиром и скорупом, или зејтином, цоцом или утученим бјелим луком.

За посна се јела највише употребљује грах (пасуљ), ког у Босни нарочито много и добрих врста има; једу се, но другачије, за пост удешени: качамак и цицвара, купус, пита, тарана, буњгур и попара. У мјесто зачине млијека, скорупа, јаја и масла овдје игра улогу „цоца“ и лук, а цоца је прилично добра чорба, која се прави од утученог сјемена бундевиног, и брашно то бундевско народ зове цоца. Нарочита јела посна су: киселица, која се готови од расола и брашна, гибаница, буза, која се највише љеги уз пост једе; луковац од утученог бијелог лука, воде и сирћета; пекмез, ошап-чорба од сувих шљива, јабука или крушака; туршија се укисели од трњина или грожђа, јабука и крушака; пиваш, који се спреми од оног кома, што се ракија пече, но он се једе само у неким крајевима. Још нека јела праве се од репе, ротке и блитве (цвекле). Кромпир се само у неким крајевима обрађивао и јео. Пука сиротиња, које је у Босни до данас врло мало било, доста се пута ранила самим крухом и луком, цоцом и луковцем, сиром и сурутком, воћем и зељем.

године 1875. Брлић је добро познавао Босну и Босанце, а то је и цар знао те га упита: „Како је у Босни г. докторе?“ Брлић је искрен човек и неустрашим па одговори: „Боље него у нас у Аустрији Господару.“ Од тад је Брлић од неке господе рђаво гледан.

То боље материјално стање највише је узрок, те се могла чути пјесма свуда у овим покрајинама, и кад се ишло на рад, кад се радило и долазило с посла.

Мобу, сијело и неки збор милина је било погледати, како обилан, одјевен, чист, бујан, живостан и весео изгледа. У свима тим приликама тек видиш коло се ухватило, пјесма пјесму сустиже. Путници путујући из мјеста у мјесто, оживљавали су јавне друмове својим пјесмама. С тога су ваљда босанске пјесме и напјеви, пуни појезије. У овим покрајинама није се могло видети онако изнурене и онако снужене и невеселе сиротиње. какву су путници могли видети свуда по западним хришћанским државама. Ко зна и ко умије упоредити лични, тјелесни облик, састав и изглед између једног и другог народа, тај ће се у томе потпуно увјерити. Разлика се та може видети и на биоградској пијаци, чим се пажљиво прегледа и проштудира стас и изглед радника из Аустро-Угарске државе и радника из Босне, Србије и Бугарске.

Сви ови до сад наводи изгледаће неком као ситнице, које не би требало у овој књизи спомињати, и као одобравање спахијско-турског поретка. Томе, који тако примјети, одговарамо, да се тиме не одобрава тај поредак и да смо и сами још одавна и усрдно радили и радимо, да се обори таки поредак гди год га има.

Покој души такоме феудалноме, спахискоме и господскоме поретку као и свеколикој господи, која одржава такови поредак и свакој држави и власти, која не признаје нужност новог друштвеног уређења, које би се оснивало на начелима економске и политичне једнакости.

Но за озбиљне људе, за праве znalце задатка историје и за истинске пријатеље народне, — ове наведене „ситнице,“ ова приближена дата су врло важне чињенице за садањи и потоњи нараштај народа; јер с тиме стављамо огледало, кроз које ће се видети, да има доста „цивилизираних“ хришћанских држава, у којима је материјално стање народа било горе но у Турској, коју називаше дивљом и варварском и као таку је само познаваху. Хтјели смо тиме показати, да није истинито оно чегртање неких пјесника, новинара публициста, да је само босанска раја „несрећно робље скотским Азијатима,“ како се они обично изражаваше, већ да таке несрећне раје и таквих „скотских“ Азијата много и много њима пред носом стоји у облику Јевропљана, Хришћана, браће и цивилизоване господе.

Даље смо још хтјели да с тим датима суочавамо унуке и праунуке са дједовима и прадједовима; да суочавамо оно стање, коме је ова крвава револуција и овај ужасни рат самртну пјесму одпјевао, са оним стањем, које се кроз оволику крв и пропаст народа добија, па нека наши потомци упоређивају и поуку извлаче. То је јако нужно, јер ће народ доцније тек по оваким приближеним фактима моћи знати: је-ли дошао у боље или у горе стање, јесу-ли му толика проли-

вена крв, толика мука, невоља и губитак, донијели жељену корист и срећнији живот, или још веће патње и несрећу. Уз то, тим навађањем хоћемо да знају крштени и некрштени угњетачи, да је народ и противу таког поретка буну, оружје подизао, а противу горег поретка и стања још ће се прије и још жешће подигнути, и осниваче новог угњетавајућег и глобацијског поретка казнити и искорјенити.

Па и до саме ове револуције народ је у прилично обилатом броју имао свакојаке марве и наравно према томе се хранио. Кад је узбуњени народ пребјегао у аустријску државу, чудили су се поданици те државе оноликој сермији, благу, говорећи: „та прије би требало, да смо ми, поданици ове државе, у овакој сиротињи, подигли буну но ви, који имате толику марву.“ И српска војска на Дрини чудила се је, кад је видила колике зграде и колико имаће има народ у бијељинској нахији, босанског подриња. И државни статистичар Влад. Јакшић навађаше прије неколико година нека факта у својој књизи, како Босна боље стоји од Србије у неким струкама рада и производње.

* * *

Управа турска била је од прије у многоне чисто демократског духа, о чему писаху многи путници јевропски, путујући по Турској у цијели да испитају унутарње стање; она би могла у многој својој уредби послужити као примјер и најпросвећенијим државама хришћанским. Између осталих о томе говори Бланки,^{*)} кога је учено францеско друштво у Паризу године 1842. изаслало, да проучи уредбе и стање народа у јевропској Турској. Ево шта он у своме извештају вели: „Управа турска може се рећи да је најбоља у Јевропи од средњег вијека. Живот општински постоји у Турској развијенији, него-ли и у којој другој земљи. Све омање послове врше управне власти, које бира народ. Изгледа да влада турска не сматра општину за малољетну и недораслу за самоуправу, као влада код нас у Францеској. Чиновника је било мало. Суд је неограничен. Судило се брзо, праведно, просто и очински. Само мито и верозаконске предрасуде могле су мало пресуду продужити и праву окрњити. Али, кад је суд судио Турчину своје вере, он није знао ни за какве владине наредбе, господске привилегије, богатство и достојанство. Испити и суђење није у протокол бележено. Судије као и други чиновници носили су се просто и са сваким братски понашали, а најбратскије према једновернима својима. Пред њих се може у свако доба, а тако исто и пред паше и везире изићи и говорити. Рекао бих, да је код њих највећа једнакост у свијету. И последњи просијак улази, сједи и говори и са највећом господом. Турске судије нису тражили, да са скупим хаљинама и накитима драгоцијеним узвесе своје господство. Пензије нису имали. У пређашње доба су чиновници имали малу плату. Наравно према томе и дација је мала била. Бумрук турски најмањи је у Јевропи.“

^{*)} „Извештај о стању народа у јевропској Турској“ год. 1842., српски превод штампан у Н. Саду.

Толико Бланки. Ми уз то додајемо : На просвјетне ствари се није плаћао никакав ђумрук, биле оне школске или приватних особа. Учитељи и попови нису ђумрук плаћали ни на какве ствари, које износе мање од 1000 гроша. Тако је и данас. — Влада турска није свој језик силом наметала покореним народима, као што су чиниле и чине остале јевропске државе. Она је и спрам других вјера далеко толерантнија (трпјељивија) и човјечнија била, од многих хришћанских влада и држава.²⁸⁾ Што се народа истурчило, није ножем и палешом натјерано, већ је то било у неколико драговољно, из личних интереса. Господа се истурчила ради господства, а сиротиња за то, да се опрости спахија или неког гођења. И стотине хиљада народа вољело је олакшицу терета и материјално благостање и личну слободу и сигурност по вјеру своју, те преврне једну и прими другу. Овоме је много допринела и демократска природа мухамеданске вјере и управе. Уз то и богомили су се листом истурчили, јер су их због њихове вјере слободоумне гонили и православни и католици.

Турски се владари стари нијесу својим народима престављали у којекваким шареним формама, да тиме засијене своје поданике. Они су сарањивани у асури, да се тим покаже свијету, како нијесу ништа до људи само. Нијесу имали обичаја носити круне на глави као хришћански владари, већ само фес и чалму. То је за цивилизиране владароце хришћанске било „просто“; јер фес и чалма кошта 100 до 1000 гроша, а круна и преко 100.000 динара. Рођен-дан, имен-дан, дан ступања султановог на пријесто, народ није морао светковати. То су тек од скоро почели практиковати по примјеру хришћанских држава, које о тим данима приређују сјајне параде, службе, подворења, гозбе и т.д., што народ стане на стотине хиљада гроша па и динара. Просвјећени јевропски хришћански народи уживају у тим свјечаностима, а прости и „дивљи“ Турци се махом том модерном обичају спредају и сматрају га као безцјелну глобу. — Султанских и пашинских слика није било ни у каванама ни у канцеларијама, а камо-ли по школама, док хришћанске државе сматрају за непатриотичност владаочеве слике не држати у поменутих зградама и у стању су за то подозрејевати. Ни на турским новцима нема владаочеве слике. У црквама и џамијама се није морало спомињати султаново име. Код хришћанских држава, ако свештеник не помене служећи у цркви име владарево, ње-

²⁸⁾ ГРОЗИМО СЕ читајући у историји оне силне ратове, оне ужасне покоље и крвопролија између браће једне народности, у име вјере. Какве је страшне мјере предузимала држава против својих грађана, ако случајно нијесу исповједали вјеру, коју она исповједа, само да их нагони да приме њену вјеру! Нокте су им откидали, вожу резали, убадали чиоде до главице у месо, врелу воду у уста лијевали, жар у шаку метали и држали га тако све док се не угаси, косу и браду чупали, ноге у жар и у врело масло метали, барут у нос и у уши сипали и палили; жене и дјецу пред очима свезаних мужева и родитеља силовали, дјевојке и жене принуђавали да голе играју док не падну у несвијест, које од умора а које од стида и т. д. Умртвити, убити их нијесу смјели, већ су их тако грозно мучили, док се своје вјере не одреку и ону, која им се нуди, не приме. Тако је чинила католичка Францеска с протестантима (хугенотима), тако протестанска Инглеска са католицима разних секти. — Види о овом Беклову спомињању „Историју цивилизације“, у руском преводу стр. 510. I. књига.

гов дворски персонал, „царске“ војнике, — казни се као „велеиздајник.“ Да боме, „цивилизовани“ Јевропљани су Турке због тога презирали, у њиховим очима они нису ништа до „азијски варвави и скотови.“

* * *

И турска је вјера демократичне природе. Попови (хоџе) се могу женити исто као и остали мирјани, лајици. Поп може бити сваки, који зна читати и писати и ког општина изабере; никаква друга власт њега не рукополаже и не посвећава за то звање. То је све свршено избором и потврдом оне општине, којој он служити иде. Попови се турски носе као и остали народ, како који хоће и може: са аљинама он не иде да се узвиси код своје општине. Плата им је врло мала. Ал за то хоџа може обављати какав хоће посао, радити какав хоће занат. Они цијепају дрва не само себи, већ и другима за награду, па им се за то ни мало не крњи још мање каља звање и достојанство. Они су доста скромни и не траже првенства и зачелних мјеста. И у џамији, гди иначе нема никаквих икона, ни кандила, ни свијећа, осим оних што су нужне за ноћно мољење, — они обављају службу без икаквих церемонијалних одјећа, већ обично обучени као код куће или у раду другом. Њихове бесједе и опет пажљиво слушају и врше. Народ свој нијесу навикли, да им руке љуби нити од њих благослова иште. Но како који пође по курвању или забразди у пијанство, намах га збаце са званија; Турци хоће, дакле, да им је наставник, законоша, учитељ, — узорити примјер правилног и неокаљаног живота.

Освјештаног вјенчања нема, већ код Турака постоји грађански брак, који данас желе готово сви јевропски хришћански народи, те се у скупштинама, књигама и новинама боре, да га добију. То, дакле, што жели и за што се бори хришћански цивилизовани свијет, Турци су још давно и давно увели, узаконили, па имају и уживају. Младожења са сведоцима јави хоџи да се жени, па добије писмену потврду за то; са тим младожења оде кадији, судцу, који стави у протокол и тај чин и дјевојачки мираз. Дјевојачки се мираз биљежи, да се зна; јер у случају развода брака, жена има право дићи са собом сав свој донесени мираз. Младожења плати кадији награде 20 гроша.

Укоп, погреб мртваца се код Турака са свим просто и јевтино врши.

Сви свеци су им: пророк Мухамед, Хазрети-Алија и Фатима: но свјеткују и празнују само рамазан, а у све остале дане у години може кад који хоће радити и одмарати се.

У старо доба бијаху и остали Мухамедовци па и владоци, као сад хоџе им, умјерени, прости и скромни. Научни Рус Флеровски у том погледу наводи овај историјски факт:*) „кад је калифа Омар ушао у Јерусалим, он је јашио на камили, на којој је још био један џак с љебом и урмама, и једна мјешина воде, и то је била сва храна и ђаконија великог калифе, а хаљина му је имала на леђима велику

*) Види његову књигу, историска штудија: „Азбука социјалних наука“.

закрпу. Силни владалац велике државе живио је у једној простој собици. Све дарове, које му је народ даривао, давао би опет он на општу корист народа. Он је сам музо овце, седио на земљи и крпио своје хаљине и обућу, чистио свој стан и у опште служио се сам.“

Таки скромни владалац није изгубио владалачко достојанство ни код свог ни код других народа, него још више га узвисио од свију ондашњих раскошно живећих. С тога су они са онако мало војске, онолике народе у своју државу придобили, завојевали; и некоји су народи својевољно прелазили у ислам, као на прилику: Несторијани, Аријани, Јермени и т. д. Демократска мухамеданска вјера, управа и демократски њихови владоци, били су магнет и сила, која је друге народе и државе себи привлачила. Наравно и то је био један узрок толиком турчењу: Срба, Грка, Бугара, Арнаута, Јермена, Индијана, Перза и других народа.

Међу Турцима није било никаквих виших сталежа, као што је код Хришћана и Кинеза уобичајено, заведено. „У исламу, вели „коран“, нема ни кнежева ни сиромаха, већ само Мухамеданаца.“²⁹⁾ И заиста ни гди није мање сиротиње било но код њих. На другом мјесту у корану вели се: „рајска је заслуга пустити роба на слободу.“ Тим ријечима коран је укинуо спахилуке над Мухамедовцима.

Поред свега тог демократизма у државним и црквеним уредбама турске ипак су се и у нашим овим покрајинама развиле замашне четице дахија и јањичара, то јест, онаких истих зулумћара, какве видимо из историје у Цариграду, Тракији и Србији. Историци веле, да су и први јањичари постали од потурчених Хришћана, и то потврђује народна пословица, која вели: „нема горег зулумћара од потурчењака.“

Било како му драго, елем таке јањичарске чете, које су у Босни познате као „баше“, чиниле су Хришћанима големе зулуме и неправде. Оне се ни власти бојале нијесу. По вољи њиховој нико од Хришћана није смио носити црвену капу, обућу и чоју, него је све то морало бити црно.

Добру кућу, угледног коња и добро оружије, није смио Хришћанин имати у вароши на видуку таквих Турака.

Хришћанин није смио ни пошто погледати у Туркињу, нити Турчину псовку, за псовку вратити.

У варошима није се могло за живу главу свиња имати, нити их прогонити кроз варош.

Уз рамазан, то јест, уз њихов пост, нити се је смјело пред Турцима пушити, ни јести дању. Четице тих дахија, ако би ноћу опазиле свијећу у хришћанској кући, угасили би је пушкама, а више пута јурну и у кућу, па ако неки скуп нађу, растјерају га и чине зу-

²⁹⁾ У Душанову законуку стоји, да су се синови једног народа нашег дијелили на неке отроке, меропсе, сакалнике, себре, влахе, властелу и господу. По том закону одређено је да се може женити и удавати само по државној регули а не по слободној вољи: господски редови од господе, попови од попова, а тежаци, занатлије и трговци такође сваки од свог реда, јер иначе био би кажњен.

лум. Зулумџари, зликовци, људи тирјанске и пакосне ђуди, у сваком друштвеном скупу, збору и договору, уображавају завјеру противу себе и оног поретка, који само њима годи и користи. До душе то се је догађало у вријеме неког рата с Хришћанима.

Таке сурове и нечовјечне баше што заишту на вересију морало им се дати. У вријеме неког рата бивало је прилика, да по који од њих дође у хришћански дућан, удари нож у ђефенак дућански и тражи по имену оне ствари, које му требају, а на видику су. Дућанџија је морао потраживано давати, јер пободен нож значи крв ономе, који се успротиви. При таким пригодама падало је боја и крви. Било је прилика, вели народ, да су такви зликовци метали јаје на главу Хришћанина и у њега гађали нишан, и да су своју снагу и доброту свог ножа пробавали на човјеку. Они нијесу допуштали власти да прима сведоџбу Хришћанина противу Турчина. „Не може ни сто Влаха противу једног Турчина сведочити.“ Подигли би буну ако би власт томе се противила. Имали су много присталица. По њиховом мишљењу они су — Турци — „царски синови“ а Власи „пасјак-вићи,“ раја, која мора покорна бити. — За њих је била јевтина хришћанска глава. И њихова дјеца често би осула камењем или балегама на друму хришћанске путнике, а најчешће попове и старјешине народа, који се уљудно носе и кође јахају.

Држава турска покушавала је више пута, да сломије силу босанско-ерцеговачких племенаџа, феудалних вазала и таквих баша, дахија, зулумџара. Травнички Целалудин паша страховито је све босанске јаничаре — „баше“ ловио и истребљивао; њега је народ прозвао „хришћанска мајка,“ ма да је он био Турчин, па шта више и дервиш турски. Баше су бјесниле по Босни у вријеме Карађорђево, једно због устанка народног у Србији, а друго с тога, што је Русија тада водила рат у Бугарској са Турском.

Потурчењак Омер-паша 1850. године успио је да сломи животну снагу босанске аристократије племиџке госпоштине. Тада су ужасно сатрвени и остали Турци, који се нијесу хтјели покорити новим уредбама државним, и који нијесу пристали да им синови у солдате иду, нити допустити царској војсци да у Босни живи. Тада је на хиљаде њих подављено, потровано и у тешким ланцима на вјечну робију отјерано. Овај је потурчењак њих порушио, али је и народу хришћанском јако наудио, одузев му и ситно и крупно оружје, додев му солдатију и читава јата нових чиновниџа, уредаба, канцеларија и пискарања, што је народу још веће дације на врат товарило. Али тако је свуда и увјек бивало и бива, ђе таки солдачина и којекакве незналице народу нове уредбе и законе постављају без договора и без питања и одобрења самог народа.

До душе по сили ондашњих јевропских догађаја (године 1850.) и по навали тог оштроумног потурчењака, тад су турска државна господа, као што смо раније видели, учинила неке реформе у својој држави, ко ђоја, за „срећу и благостање свога драгог народа“ . . .

Босна и Ерцеговина постадоше реформисани вилајет, по калупу јевропских цивилизованих држава. Нови одношаји освајача према покореним пошље 1850. године.

Хајд да видимо какву је корист добио народ кроз те државне реформе, кроз нове одношаје; да видимо ту постепену државничку мудрост, која се без питања и одобрења народна изли на народ.

Тај вилајет, по духу тих славних рефорама, имао је тада нешто на подобије народне скупштине, која се сваке године држаше у Сарајеву.

У њој се наравно највише говорило онако, како жели „премилостиви“ владалац — султан и „честити, узвишени“ вали — паша — гувернер Босне и Ерцеговине. Ко год је од посланика нешто више желио и тражио, одмах су мудри државни људи и њихове крштене и некрштене слуге и удворице говориле: то је претјерано, то је немогуће; то је непатриотично, то је бунтовнички; то је издајство, то је противу владоца и т. д. А на против, који је посланик одобравао нове намете на народ и који је прећуткивао ситније и крупније преступе, погрјешке и крађе господске, тај је добијао и почасти, тај је био код владе и господе поштен човјек, прави патриота и мудри грађанин. И наравно таки мудраци заједно с владом викали су на сва уста противу бунтовника, а у ствари они су заједно с владом можда и неотице спремали буну са својим новим наметима, са притиском на народ и одбијањем жеља народних; али шта ћеш? они то са себе скидају и на пријатеље народа бацају. Народи су се свагда и свуда бунили због великих дација и терета и због неправде и притиска слободе; но ево та госпоштина у силу бога угони у лаж историју, па вели, да су оно бунтовници, који скидају с народа терете и неправде и који хоће народу слободу и самоуправу. Грозно изопачавање логике и историје. . . .

Народ је под тим реформама добио мало више слободе у цркви, у друштву, у трговини, у судници и у школи, којих прије тога није никако ни било код Хришћана. Саобраћај је постао живљи и слободнији. Али са добитком тих рефорама и крњавих слобода, народ је сеоски почео знатно опадати, сиромашити, а варошани Хришћани, а у неколико и Муамедовци одоше напредовати и богатити се.

Уз то и овај пријашњи свети заједнички живот народних задруга³⁰⁾ у велико се почео кварити и комадати. А баш задруга је

³⁰⁾ Српска ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА добила је савршенији облик за владавине пријашње Турске. Турци су њу подржавали, јер су у њој налазили највише користи за своје обдржање и за своју славу. Они као да су добро схватили ону пословицу што вели: „задруга је богаштина а инокопшина сиромаштина.“

Ма да је задруга била као мала држава породична, ипак Турци нијесу од ње зазирали. И то је са свијем наравно, јер прије ће заврћи пушку, отићи у хајдуке и буву подићи инокосна сиротиња, но богата и обилато живећа задруга.

Ма колико било чељади у задрузи, сви они заједнички раде у комуни, а из комуне подједнако уживају. Она удаје или жени поједине чланове своје, чељад из комуна, на општи трошак задруге, ма да они тада више траже но остала чељад. И ово и оно казује нам, да је породична задруга права комуна, потпуни

била економска а општина политична јединица и снага народа, задруга и општина прибуљале су разбијени живот народа и одржавали свијест, живот и достојанство народа. Игре, забаве, мобе, сијела и зборови исчезоше готово из темеља. У тим дивним особинама народног удруживања, завлада неки застој. До душе то се даде лако растумачити: пуна врећа усправно стоји; „весело срце пјесму пјева“. Некадашње братско и човјечно осјећање према невољним и сиротним суграђанима својим поремећено је, па готово и искоријењено; јер није давно било, кад је цијело село о своме трошку осиромашеној породици, удовици и нејакој дјечи, све послове љетне и јесење свршавало, па чак и дрва им довлачило и брашно им припремало. — Јека од пјевања у велико је умукнула.

комунизам. С економског гледишта задруга је првобитна асоцијација како за производњу тако и за потрошњу. Има само једна црта економска, којом се задруга одликује од савремених дружина за потрошњу и производњу, а то је: задруга производи све своје потребне намирнице, осим једне соли и гвожђа. У Босни има доста задруга великих, које до 100 душа броје. У једном ћошку задруге нико не може глад и оскудицу трпети а у другом раскошно се разметати; нити може један аргатовати без одмора, а други дембелирати. И слуга у задрузи, и најмање дијете ужива једнако као и владалац „старјешина“ задрузи. Старјешина ради као и сви остали здрави и одрасли чланови задруге. Старјешину бира задруга. Често се догађа, да још за живота очина изберу брата или сина очина за старјешину, само ако је он најпааметнији задругар. Отац или други сметнути старјешина долази у пензију, но без плате; он шта више и даље мора радити све што му је можно: ако ништа, а оно стадо или пилиће чувати. Задруга не да ником здравом готовански живити. Свак мора радити да заслужи животне намирнице, потребе. — Старјешина је у исто доба претставник задруге у општини и код власти кад треба. Он управља задругом у договору с одраслијим задругарима. Он одржава ред и поредак и ако се никад не служи при том оружјем, тавницама и параграфом у својој држави — задрузи. Сви га слушају боље но поданици владоца. Он то врши без плате и пензије. Награда му је једнака с наградом остале чељади задружне. Ипак је за сваку погрјешку строго одговоран, па и кажњен у случају крупне неисправности. Задружни распоред послова удешен је без науке, тако да потпуно одговара најновијој науци: у њој се све према доспијевању љетина и осталих послова врше разнолики радови. То баш наука и хоће; с тога су јамачно наши радници пољски далеко бистрији, разборитији, одраслији, угледнији и одважнији од оних радника, који су приковани један те један посао радити. Научком је доказано, да ништа толико не затупљује ум човјеков, као непрекидни рад једног те једног посла. Задруга је за себе и црква и држава; она може постојати и без прве и друге. Она је најјачи чувар чистог морала — поштења и поретка. То јој нико одрећи не може, ко је изближе познаје.

Код старих Словена у Русији, читаво село, „слобода“, живило је исто тако као српска задруга.

У ваљевској нахији, у Србији постоје задруге под именом „братства“. Она нијесу крвна сродства као задруга, већ се неколико инкосника сиротиње здружи у једно „братство“, те тако заједнички раде и заједнички уживају. Тако удружени уложе у комун што ко има и мало по мало постану имућни, па кроз то и срећнији.

Има људи доста у свијету, који су потпуно увјерени па практично и научно доказују, да се свака општина па и држава уредити и живити може по пут задруге, али према науци та би научна задруга далеко савршенија и срећнија била.

Напомињемо да је о моби, спрегу, позајмници и у опће о задрузи, најтачније писао честити покојник Светозар Марковић у књизи „Србија на истоку“. Те преважне особине народа треба да сваки озбиљски проучава.

Туга и брига на лицу радног свијета, већ се у велико почела опа-
жати; храна и одијело ни у пола пријашњега.

Судећи по реформаторским ферманима и умиљатим ријечима султана и његове остале државне госпoде; гледећи на ток историј-
ског напредовања и културног усавршавања, које се код других на-
рода опајало, требало је да је народ тврдим кораком и у политич-
ном и у материјалном благовању напредовао. Али на жалост није
тако било: точак народне среће бијаше пошао са свим обратном и
наопачке. Државна, новчана и црквена госпoда власници заиста су
почели угледно напредовати, али радни народ — тежак, па у неко-
лико и занатлија, све се у црње и горе невоље заплетао.

Главни узроци томе опадању сеоскога народа, ево ово су :

Прво. До године 1850. у тим покрајинама није било стајаће
војске, која чини једну штету, што дангуби од стварног рада, другу
што једе готову туђу, народну зараду и трећу што квари и себе и народ.

Друго. До тада не бијаше у цијелој нахији (округу) само 4—5
чиновника, то јест, састављали су онда све чиновништво: капетан
или мудир, кадија, муктија и спахије са својим субашама. То је био
сав нахијски господски персонал. Стан њихов, храна, пратња и оди-
јело бијаше све просто и јефтино. Такве готоване издржавати, није
било тако осјетљиво за народ, као данашње државнике, којима да-
леко више треба. Али пошље 1850. године, одмах пошље уведених
рефорама умножише се читава јата госпoде чиновника, канцеларија и
осталих чувара државног реда и поретка, које је све скупа увећало
народу големе терете. Тада се укинуше капетаније, а у мјесто те
просте и не тако скупе управе, напунише се обадвије покрајине чита-
вим јатом чиновника, судова, канцеларија, па поред свих тих уре-
даба и закона народ опет остаде без правде и без сигурности;
без једнакости, напретка и благостања.

Из дана у дан уводише се све нове и нове реформе, које су
државна госпoда без питања народа смишљала, а народ је падао што
који дан све у веће невоље. А и како не би? Он је тражио правич-
ности и слободе, а држава му шиљаше жандаре, војску и којекакве
комисије; он хоћаше просвјете и благостања, а држава му шиљаше
нове законе о новим дацијама и наметима. Па замислимо још, шта
су ти закони, који су без воље народа скројени? Ништа друго до
фини окови за народ. И право има чувени В и к т о р И г о, који
резонира овако о законима: „једна половина закона јесте господска
ћуд, а примењивање друга половина; па и законе те врше чинов-
ници, који су или незналице и назадњаци, или себичњаци и под-
лаци“. Тако је било и у новој Турској.

Треће. До тада бијаше врло мала и незнатна трговина, коју
су само Турци водили. Турски трговци не бијашу каишарске ћуди
као нови хришћански трговци, кад задобише право трговати. Стари
Турци трговци трговали су само, да скромно помоћу тог занимања
живе, а хришћански као и нови турски трговци тргују, да се што
већма обогате и благују. Основно начело трговине у том се и са-
стоји.

Четврто. До тада владике и попови живише далеко скромније и примаху мању награду.

Пето. Од тада закупници десетине већином постадоше хришћанске „бакоње“, за које народ вели, да су куд и камо гори од Турака; прије је он, вели, с Турцима при наплаћивању десетине и при пазаривању пролазио у пола јевтиније, но од како су те послове узели на се рајини сународници и једновјерци — Хришћани.

То је зато, што су ови далеко окретнији, препреденији и грабљивији и од самих турских субаша, те се од њих не може ништа ни откинути ни сакрити. Они све нађуше и у све завире. Турци су се могли и умолити и подмитити са мањим, а ови раде да ти и душу ишчупају и црно иза новата однесу, вели народ. Наравно Турци нијесу таки зато, што су пријатељски наклоњени „раји“, већ с тога, што су троми и лијени били да истражују, и за то што су они са мањим задовољни.

Шесто. Од тада се почеше богомоље и цркве у велико по плану зидати и раскошно украшавати, што је пет и шест пута више стајало од пријашњих цркви. Свакако за њих није падала грађа и новац с неба, већ је и за то народ морао од свога залогаја и од својих пријекних домаћих потреба откидати и давати, да се зида „големи домбожв“ поред сиротињских колибица.

Седмо. Од тада се мање поштовао и одржавао задружни живот и заједнички рад у народу, што је народно благостање уназадило. Оно, што је требало као најдрагоцјеније благо одржавати и усавршавати, почело се рушити. Гди се руши задруга, руши се и благостање. Заборавља се, да и данас задружна породица добро, а на мјеста и врло добро живи, поред свију терета и неспретних алата. „Доста руку пунани амбари“, „инокоштина права је сиротиња“ вели народна пословица, која је заиста у овоме свету и вјечну истину рекла.

Осмо. Од тада дације и приватна закидања и варања на све стране и у сваком погледу и послу биваху све веће и веће. У мјесту а р а ч а наметнута је народу сад:

в о ј н и ц а („аскерија“), која је далеко већа од арача. Давала се је она за то, што су Хришћани слободни од војске, то јест, што нијесу као Турци тјерани у војску;

д е с е т и н а је постала три пута несноснија од оне првашње. Јер почем су спахије уништене, то је она преко многих руку придала држави. Сад су њу под закуп давали свакоме: ко више плати. Под закуп су се давала поједина села, пошто се означи колико је у њима кућа. Наравно, закупници нијесу гледали на своју вјеру и народност, већ су „народу кожу с леђа дерали“, само да што више прихода добију. Ту се није пазило ни на душу, ни на поштење, ни на вјеру ни народност. Цијел закупницима није била правда или благостање народа, већ обогаћење себе — интерес.

На мјесто б е г л у ч е њ а — кулука беговима, наметнута је т р е ћ и н а, или п о л о в и н а, или ч е т в р т и н а или п е т и н а.

У Крајини и Посавини давана је беговима трећина, у сарајевском округу половина, у Ерцеговини четвртина, а у новопазарском округу на мјеста петина а на мјеста четвртина.³¹⁾ Она се давала од свију, и крупних и ситних родова, а не само крупнијих као од прије. Половина од свију жита узимата је само од оних кметова, којима је бег и сјемена за усјеве давао. Таких је било мало. — Трећина је узимана и у нарави и у готову новцу, како је кад безима угодније и лакше било.

Трећина и десетина а уз то и неједнакост пред законом биле су најјаче чињенице и потпаљивачи ове буне; то је народ дигло на оружје и у крв натјерало. В е р г и ј а — ц а р с к а м и р и ј а постаде још већа. Вергије је плаћао жењен човјек један талир; на овцу се плаћало на мјеста по 1 грош а на мјеста по грош и по; на крмче по 4 гроша, а на говече и кљусе по 100 пара, а гди гди и више;

„д у в а н и ј а - ђ у м р у к“ од 5 гроша порасте на 10 гроша. Кад платиш ту суму, могао си дувана сијати колико си хтио. Пред сами устанак ова дација претвори се у мали монопол, скоро у пола тежак као у Аустрији и Русији и још неким државама;

с е р б е з и је је се сад у мјесто две цванцике (8 гр.) плаћало 10 гроша с куће на кућу;

Уз то се бијаше изродила још нека „т р а в а р и н а“. Она је плаћана на пашу, гди марва пасе, ма да је народ већином на своју земљу пуштао своју марву да пасе;

ж и р о в н и ц а ³²⁾ за жир у планинама, од кога се у јесен и зими свиње израђују и

Све те дације бијаху три, пет па и десет пута веће од првашњих, прије 1850-те године.

Имао, немао, морао си давати, јер — вели држава — то је за срећу и благостање народа. Сиромаш народ! Окрене се да види ту срећу, па у мјесто ње виђа свуд црњу и гору несрећу. Нико му не вели бар у невољи некој На! — већ све Дај, па дај! . . . „Е, брате, — жалио би се утруђени раденик — однијеше нам и црно иза поката.“ Ако ко рекне, да не да више, јер не види од тога користи, већ праву штету и гору несрећу за тежака и сваког раденика, — таке би мислиоце одмах државна господа кињила, гонила, осуђивала и затварала као безаконике, као бунтовнике, као рушиоце државног реда и поретка. Ипак се свијест народна није могла угушити. Тек видиш, гди се један другоме тужи па говоре: „е, брате, баш нас на силу бога у хајдуке гоне! Ово се дуго трпљети не море!

³¹⁾ Уз пут буди речено, да подунавски Бугари нијесу плаћали трећине, већ само деветину и десетину. Можда је и то један узрок, те Бугаре није баш тако захватила општа струја ослобођења од Турака.

³²⁾ И ову смо дацију нашљедили од старе наше царевине, но мању, нег што је тамо била. Душанова закона члан 43. гласи: „ако у жуци роди жир, тога жира цару половина а ономе властелину чија је држава (земља) половина.“ Закон душанов сам доказује, да тежаку остаје да брсти грање. — Ко се није том поретку, заповјести покоравао, долазио би под тако звани „суд божији“, о коме је раније говорено.

Ова несита гадија, душе ми, не да нам живити ка људима; мора се ил у воду ил у гору. Друга нам не остаје; јер од неко доба све то већма се на зло народу иде“.

И те и пређе набројене невоље донијеле су мудре реформе „добродушног“ султана и његове мудре владе, која се — како тамо у ферманима пише — и дан и ноћ брине о срећи својих поданика, свог милог и драгог народа. То је донио чувени „танзимат“ и „хатихумајум“ — чудо аустријско-францеске државне системе.

Народ је, налазећи се сваким даном све у грђим невољама, почео већма и већма мрзити свеколику државну и крупнију црквену господу, па је од скоро почео у велико неговати ту исту мржњу и на новчану господу — трговце. По народу се може чути гди говоре, како „трговци немају душе“ и да су „гори од Турака“; да ће „владике бити паклени дирјечи а попови на дну пакла“ и да су та државна господа „крвопије народа и дембели, што благују о зноју и крви народној.“ А и како да их не назива тако, кад ни звани ни брани јурну међу сиротињске кућице, у које ни они ни њихови султани никад ништа дали ни зарадили нијесу, и усуде се, по неком праву својих параграфа, оружје потезати и викали:

„Арач, арач! рајо амо,
Пара треба господару“. —
„Ко мирију царску не да
У апс мора да се преда!“

Дакле, из свега, што смо до сад наводили, отворено и јасно се види, да се револуција ова закувала и планула и да су главни узроци овоме устанку били:

прво, велике дације;

друго, што се дације нијесу употребљавале на унапређење и општу корист свију народних чланова, већ само на узвишавање и раскош оних, који су народ презирали, глобили, заглупљивали и угњетавали;

треће, крштене и некрштене аге и бегови и други закупници, који од 1850. године тако немилосрдни постадоше, да изгледаше као да мисле, е је „премилостиви бог“ и земљу и народе и човјекову слободу и културу њима под аренду дао, да вољно по свом ђефу господскоме над угњетеним, сиротним и умореним радницима пландовати могу;

четврто, поменути се терети никако не смањиваху, већ умножаваху;

пето, што су државни закони и управљачи државе, у пркос садањем духу времена, кињили и гонили слободну и истиниту ријеч и напредну мисао, гди се год појавила, а тако исто и правичне књиге и новине и слободоумно школовање и саборисање, и све остало, што је дисало духом истине и правде; и

шесто, што је народ почео да увиђа, да се тај државни ред и поредак одржава не ради благостања, среће и слободе његове, већ само за то, да господа лакше господски живити и народ глобити и угњетавати могу; и да је државни морал из темеља прљав

и нечовјечан. Јер под заштитом тога морала и тога друштвеног реда и поретка, државна, црквена и новчана господа одријеше народу и кожу с леђа; па му још не дају да се жали на тај терет и на ту неправду, и да тај поредак бољим замјени.

У име тога морала и државног реда и поретка, продавала се народу у новије доба, ма и посредно, кравица и овчица као драгоцјена мати и утјеха домаћа и породична, да се хареми султаноци и пашински умноже с љепотицама из цијелог свијета.

У име тога морала и поретка радник се казни кад увриједи с правом ког ефендију — господина, а кад ти господичићи неупутно вријеђају па и излемају радника, ни ком ништа; и кад радник прикрије или закачи ће гођ из нужде коју петину или десетину динара, то се зове крађа и доповлук, и казни се затвором и робијом; а кад из господских руку из народне азне читавих хиљада нестане, онда се то зове „деор“ и „дефицит“ и пролази готово увијен без каштиге. Под заштитом тог морала и стари српски закони веле: да су господа у „славном душановом царству“ углавили закон, по коме се за једну исту кравицу сељаку отсијече мало носа а господину мало брка, раднику се отсијеца комадић од увета а господину се остриже један дио браде. Па и то су државна правда, мудрост и морал одобрили и утврдили, а преставници цркве осветили као морални чин. — Под именом тога морала и те државне правде, продаваху се народу раниоци његови: волови и коњи из плуга и испод товара, па да се набаве господару земље и његовој државној господи још већа ергела хатова, и још помодније гарде, камердинери и т. д.

На основу државног реда и поретка, продаваше се вјечитом раднику — народу његове најнужније намирнице, да се властички чибуци и филцани дијамантом украсе. Народ је остављен у трулим колибама, да се господи палате саграде. Утруђени радник — народ, остављан је о кори љеба, да се дембелима десетине ђаконија спреме; народ је остављан без плуга да се господи интови набаве; народ је остављан без прозора и врата, да се господски салони украсе скупоцјеним огледалима полијелејима и другим залудностима.

Чувари државног поретка дотјерали су народ у просјачке рите, да се сами са свакојаком господом баце у свилу и кадифу, злато и порфир. (О свему овоме хтио сам овде ставити слике радничких невоља и господског изобиља; али новчане неприлике недопустише ми то учинити.)

Државна господа и носиоци тог славног морала и поретка, теретећи народ дацијама и наметима, рушили су му здравље и станиште, да се они и њихови султани још већма угоје, и да што више мраморних палата подигну и украсе.

У име морала, а под заштитом државне правде, одређиване су највеће награде и почести онима, што најлакше послове извиђају; а најмање награде и презрење онима, што израђују за се и за њих најтеже и најважније послове.

Под именом тог државног морала, реда и поретка, државна и црквена господа сабирају големе суме новаца, дације, к'о ђоја, у име народног благостања; а кад народ у неким покрајинама, или у неким окрузима, селима, варошима пострада од поплаве, глади, буре, суше, пожара и т. д., тада та господа од одузетих милијуна народних новаца текем по коју стотину или хиљаду динара, као сљепцима у помоћ пошљу. Па и за то народ мора молити и благодарити. А народ је држао и држи, да су државна, црквена и новчана господа у таким несрећама дужна народу надокнадити сву његову штету; а није само да му, као просијаку, зубе премажу; и да су дужни једино о томе мислити и на томе радити: како да се таке и друге несреће од народа отклоне, и како да се са што мање труда и муке, што више корисних намирница може израдити; а не за то, да се брину и благо народно харче, да се одржи ауторитет власти и постојећег неспретног и теретног поретка, и да се даве у раскоши и изобиљу разних излишности.

Да је ова народна увиђавност истинита, то јест, да је државни морал, државни ред и поредак из темеља прљав и неправедан, ево ће ова сад дата посвједочити, — дата статистична, која може сваг видити из државног архива отоманске царевине. То ће нам бити највјерније огледало правичности у државном поретку турске.

Државно друштво у Турској уређено је овако :

1. Највеће мјесто у тој државној фамилији, која је велика 24 милијуна душа, заузима владалац, цар, султан. Њега зову оцем и главом те велике, принуђено удружене задруге. Султан ужива годишње плате 30 милијуна динара (дакле више но 30.000 добро плаћених народних учитеља), а то долази дневно око 120.000 динара или 500.000 гроша, и писменима велимо: пет стотина хиљада гроша дневне плате. Осим тога он ужива на рачун народне хазне велике дворе, баште, гарде, ађутанте, војничке и полицајске страже за пратњу и чување његове личности; па државни адвокати, светковине и освјетљење за узвишење и одржање његове части и поштовања. И то скупа, метнув у рачун још неке омање трошкове, изнијеће суму готово колика му је и „цивилна листа“. И прама томе, његово величанство султан троши годишње на 60 милијуна динара или 300 милијуна гроша и писменом кажемо: триста милијуна гроша. Толико је годишње коштао и францески Наполеон и руски Николај.

Султан има право да се шета по свијету по неколико недеља, па и опет да редовно прима своју плату. Плата њему иде и кад је болестан, па ма боловао од пијанства и раскалашности. Он има право помиловати осуђенике, па макар и најгори „злковци“ били. Њега не смије нико увриједити, а још мање псовком нагрдити. Синови му примају по закону одређену плату, ма да ништа не раде, но само којешта бенетају и којекуда шврљају. Синови му, били макар и први глупаци, долазе по закону послје његове смрти на пријесто. Кад султан остари и изнемогне, било умно или тјелесно, има право на велику пензију; пензија је половина систематичне плате.

То су султанова права по законима државног уређења, а дуж-

ност му је, да дневно ради по 3—4 сахата нужне послове, у корист својих поданика, у корист одржања државног реда и поретка.

2. С е д р а з а м — министар-председник, има сада годишње 192.000 динара или 960.000 гроша, а прије је примао 336.000 динара или 1,680.000 гроша годишње. Он има далеко више посла од султана.

Остали министри имају годишње по 480.000 гроша, а посла колико и председник им.

3. Ш е и х - у л - и с л а м — турски патријарх прима годишње 840.000 гроша.

4. В а л и - п а ш а — гувернер, колико и обични министар, а његов муасебеџија — секретар 60.000 гроша на годину.

5. М у т е с а р и ф — окружни начелник, 144.000 гроша годишње.

6. К а ј м а к а м — окружни капетан, колико и вали-пашин секретар.

7. М у д и р — срески старјешина, годишње 24.000 гроша.

8. С а и д у к - е м и м — касир, као и мудир.

9. М у ф т и ј а и к а д и ј а (оба судије) имају, што редовне што таксалне плате, на годину 24—36.000 гроша.

10. Ћ а т и б — писар има од 2400 до 12.000 гроша годишње.

11. П о ш т а р и т е л е г р а ф и с т а награђени су нешто боље од ћатиба.

12. П и с м о н о ш а п о ш т а р с к и далеко мање, и ако има далеко више посла, јурећи с аманетима у свако доба по кућама и дућанима, тражећи адресате писама.

13. В о ј н и ч к а г о с п о д а почев од озго до доље имају нешто мању плату. Наравно према мјесту и ове плате могу бити мање или веће. И једни и други степени врше у мирно доба својих послова дневно 6—7 сата. Све остало вријеме могу употребити на што хоће. Празником не раде ништа, али ипак редовно примају плату исто као и онда, кад су болесни и кад су на отпусту. Њима плата мора бити као и свима другим чиновницима, па народ имао или немао, ма му година родила или не родила, њих се то не тиче.

Сви државни чиновници раде са државним алатима и у државним зградама. Кад што разбију или издери, набавља се о државном трошку. Част њихову и звање мора сваки поштовати, па шта више и покоран им бити. Ко њих сматра за просте људе, тај се лако о закон. параграф спотаћи може, да се љуто рани или убије; јер они то зову „увреда и омаловажавање власти“, па макар увређени ефендија најпокваренији створ био . . .

Тако су награђена државна господа; црквена господа мање су награђена, а новчана господа — трговци и фабриканти, имају онолико „награде“, колико могу закачити од потрошача или од радничких надница.

14. З а н а т л и ј е послују по ваздан, па и преко ноћ. Они сви у опште у једном мајушном и при земљи стану и раде и станују, што им ужасно затире здравље. — Они раде тако трудан

посао са својим алатима и у својим зградама, па и опет тек ако крај с крајем вежу. И у највећој несрећи, болести и старости не даје им се пензија.

15. Т е ж а к не стоји боље од занатлије, јер он мора радити, да обилато храни и одијева државну, црквену и новчану господу, па још кад га изда година или га природа у нечем оштети, онда му је већ пропаст на глави.

16. Н а д н и ч а р и и тако зване с л у г е, још горе стоје и немају никаквих права у државним пословима. За увреду њихове части, нико се не осврће. Готово једнако у томе стоје и тежаци и омање занатлије. Награда је надничару дневно од једног до три динара, а на мјеста и мање. Кад не раде не да им се ништа, исто као и кад су болесни. Они једино још код доброг, поштеног и непоквареног тежачког свијета једнако раде и једнаку храну имају за једном совром с осталом чељади из куће. Кад је надничар болестан, негује га тежачка задруга исто онако као и своје домаће, породично чељаде. Али код господе аргатују надничари за речену награду по васцијели дан најтеже послове, па била љута зима или жарка жега и припека, било у дубљини земље, у бунарима и рудокопима, било на високим крововима и кулама, гди им сваког тренутка грози смртоносна опасност.³³⁾ Они су од господе презрени и гоњени, глобљени и пљигењени и свуда и свагда на посљедње мјесто забачени. Радници ови сваким даном постају сакатији и сатрвенији, па не само што им је така мајушна награда одређена, већ им се никаква помоћ у нужди и старости не даје. Они су мученици и онда, кад су у стању радити и онда, кад су радом осакаћени и сатрвени. Они, утруђени патници, што су на својим вјечито утруђеним плећима подигли свуголику културу људ-

³³⁾ И поред толико неправедног уређења друштвеног, ипак се нови чиновници нових султана не стиде ни раје ни осталог свијета, да сваку државну наредбу овако започну: „По заповјести његовог царског величанства, који је брат мјесецу, цар царева и краљ краљева; коме у доброту, милости, човјечности, кадроћи и мудрости међу људима није равног; коме је једина брига и свагдашњи посао, да се и дан и ноћ неуморно стара о благостању и миру, на претку и срећи свију својих вјерних поданика, којима срдечно и вазда жели, као најбољи и најправеднији отац, да у такој благодети и изобиљу живе, као тичице под смоковим лишћем и т. д.“

Уз то су сви државни ситни и крупни служитељи уобичајили, кад их ко запита за здравље и стање, одговарати: „у царском здрављу добро сам“, а великом „господину“ придају: „у вашем и царском здрављу, добро сам“. Уз пут буди речено, да као чудно остаје, од куд су навикли и јуначки Црногорци на питање за здравље одговарати: „у гошподарево здравље, добро сам“, или „у књажево здравље, родио ми се син“ и т. д. Већина у те ријечи и капу с главе подиже. И гуслари уза сваку пјесму пјевају прво за здравље књаза и књагиње и „свијетла младог нашљедника“. У Србији тог до сада није било, као што се до скоро ни у Црној Гори није могло чути. Свакако то је недавно уведено, јер није лако помислити, да су таку сувише ропску навиклу поносни српски ускоци у старо доба имали, кад су од угњетача у планине ускакали и Црву Гору насељавали. Уздати се је да јуначки кнез Црне Горе неће дуго таку поругу за се и свој народ трпити, као ни остало удварање, које понижава достојанство човека и народа.

ску, што је у свијету видимо : ти људи рађају се у сиротињи, раде и подижу грађевине и све израде човјечанске у оскудици, туги и невољи; болују и умиру у големом јаду и жалости. Шта више, њима се на велико ругло људства и цивилизације не да право ни да буду изабрани за посланика, нити да бирају посланике, под господским фарисејским изговором : „да они нијесу вјешти за државне послове!“ . . . Дакле вјешти су били основати и створити све грађевине на свијету, а нијесу вјешти, да за себе уредбе граде.

Неправедно то подметање радницима само је за то измишљено, што су владајућа господа рада и даље остати у своме господству, поред њихове утрућености, невоље и понижености ; одкуда је и поникла ова пјесма :

„Радни свијет у невољи цвили,
А господа пландују у свили,
Ал диће се сиротиња раја,
Злато, свилу да трутам отпара“ и т. д.

У вријеме рата или ма каквог кулука државног, господска правда изгони народу, сиротињи и посљеднег и најнужнијег коњичка да аргатује држави. Бујни и јаки хатови владика и осталих великаша остају код куће недодирнути, да се господа на њима шетају. За то су их господа задржала, а сиротињи су одузети за то, што је сиротињска породица од кирије коња и кола живила. Ако им то једино имаће, тај цигли приход пропадне, онда сва породица мора у безкућнике, у просјаке Господа им тад с презрењем веле: та лијења и пјана рита, неће да ради, па ето до шта је дошла. А кад би било правде, требало би да се прво одузму коњи и хинтови господски и да се употребе у аргатлуку; господа то не би ни осјетила и да пропадну, јер имају велике плате, нагомилана богатства, па би као и прије остала у добром стању, не би пошла у бескућнике, не би постала рита и просјак.

Тако исто и с рањеницима и сиротном фамилијом оног, који у рату погине. Државној господи и њиховим фамилијама у том случају се одређују обилате пензије, па ма и онако богати били. Сиротињи, ма како сиротна била, не одређује се пензија, не даје се нужна помоћ; она мора трпјати оскудице и просити, па је за то господа зову „ритом“ и „скитницом.“

Али државна господа и њихове удворице увијек говоре и доказују, како је нужно одређивати велику награду чиновницима и чувати их, да не падну у сиромашно стање као бајаги за то, да се угледно носе и тако уливају код народа већи респект — поштовање, а и за то да не буду подмитљиви и по томе неправични и т. д. Они још веле, да ће се господа чиновници, ако буду добро награђени, више бринути за благостање народа и срдачније заступати његове интересе. — Таким би мислиоцима требало овако одговорити и њихова намјерна извртања истинске ствари оборити: турска, францеска, мађарска и руска господа чиновници имали су у новије доба велике плате и баш су господски уживали, па и опет никаква поштовања у народу немају, а судили су и суде

неправедније од оних, што су мало плаћени, а што су грабили и грабе објема рукама, па макар то било на грдни морални и материјални уштрб свему народу и цијелој држави. То видимо у садањој и прошлој историји. То нико не може порећи.

На против томе, и садањост и прошлост нас увјерава, да су и поштеније народом управљали и веће поштовање у народу добијали они, што су мале плате имали и што су живили не сјајно и господски, веће просто и умјерено.³⁴⁾

И сав тај описани поредак Турска и њој подобне државе називају правичним и законитим, јер је законом утврђен а од стране претставника вјере освјештан као морални чин. Ал радницима : занатлијама и тежацима, таки је поредак и ред неправедан и неморалан, јер он само отима туђу муку и на сваку руку, материјално и морално, народ угњетава. Таки поредак изазива праведан гњев код народа, који је, кад невоље преврију, у стању све, што може, против одржавача таког реда учинити. А људи кратке памети и плитког поштења чуде се, од куд мржња на постојећи поредак и државни морал и његове проповеднике; од куд бунтовници, кржаве револуције, преступници и „злочинци.“ То чуђење њихово исто је као кад би ко с какве висине отурио камење на неку гомилу људи, па се чудно и питао: од куда је камен могао томе и томе разбити главу? . . . То је глупо и најподлије фарисејство!

Ако се народ развије умно, па увиди све поменуте узроке и појаве, онда му не треба много подстакe, па да започне револуцију, особито ако се још господа толико забораве и обезобразе, да му праведне захтјеве и жеље одбацују и гоне.

Скорашњи султани, њихове владе и остала државна господа, презирали су и газили народне захтјеве и жеље, као у опште дух садањег напрједног времена, и толико занесени били, да ни на поштене опомене народне нису одустали од својих недјела, — опомене, које им је народ на уста српском руком прободеног косовског султана — Мурата изрицао:

„ . . . Паз'те народ као дјецу своју!
 Не удрите глобе и намета:
 Нек је харач петнаест динара (пара)
 Нек је харач и дваест динара, —
 Ал немојте раји горки бити,
 По шумама да од вас зазире,
 Јер зулум ће народ побунити.
 Па кад скочи сиротиња раја
 Кад се дигне кука и мотика,
 Биће Турком по Медини мука . . .“

Раскалашна и одобјесна државна господа су то презрела и радије пошла путем развратне господе византијске, но послушала тај колико мудри толико поштени аманет. . . .

³⁴⁾ О овоме види живи доказ у 26-ој примјетби у усташком програму, гди је ријеч о Марку Миљанову и другим.

Због свију поменутих неправди народ и угњетачи дошли су већ на најопасније раскршће.

Вјечити и природни господар — народ, није могао већ више попуштати, а тирјанске ђуди угњетачка господа нису хтјела лако да упусте, да уступе своме раниоцу — народу; великој већини то није дала њихова себичност, глупост и рђавштина учинити, а мањину, све да је и била вољна, да се поправи стање народа, угуши вика силеџија и удворица.

Тако стање води револуцији, другог изласка не може бити; право природе народне налази тад спаса само у револуцији. Тако буде, не „по судбини,“ не по „слободној вољи,“ већ по неодољивим законима природним, по законима нужности; притиску одговара отпор — закон је механике.

И буна плану раја скочи на оружје. Стотине година силни владаоци-султани издавали берате својим беговима да господски бегују, пашама да господски пашују, а раји давали наредбе и законе да аргатује и слуша своју господу; стотине година, стотине влада и управљача издавало државне законе и уредбе, да се што чвршће утврди тај државни ред и поредак, да га што несвјесније раја сноси, па тек једног дана ђипи народ као бурна ријека са узвиком: стојте корманоши глобећег и угњетавајућег поретка! Доста је тога — доста је вас — доста је трпљења — доста је неправде! Нек се руши тај ваш поредак, јер ни мало не одговара нашим жељама и захтјевима, већ нас шта више и до скота хоће да понизи! Нек се униште сви ти закони, које ви расписасте без наше воље, без нашег одобрења, па их удесисте, да гоне праведну и истинску ријеч, да вама доносе господство и срећу, а нами, народу: ропство, сиротињу и несрећу. . . .

У Ерцеговини је буна прво букнула у невесињском округу крајем јуна мјесеца 1875. године. Туна бијаше „издала година,“ а господи требало новаца, па не осврћући се на то што народ нема одакле дати, стаде утјеривати дацију. Појава та бијаше добро-дошла ерцеговачким ускоцима револуционарима у Црној-Гори, Боци Которској и кнежевини Србији, који су за све време док бијашу на страни, крстарили поред граница турске државе и вребали згоду узбунити народ противу силеџија. И Србија и Црна-Гора не само задовољно гледале су но и тајно потпомагале ту појаву, као чињеницу, која је кадра ријешити српско и тако названо источно питање, ма да обје те српске државе још не бијашу као што ваља спремне за крваво изигравање улоге своје у тој големој трагедији. — Доцније је устанак тај у невесињском округу захватио свуда дуж далматинске, бокешке и црногорске границе, од Неретве па све до скадарског језера.

У Босни је буна планула прво у округу Градишком крај Саве и Врбаса, па у дубичком, костајничком и новском крај ријеке Уне а око планине Козаре и Пастирева. Сва четири та округа устала су 3. и 4. августа. На мах у почетку, власт турска изашаље у усташки логор депутацију, да пита: за што се народ

побунио? Усташа на то одговоре: „због великих терета и зулума које државна господа народу чине, и захтију: да се укине трећина и десетина, и да пред законом сви буду једнаки, равноправни.“ Договор је тај држан четврти дан устанка под козаром према Градишкој. Спахије не хтједну пристати, на захтјеве усташке, власт их није кадра била на то присилити и ако је била вољна ма каквом измирењу с народом. Борба се продужи. Мало доцније горио је у пламену револуције сав дугачки простор земљишта од ријеке Босне па дуж Саве, Уне и унаоколо око суве међе све до ерцеговачке границе, па југоисточни крај Босне, који лежи између Косова-поља и горе Романије, према ужичком округу. Само западни босански устанак заузимао је простор у дужину од 100 сахати.

Крви се највише пролило у Босни око планина: Мотајице, Козаре, Пастирева, Рисовца и Грмеча, Црног-потока, Тишковца и Пролога. А у Ерцеговини: покрај цијеле црногорске границе, или боље рећи, све од Неретве па до Бојане.

Револуцију ову не подиже народ од објеса: њу изазваше неувиђавни, одобјесни, себични, назадни, неправедни, надути, грабљиви и тирјанске ћуди државници, и други високи и мали чувари државног поретка, који, у мјесто да се поправе, идоше путем све то веће неправде и покварености.

И та досад покорна „раја“ бијаше принуђена да постане крвни револуционар, па се, далеко више голорука но оружана, усуди подићи буну против законите владе и власти и остале госпode угњетача. Она се на то одважи једино за то, да поруши и уништи постојећи државни поредак, законе и уредбе, које је глобе и гњече, што је све у новије доба одржавано милијунима, жандарима, апсанама, робијама, бајонетима и прогонством, — па да на развалинама тог старог државног реда и поретка, сама уреди нови државни поредак, нове законе и уредбе, које би свему народу могле осигурати слободан и напредан, угоднији и срећнији живот. Наравно усташа су рачунали на помоћ своје хришћанске и народне браће.

Каква појава догађаја! Много вијекова султани говорише: „ми по милости божјој препоручујемо, налажемо и хоћемо,“ — а сад ето дође вријеме кад узбуђени народ грмну „ја хоћу, јер налазим за неопходно нужно по своју срећу, да се зулумћари огњем и мачем казне, а управљаче народне да поставља, награђује и кара народ по својој увиђавној вољи. Ко то неће, подлеже гњеву народа и гњеву крваве револуције!“ И заиста! Народ за то прије свега је поубијао гди год је могао господу спахије, попалио им дворе и чардаке и државне уредбе и протоколе.³³⁾

³³⁾ Многи ће можда и осудити народ за тако дрско дјело, но нека сваки тај помисли, да је народ увијек држао и држи, да му је најпреча дужност, да у првој згоди збрише и уништи све што њега презире, глоби и тирјанише. „Света освета“, веле Црногорци. — Чувени мислилац Милтон, инглески државни саветник, вели, да „народ има и право и дужност, и владу своју и владоца чак и на смрт осудити, ако не послују за народ правично и уредно.“

Тим је народ јасно показао, да је он вољан оборити стари државни ред и поредак, па да тек на његовим развалинама оснива и утврђује нов, праведнији, благодатнији и срећнији ред и поредак.

Због свију тих узрока, усташки су нашла за нужно означити и на писмено свести своје жеље и права, за која се народ бори и крв пролијева. Проглас усташки означава основ, по коме се држава и закони удесити морају, па да народ не зависи од милости и немилости господе и власника као до сада што је, и да се народ не заплеће с нова у господске — бирократске мреже, као што се то, на жалост, десило са неким недавно „ослобођеним“ народима, због њихове непажње и повјерљивости господским обећањима и уредбама. Народ хоће слободу и благостање, па тад му је свеједно ма којој држави припадао.

Тај усташки проглас народних права, назван је доцније и код Босанаца и код Ерцеговаца «УСТАШКО ВЈЕРОВАЊЕ», «НАРОДНО ЈЕВАНЂЕЉЕ», и гласи овако:

„Почем се више држава отимају око наше крвљу обливене отаџбине, да је за себе придобију и по њој пландују; почем многи власници држе, да се ми боримо и крв проливамо да некоме на главу круну устакнемо, и да некоме број поданика умножимо: с тога босански устаници држе за нужно свој „у с т а ш к и п р о г р а м“ „у с т а ш к о в ј е р о в а њ е, н а р о д н о Ј е в а н ђ е љ е“ отворено свијету на видјело изнијети. Са овим ми изјављујемо да никако нијесмо вољни више ичија „раја“ бити, нити смо склони трпити да нас које ко, које коме, на поклон даје. Ми се не боримо ни за чије себичне цједи, него смо хтјели и хоћемо, да кроз овај страховити устанак наш, слободни, срећни и напредни постанемо, — борили смо се за истинско ослобођење од свију зала и несрећа а не зато, да само промјенимо некрштене ефендије, чалмоносце, на крштену и углађену господу цилиндраше. Увјерени смо да се с нама потпуно слажу и сви ратујући народи на Балканском полуострову, и обје кнежевине српске, с којима ми срдечно желимо ујединити се, и у братској заједници с њима овај усташки програм на срећу и славу нашег народа и отаџбине законом утврдити, док дође оно свето доба, кад ћемо далеко савршенија и спасоноснија права за народе и људе законом утврђивати и уживати. Права, за која се ми данас боримо, сатиремо и упропашћавамо ево ово су:

1. Да се укину спахилуци и закупници, па да се сва земља заједно са шумама праведно народу и општинама подијели. Почем је народ земљу ову вјечитим својим знојем и крвљу прескупо исплатио, то се дотичној господи — спахијама, беговима и закупницима никаква, за народ теретна накнада, за њу одређивати неће. При распореду овом удесиће се са свијем правичан, човечан и равноправан начин. Земља треба да припада само ономе, ко је кадар да је сам својом руком обрађује.

2. Да сав побуњени и упропашћени народ, без разлике вјере, за десет година никаква данка не плаћа, и да се одређени за порту

годишњи данак, трибут, такође за десет година обустави. То мора бити зато, да би се народ од толике пропасти мало опоравио и зачу-
ћио, који је до овог разорења једино због неувиђавности портине до-
шао. Уз то, когођ је без свега остао, да му држава без интереса по-
зајми толику суму новаца, са којом би се сакућити могао и набавати
храну до прве љетине.

3. Да се узакони за народ право, које ће јака гаранција бити,
да се никоме и никада ни за државну ни црквену дацију не може
продати десет дана, јутара, земље, башта, кућа, покућанство, храна
за једногодишњу израну, постеља, пар волова или коња, крвава и по
један пар од сваке домаће пасмине.

4. Народна скупштина има највећу власт у земљи. Она бира
поглавара земаљског, чим престо празан остане, а тако исто и мини-
стре и све црквене поглаваре. Она прописује и издаје законе. Она у
договору са општинама земаљским одређује данак и распоређује др-
жавном касом. Њу нико распустити неможе док све потребите по-
слове народа не извиди и несврши. Кад сасвијем готова буде јавиће
владаоцу да изда указ да се скупштина завршује. Она ни у почетку
ни при свршетку свога пословања ни коме никакве адресе писати ни
поднашати неће, јер то одузима вријеме од важних послова и причи-
њава терете за народ, почем посланици примају своју дневну плату
из народне касе. Него кад се посланици на одређено мјесто, у одре-
ђени дан, састану, одма ће приступити пословању стварних послова
народа.

5. Да се узакони право : да народ скупштинске посланике по
својој вољи слободно бира ; да може бити и бирач и посланик сваки
пунољетан члан ове наше земље без разлике имања и звања, јер не
састоји се поштење и памет у звању и имању; да скупштинари у
скупштини о свему слободно говорити могу, а да их нико зато ни
тада ни после на одговор позвати неможе. Ми нетрпимо узде ни на
нашим ни на посланичким устима.

Повјерење (мандат) посланичко трајаће у нашој држави само
једну годину. Плата посланичка не може већа бити од 20 гроша,
4 динара дневно.

6. Влада и поглавар не могу имати у скупштини тако званих
„владиних посланика“, јер вјечни и недољиви интереси народа
ишту, да народну скупштину само чисто народом изабрани посла-
ници попуњавају и у њој вијећају, и то већином да су тежаци и за-
натлије, јер они су најмногобројнији у држави нашој. Догођ влада
имадне права своје „владине посланике“ у скупштину одређивати,
да њу бране противу народне воље, противу народних посланика,
дотле ће бити страшне несреће и у скупштини и у народу. Дотле ће
народ и у самој скупштини плаћати пријатеље и противнике. Дотле
ће народни посланици народну срећу и кућу градити, а владини
разграђивати. Дотле ће се и у том једином законодавном тједу на-
родном завађати и мразити синови једне мајке отаџбине, те тако
рђав примјер народу давати. Тај отровни камен мржње и злобе хо-

ћемо да између нас уклонимо. Ако влада и поглавар добро мисле и раде за народ, њима не требају никакви браниоци у скупштини осим министара, народ ће их срдечно поштовати и на њиховим мјестима одржавати. Само преступници потребују браниоце. Ко поштено и паметно за народ ради нема се рашта бојати народне воље, народних заступника. Ко не ради тако и треба да пада са тих важних мјеста, па да се на њихова мјеста бољи пријатељи народа за вође и управљаче народа постављају.

7. Да се узакони потпуна и неограничена слобода штампе и договора, то јест, да се све научне истине и свачије погрјешке и рђавштине и усмено и писмено, и у књигама слободно и у новинама претресати, исказивати и проповједати могу. Потпуно слободна штампа је јасно огледало, кроз које се свачије ругобе видети могу. Ко-гођ се томе противи, он мисли изнова пашовати, глобити, харати и сатирати народ, па да му се трагови не чују и не знају. Поштени синови „поносне Босне“ и Ерцеговине то ругло трпити неће, јер знају, да је слободна штампа за народ то, што су очи за човека. Од-узмимо човеку очи — одузелисмо му најважнију снагу, којом је кадар био увидети и разпознати добро од зла, и зло од добра. Ми се боримо за свето видјело противу мрака и таме. Ми не гинемо за царство тираније, за цензуру, за притисак науке, слободе, истине и правде, него зато, да створимо широки пут, по ком ће наука и људи све научне и правичне истине слободно исказивати, и истраживати нај-пространија средства за свеколики народни напредак, за свестрано народно благостање и срећу, зближење и једнакост. То је једина цијел нашег устанка. Све што се боји од божанске свијетлости слободне штампе и што се пред њеним спасоносним зрацима одржати неможе, то је труло, мрачно, ништаво, неспособно за опстанак, дакле непотребно за друштво као и сваки непотребни измет свјетски. Таки измети нећ пропадају.

8. Да се узакони потпуна самоуправа општинска, то јест, да свака општина сама са свима својим пословима управља. Под правом самоуправе општинске и то се разумије, да свака општина у своје мјесту данак одређује и распоређује; да она по вољи народа све више и ниже управне, просвјетне, црквене и т. д. чиновнике бира, награђује, и у случају пријеступа, отпушта и казни. Ово мора бити прво зато, што народ боље зна колики данак плаћати може, и, кога ће за свога управљача, судију, учитеља и наставника изабрати, и кад су они достојни награде или осуде и каштиге, но влада и поглавар, који тамо далеко од народа у престоници сједе; друго зато, што они чиновници, што су избрани вољом народа — вршиће вољу његову усрдно и правично, а они што су постављени од владе — вршиће вољу владину, чиниће што круна господа хоће, а народ ће багателисати, угњетавати, презирати и глобити. Ми хоћемо потпуну самоуправу зато, што знамо да овака самоуправа општинска вриједи за народно тијело толико, колико руке за човеково тијело. Шта вриједи и шта може урадити човек без руку, то вриједи народ и оп-

штина без праве самоуправе.³⁶⁾ С тога усташи Босански као и сви поштени синови Босне и Ерцеговине сматраће за тиранина народног сваког оног, који народу буде крњио и газио потпуну самоуправу општинску и слободу штампе. Тог ћемо на око узети као најопачијег тиранина истине и правде, народа и људства, просвете и напретка.

9. И полицајска управа зависиће од општине а не од владе, јер ако она зависи од владе, тад ће се махом бавити са организацијом шпијуна, која ће пазити што ко говори противу крупне господе. Тад ће се полиција бавити притискивањем народа, слободе, истине и правичности, да се само удвори за веће плате, за виша звања. Кад полиција зависи само од народа, општине, она ће једино вршити вољу народа и мотрити на ред друштва, на чистоћу и здравствено и благодетно стање становништва.

10. Да се утврди право, да народ у свако доба слободно сазивати и држати може окружне скупштине и друге омање зборове, без питања владе. Њих нико распустити не може догођ нужне послове не сврше. Њих нико дирнути не смије ни у том случају, ако би се нешто заједљиво и крупно догодило, него ће се мудрим и човечним начином ред успоставити, па нека и даље вијећање своје продужавају до свршетка. Ове су слободе најјача гаранција и чињеница како за народно материјално благостање тако и за његово умно и морално унапређење. У случају неке поплаве, пожара, глади, опасне болести и других окружних и мјестних невоља народа, ове ће окружне скупштине најлакше и најбрже начина изнаћи, невољи народа у помоћ притећи.

11. Потпуна слобода личне и домаће сигурности мора се као највиша светиња сталним законом осигурати, то јест, да се ни

³⁶⁾ Говорећи овде о самоуправи општинској држимо за моралну дужност ставити на знање садањим и будућим нараштајима народа ову примједбу: Многе владе свјетске пружају народима, кад је они већином гласова принуде, по који комадић од самоуправе општинске, али уз то не одређују ни гроша из државне касе на подмиривање трошкова у самоуправи, него даду општини право да уз непосредни државни данак удари прирез у готову новцу и намете на пића, храну и остале потребе народне. Тим посредним данцима општина терети народ у сваком погледу и нехотице мрази народу самоуправу а то баш влади иде у рачун, не би ли народ устао да обори ту установу — самоуправу, која му нове данке и терете причњава. Ми то нећемо, и хоћемо да и у овоме бољи, лакши и помирљиви правац узмемо. Наше општине не смију никаквих приреза и намета на народ ударати, те тим га отеретити. Него, почем ће оне саме собом сабирати државну дацију, то ће оне од тог непосредног данка прије свега обуставити онолику суму, колика јој треба на свеколику општинску управу, судство просвету, путове, болнице и т. д. па тек што претече слаће у државну касу, у престоницу. Пошто се оваки поредак заведе многи ће се терети са народа дићи, јер овим не само што ће се дигнути многи и многи омањи издатци, канцеларије и пискарања; него овим начином држава може бити и без тако зване „државне контроле“, у којој, код најмање државице, по неколико десетина доста крупних чиновника артију шарају, рачуне и протоколе преврћу и прегледају, ко ћоја, ради тачности сабирања данка и примања и издавања државних новаца.

ко због сумње ни престресати, ни затворити, ни из отаџбине истјерати не може, но само за учињено дјело по закону казнити.

12. Утврдити право, да може сваки члан наше отаџбине и књиге и новине, и календаре и остале списе слободно издавати и продавати без икакве кауције, цензуре, штемпларине и данка посредног. И штампарије може подизати сваки члан наше државе исто као и сваку другу радњу.

13. Свако мучење при неком испитивању, а тако исто окови и смртна и тјелесна каштига укидају се као срамни знак и остаток варварских уредаба и обичаја. А све тамнице, робије и затвори претвориће се у практичне школе и радионице, које ће дотичне општине и држава по научном и човечном плану удесити. Ту ће се „преступници“ и осуђеници обучавати стварним наукама и разним корисним занатима. Ово одређујемо зато, што се је већ и науком и практиком доказало, да само рад и поука могу преступнике поправити и унапредити, а не робије, тамновање, окови, мучење, беспослица и злостављање. Уз то, овај начин чини велику уштеду и корист како осуђеницима и њиховим породицама, тако и свему народу и држави.

14. Стајаћа војска смањиће се на најмањи број, јер она приноси грдне штете свему народу и напретку. Умјесто ње уредиће се народна војска, земаљска одбрана, која ће се недјељно једном код своје општине војничкој вјештини обучавати, и одма за тим домаће и фамилијарне послове свиђати и вршити. Све војничко шаренило и ордене укинути као некорисну и теретну за народ навику.

15. Да се у нашој држави не завађа тако звани „државни савјет“ и тако исто ни касациони ни апелациони судови. Ова три „надлежательства“ постоје у многим европским државама, са многобројном крупном господом, на коју се годишње у средњој државици по неколико милијуна новаца похарчи, без икакве стварне хасне за народ. Све што врше „државни савјетници“ то могу вршити државни министри и народна скупштина. И касациони и апелациони судови повторавају само оно што је вршио општински суд или порота. Ако ли пак неке ови судови учине се неправични, нека се обрати народној скупштини, том највећем судији народа, и она ће правичније и брже извидјети и удесити стварно све касације и апелације. Уштедом ових грдних трошкова, уштеђује се за народ големо средство за његово благостање напредак и мир; јер велики издатци причињавају велике дације, патиме и несрећу и буну рађају.

16. Право за адвоцирање укида се, јер се је у свима државама осведочило, да адвокати са њиховим адвоцирањем далеко више шкоде но што користе народу. Ако су закони добри и судије поштене, народ ће без адвоката своје право добити. Није ли овако, треба рђаве законе уништити па праведне прописати, неправедне судије истерати и поштене поставити — па ће сваки у свако доба хитно и јевтино, уљудно и тачно правицу своју добити. Нека се учи

народ сам собом бранити. Срамно је да га други као коња за узду води.

17. За каматаре и кајишаре строг закон прописати, и тако исто и за оне чиновнике, који мито узимају.

18. Почем сваки монопол сматрамо као неморалну установу, која не само што народ терети, него га још уз то побуђује на превару, кријумчарење и крађу, то у нашој земљи не смије се ударати никаква дација ни памет на: со, дуван, лов, рибе и дивљачи, него сваки вољни може и со и дуван приватно и јавно обрађивати и продавати, и лов ловити по гори и води без икаква данка и намета. Све руде и минералне воде припада ће дотичним општинама. Сав приход од ових једино да се на просвјетну цијел употреби.

19. Свака штемпларина на: молбе, тужбе, признанице, пуномоћија, сведоџбе, огласе, тестаменте, календаре и. т. д. укида се као фина глоба народа. Ни ових намета ни монопола у нас до скоро било није, па ипак је народ далеко боље живио и држава много јаче стајала, но од тад од кад су њеки намети и код нас заведени и почети узимати.

20. Шпијуне и за њих тајне, диспозиционе фондове, у нашој држави нико завађати не смије; јер то води народ: подлости, непоштењу и неправедном гођењу поштених народних пријатеља. То проузрокује више апсана и осуђеника, суђења и пискарања, те тиме се народу и веће дације на врат товаре.

21. Почем много постављене државне и црквене госпде и њихове велике плате и пензије, увећавају дације, намете и терете народу, то ће се у нашој држави постављати само најнужнији број чиновника. Њихова највећа плата не смије бити већа од 4000 динара (20.000 гроша) а најмања плаћа биће 2.000 — две хиљаде динара (10.000 гроша). Са оваким платама неће тако звани „нижи чиновници“ у свему оскудицу трпљети, као досад, нити ће „виши чиновници,“ крупна господа, по досадањем обичају онако се раскошно разметати. Ово одређујемо зато, што поуздано знамо да ништа више не вриједе и не користе народу владике, папе, ђенерали и министри од народног учитеља, нити је њихов рад тежи за тијело и ум од рада „нижих чиновника.“ Па кад јо то тако, онда нека су бар учитељи и остали нижи чиновници државе и цркве у пола награђени колико крупна господа „виши“ чиновници,³⁷⁾ док дође једном и оно

³⁷⁾ Унапријед знамо, да ће сва крупна господа због оваких одредаба повикати народу: „Браћо и мили народе! Ако хоћете да вам се праведно суди и озбиљно за вашу срећу брине, треба да своје чиновнике добро наградите, да пристojно и угледно живити могу, јер друкчије неће нас народ слушати ни поштовати. Дика је народу кад његов министар, владика, ђенерал и т. д. велељепно живи.“ Ми такој госпди велимо, да то није истина, јер ено војвода црногорски и заповједник над Кучима, Марко Миљанов, био је и јесте врло мало награђен (око 800 динара годишње), па Миљанов је био поштенији човек, правичнији судија народу, вјештији војсковођа војсци, и богатији са поштовањем од народа, но сви његови најнаграђенији земљаци, но многе хиљаде европских власника, владика, министара, ђерерала и т. д. који примају већу награду — плату дневно или неђељно по Марко Миљанов преко цијеле године.

свето и правично доба, кад ће сви стварни радници друштва, народа, имати потпуно једнака права на све и једнаке дужности у свему.

22. Пензија се никоме одређивати неће догођ је у стању било приватни било државни неки посао радити. И тежак и занатлија, и учитељ и књижевник, и поп и трговац, лекар и надничар никадвe пензије досада нијесу имали, па су живјели. Пензију — помоћ за живот треба давати не само господи, него и свакоме члану наше државе, кад је сасвијем за радњу изнемогао и малаксао. Она неможе већа бити од 600 динара.

23. У свима нашим вишим и нижим школама морају се такве уредбе поставити, да се у школама и женска и мушка дјеца укупно и наукама и домаћим пословима обучавају. Оне морају научити све младе чланове наше отаџбине свему ономе, што човјеку у овоме земаљском друштву и животу потребује. С тога уза сваку школу или близу ње постојаће: башта, воћњак, пчелињак, пашњак за марву и радионица за разне најпрактичније послове. Школу, која тим правцем не иде сматрамо као ковницу, која кује: болеснике, готоване, љенивце, сметењаке и господу, која уче, да о туђој крвавој замуци живе и благују.

Поред тих чисто народних школа, уредиће се у сваком округу по један практични економско-занатлијски завод, у ком ће се дотичних округа младеж за стручније пословање обучавати. Почем ће ове школе највише нашем народу помоћи, то ће се на њих највећа брига полагати и највећи дио народног данка употребити.

24. Почем се обитаоци у нашој отаџбини из три главне вјере састоје, то ради олакшице народа и ради мира, пријатељства и братства свију вјерозаконца, треба одвојити вјеру од школе, па нека сва отачаствена младеж учи у школи само чисту науку и радове, а све што спада у област вјерозаконске поуке, нек свећеници сваки у својој цркви или цамији и остарину и омладину у неђељне и празничне дане поучавају. Црква је најпристојније мјесто, гдје треба народ о вјечном богу правде и истине обучавати, а за школу су само свјетске науке пристојне. Овим се увећава човјечанска љубав и умањавају дације и намети и још већма узвишују мисли према творцу васиљене. И напоследку

Марко је живио са свим просто, ранио се као и његови тежаци, спавао у кревету од дасака, сламе и ћебета, понашао се са сваким братски. Он је био раван вожду српском Карађорђу и Франклину Американцу, па и он као и ова два велика мужа више су користили, више су слушани и поштовани од народа, но хиљаде свјетских властника, који примаху велике награде, који се возаху у интовима, раскошно разметаху по сјајним салонима, палатама и њежно љуљушкаше по свиленим канабетима и постељама. Ова историска казивања уче нас, да велике плате и раскошни живот нестиче човеку да буде поштован, слушан, паметан, правичан, истинит и родољубив; него скроман живот, поштен и марљив рад, паметан и човечан посао и братско понашање. С тога ми одлучно остајемо при означеним платама и велимо: Сваки уљудан и поштен човек, чиновник, са гореодређеном платом уљудно живити може, а са раскаланим разметањем, наша мала земља и упропашћени народ нијесу у стању никога наситити. Тај нек даље од нас тражи за себе земљишта.

25. Ми, као борци за истинско ослобођење, заричемо се крвљу нашом и нашега порода, да ћемо ова права, ово „народно јеванђеље, и ријечју и оружјем бранити противу сваког оног, који нам их нијече, гњечи и пориче. Таквог сматрамо ми, и нек га сматрају сви нараштаји народа, крвним душманином народним, па ма се он дневно хилџаду пута крстио или клањао. Поштени синови и честите ћери наше отаџбине овај наш крвљу обливени, и пепелом наших кућа освештани аманет, никада занемарити и погазити неће.“

Многе чете, као на прилику: козарачке-пастирвачке и ривачке, грмечке, завјериле су се и крвљу својом заклеле, да ће и за вријеме овог устанка, а и доцније, кад се буна стиша, — озбиљно радити, да се ова у програму исказана права и слободе на првој народној скупштини законом утврде. — Четовође усташке у Тишковцу: Вид Милановић, Перо Кресо, Стева Алексић, па четовође брезовачке и грмечке чете: Остоја Вејиновић, Мића Шурлан, чараковац, Пера Павловић, Вид Филиповић и Трива Амелица и Бундало, — такође су изјавили у име себе и својих чета, писмено и усмено, да су готови вазда и свуда усташко то вјеровање и крвљу својом штитити, јер — веле — ми смо крв своју и свога народа једино за така права и слободе проливали, за та права смо ми кућу своју порушили, родбину оставили, имања упропастили и т. д. Готово и сви остали устаници мисле и тврдо вјерују, да би народ под јемством тих слобода и тих права, заиста срећан могао бити, и ако за праву срећу народа новија, најнапреднија наука иште далеко савршенији основ друштвеном уређењу.

Но ипак се признати мора, да би се заиста под гаранцијом оваквих права, далеко боље и срећније напредовати и живити могло, но до сада. Така права и таке слободе заиста су удесно средство и згодан пут, којим се може поћи далеко узвишенијој цијели народа и људства. Стога ће сваки искрени пријатељ народа и људског напретка моћи срдечно поздравити поштену намјеру и свијест оних, што су програм онај усвојили и заклели се и завјерили, да ће га остваривати. Остали српски народ, кад буде видио и разумио тај проглас усташки, тај програм народних права, то „усташко вјеровање“, заиста ће се срдечно радовати и поносити са таким суплеменицима својим, јер тим програмом усташки свијет показује здраву свијест народну и његово поштење, диже народно достојанство и славу међу осталим народима. Кроз тај програм је тек свијет увидио, да устанак овај није хајдучка игра, да ратујући народ није глупа гомила људи, који се крваве не знајући ни сами за што; увидио је даље, да је српски народ способан за културни живот, достојан садањег напредног духа времена, достојан поштовања, свјестан свога права.

Једино у име остварења тог програма народ, усташки су трпили у четама и засједама неисказане невоље, незгоде, оскудице и муке. У летње доба трпили су тешке врућине, онако натоварени оружјем, муницијом и ранцем. Жеђ их је до тога догонила, да су морали јести барут, да колико толико жеђ загасе, и пили су више пута из сту-

бина и копитњака уцрвљану воду. — У јесење доба подносили су големе планинске ладноће, кише, сушњежице, вјетрове, влажна и маглопита времена и непогоде, што их је онако уморне и гладне из темеља измождавало и сатирало. — У зимње доба, пред мојим очима, падали су у несвијест полу-укочени од тешке зиме и ладних вјетрова. — У прољетње доба, газећи непрекидно блато и мочваре, час хитајући на врат на нос уз и низ клизава и стрма брда, посртали су и подлегали под теретом намирница, или рањеног и од умора изнемоглог садруга свога. — И за све то време трпили су самртни умор од неспавања и марширања. Глад их је неки пута до тог догонила, да су морали јести буково и глогово лишће, и церову кору, да бар тиме глад мало утоле. Голотиња је тако велика била, да су многи боси по каменитим и трновитим брдима и долинама тамо амо хитати морали, да овај или онај задатак изврше. Па чак и у зимње су доба већином у чету и у бој ишли у пола издртим аљинама, или у самој кошуљи, гаћама и кратком гуњчету... Гледећи јаде ратних ових мученика слободе, и камен сињи би морао процвилити.

На кратко рећи: револуционари су подносили страовите оскудице и издржавали у истини мученичку борбу, а босански нарочито, јер нијесу имали ни на којој страни слободног земљишта за опрему и организацију, за одмор и промјену, за набавку и доставку ратних намирница. И то је главни узрок био, те је посао у Босни доста траљаво ишао, те босански усташи не одржаваху значајне побједе, као здружени Ерцеговци, Црногорци и Бокези, којима за леђи стојаше независна а братска Црна Гора и Бока Которска, осим тога у помоћи обилати број добровољаца не само из обију тих наших покрајина, већ и из Талијанске, Русије и Србије. Готово и сва материјална помоћ од свију словенских и несловенских одбора, слана ја тамо, а новац је главни чинилац успешног ратовања.³⁸⁾ Босански устаници нијесу

³⁸⁾ И поред свеколиких толиких големих невоља, мука и оскудице, што је народ, у име ослобођења подносио, опет су неки управљачи овог устанка, трошили из касе одређене на усташке цијели, дневно више за своје »изврсне« цигаре, но што су усташи на све своје дневне намирнице. И таке људе није ни мало гризла савјест, што закидају и краду којом год приликом могу од усташких новаца, у доба, кад борци подносе големе оне оскудице, муке и невоље.

Ни црквена господа, они »добри пастири народа«, »чуварии морала и стада христова« и »слуге бога и олтара« нијесу се боље показали у овоме дјелу народног ослобођења. Владике, митрополити и њихове проте не само што усташе нијесу подпомагали, него су јавне окружнице писали и свуд по мирним крајевима народу шиљали а и сами у судницама, зборовима и црквама читали: да сваки мирно, у царском здрављу, своје послове врши, и да ни где не подпомаже нити ступа у коло усташа, који су — веле свети оци — одпали од бога и народа, који су погазили закон и цареву част и власт; који су устали против престола и »династије« и т. д. и т. д. Ово дјелање поповско је ужасно за све оне, који знају да преставник јеванђеља — Христос бјежи од угњетача и варалица народних, па се дружи са радним и сиротним свијетом, и брани истину и правичност, те због те борбе долази на крст. А садањи преставници Христа и јеванђеља, фарисеји и фанариоти, друже се најрадије са онима, који највише власти и богатства имају, а радни и угњетени народ не држе ни под-а-шта. Христос одаше изложен свакојаким често патњама и учаше свуда и на сваком мјесту, да што више разбукти буктињу свјетлости, како би народи што јаче уви-

никада из тих узрока били кадри скупити и наоружати један табор, који би бар 6000 људи на једном мјесту имао. Нису много боље у том пошљедњем ни Ерцеговци стајали, јер је било доста племена (Шаранци, Језера, Пива, Рудине и Зупци), која су вољела турску управу но црногорску, коју су им као будућу државну њихову указивали. Шта више, и ту у мал' се устанак стишао био није; он се опоравио тек онда, кад је дошло 500 Црногораца у помоћ, и кад бијаху у народ пустили глас, да ће „господареви“ перјаници све, што се устаницима не придружује, попалити побити. Тако се устанак одржао и почео успјевати; али ипак број усташа ерцеговачких није био ни у десетину онолики, колики се по новинама гласао. Лажи су те у свијет пуштале оне „славне војводе“, што спјеваше пјесму вјечног покоја имању и грађевини манастира Дуже, и други плаћеници. Тек кад је Црна Гора у отворен рат против Турака загазила, учествовало је кад кад у бојевима Ерцеговаца 8—9000, са 15—20.000 Црногораца.

Са устаницима православне вјере, било је и римокатолика — „шокаца“. У Босни је њих са устаницима на Прологу према Лијевну било на 300 друга, а у Ерцеговини нешто више, и ту заузимаше земљиште у Љубушкој око Неретве и далматинске границе. И тамо и амо су Шокце већином предводили братри њихови, али свјесни свећеници народа и више људи свјетски но мантијаши најобич-

дили и сазнали важно начело слободе и правичности, — а они у злату и свили на хатовима и интовима раскошно шетају и оснивају царство мрака, утврђују и учвршћују темељ тиранији и неправди. Христа вјешају зато, што проповједа народу истину и брани му права, а њима вјешају ордене на прса за то, што се противе истини и вољи народа; Христу међу трнов вијенац на главу и пробадају му ребра копљима, а они носе митре и круне са златом и дијамантима; и Христу тецијаше крв млазевима са оног мјеста, „гди добри пастири“ данас пришивају и носе тирјанске ордене. — Они први требало би да стану у борбу за ослобођење своје пастве, свога раниоца, у борбу за истину и правичност; а гле! они су свуда и свагда на мегдану, да одрже своје господство, на мегдану против светих врлина, које Христос учаше. Они називају себе „слуге бога“, „намјесници Христа“, но у ствари бијаху они увијек и свуда готово сви из реда добре слуге народним угњетачима и вјерни намјесници крштених и некрштених султана, паша и богаташа. Они говоре како посредују између бога и народа и како моле бога да даје свијету срећан, миран и благодатан живот; али народ још никада и ни гди није уживао тих срећних и благодатних дана, већ је од искони вијека до данас, час једне час друге несреће и неправде трипо. Шта више, они нијесу били кадри ни за себе измолити храну, стан и одијело, већ су од кад су, о крвавом зноју народа живили, па чак и раскошавали. Они увијек говораху народу да трпљиво сноси неправде, велећи: „трпљен спасен“, а историја људства не показује ама баш ни један једини примјер, да је икоји народ био ослобођен и спасен од угњетача и крвопија, попуштајући и ропски трпећи њихова недјела. Они непрестано тврдише народу над главом: „покоравајте се властима, јер је свака власт од бога“, те су га тим навикавали на срамно ропство и учили га да попушта неправди и злу, и тим чинили, да се зло и неправда још више шири и развија; а света би им дужност била, да су учили: доле са тиранством! у бој против неправде! на среду са истином! С тога их сам прости народ сматра као неку несрећу своју, па кад их сретне на путу баца сламу за њима и шта не ради, и већ их је осудио да ће бити на дну пакла дирекци: гњев народа и потомства људског судиће им најгрознији а најправеднији суд

нијег кова. Пролошка католичка чета братски је живила са четама православним тог краја и непрестано слушала команду из Тишковца.

У босанској револуцији уз вјечног мученика — тежака, ступали су у бој и варошани из Градишке, Новог и Крупе; из осталих вароши, које су лежале на побуњеном или поред побуњеног земљишта, тек су по неки учествовали. Из Градишке су и сами богаташи у бојевима учествовали и у врло великој мјери овој револуцији привређивали. До душе српски социјалисте у томе прву славу заслужују, јер су шњима непрестаног сношаја имали.

Први план о устанку рађен је у кућама тих социјалиста (К. У. и М. Х.) и прва ријеч, „устајте на оружије! вријеме је“ изречена је народу из уста њихових преко Васе Видовића, Остоје Корманоша Глиге Злојутра, Алексе (Ексе) Поповића, Јове Митраковића и дружине.

Обје покрајине ове, мученичке су невоље и големе губитке претрпиле. Босна је више од Ерцеговине упропашћена. У њој је сав онај големи побуњени простор земљишта попаљен и порушен. Пуних пет дана пута у пречац Босне, од Костајнице до Тишковца, путоваће путник по земљишту савршено порушеном и пустом. У томе простору само се шест вароши у животу налазе: Костајница, Нови, Приједор, Крупа, Отока, Лијевно. У горњој Ерцеговини и села и зграде већином су од палежа сачуване. Доња Ерцеговина скоро је као и Босна порушена.

Мало је те невоље и пропасти, него и тамо и амо странске интриге и династичке сплетке значајно су и грозно народ завађале, и грдне бесмислене трошкове причињавале, који су се од народног дијела одузимали.

Ово народно дјело, тек што се отпочело, а династије и династичари већ су похитали са силом власти, новца и удворица, да приволу усташе, да овога а не другога себи за владоца прогласе, и да чете тога име на јуришу узвикују, па ће их он тек тада помагати. Због тога су се синови једног и истог народа завађали, између себе тукли, прогонили и убијали. Између босанских устаника бушили су, интригирани и народ цијепали агенти од седам држава; четири од ових племена су словенског а три несловенског. Са једном од тих словенских држава устаници су радили и вазда били вољни под неким условима с њом у заједницу ступити. С осталим су опћили само за то што су морали. Сви интриганци отимали су се и врзли око ратујућих народа под изговором, да они срдечно за наше ослобођење и благостање раде. У ствари сви су говорили лаж и радили, да задобију „поносну Босну“ и њене становнике било за поданике, било за одачнике. Који су то, што се јагме за „плодородну Босну“ видиће се у току овог списа. Није нам ни мало за чудо било, што нам странци и овом приликом посао отештаваху и големи губитак причињаваху, али нам је жао, што нам и наши великаши то исто чинише, грабећи се о власт и господство, те изазваше срчбу неких сила, па нам сва борба и пропаст на јалово прође Да тог није било, Босна и Ерцего-

вина добиле би вазално - автономну управу, по пут Србије прије овог рата, или као садања бугарска кнежевина.

С тога и још има право народ да им каже :

»Великаши, проклете вам душе!
Великаши, грдне кукавице!
Ви постасте рода издајце:
Племе вам се губом огубало!
Име вам се на земљи утрло!«

Грозна судбина нашег народа! У старо доба династије и великаши завађали су, цијепали и упропашћавали народ, отимајући се о владу и пријестолу; убијали и прогонили родитељи синове своје и синови родитеље, јагмећи се о владу и господство; па где! ни данас нам не дају мира, ни слоге, ни у мирно ни у ратно доба.

Због династичких плетака и јагмења о владалачку столицу, у самој мајушној Србији нашој, на хиљаде народних синова сатрвени су и упропашћени које на вјешалима, које од куршума, које од тавнице. Толике жртве, толико ругло, толики трошкови, да у име чега, већ у име грамжљивости за — пријестолом!... Ужасно!... Докле-ли ће се несрећни народи морално и материјално губити и измождавати, носећи такве убитачне и неморалне чињенице?.... Нова напредна наука пружа лијека противу те опасне болести. Себичњаци спољни и унутарњи сметају свом снагом својом, да се народ тог спасоносног лијека не дотакне.

Мученичке патње трпили су устаници у борби; али такве исте невоље трпише њихове фамилије и остали бјегунци у планинским збјеговима, на земљишту домовине и у бјегству изван отаџбине. На страни су их још презирали и прогађали, закидали и опкрадали.

Посматрати бјегунске фамилије у часу бјегања, и збјегове у часу кад су непријатељем опкољени — било је неописано поразно и ужасно: родитељи изгубили дјецу и дјеца сроднике, жене не знају где су им мужеви, а сестре јадају за изгубљеном неће браћом; једни бјегунци наилазе на путу на изгубљену и полусмрзнуту дјецу других бјегунаца, што су прије њих тим путем умакли, а други у хитњи посрћу преко мртвог тијела свога родственика и пријатеља. Грозно и жалосно је било видети колоне бјегунаца, како их аустро-угарске власти готово сваког мјесеца прогоне из села у село, из округа у округ. То их је нарочито урвало. Скоро половину народа, особито дјеце, поумирало је које из страха, које од зиме и глади, које опет од врућине и непријатељског мача. И они, што су избјегли у Србију и Црну Гору, нијесу много боље прошли. Свуд их је гонила патња и пропаст.

Није много боље прошао ни онај народ, који је остао миран код куће своје. Непријатељи, Турци, идући у бој и долазећи онако љутити с боја нападали су, пљачкали и сатирали народ. Које с тога, које болест и смрт што му причињаваше, боравио је за све вријеме устанка у дубоком страховању. Тад је тек народ осетио јачину оне пословице: „Тешко земљи, куда војска прође,“ уверио се, да је „пушка права проклетница“. И сами попови су ви-

жали на бога и питали, што им не помогне; говорили би још: зар су пречи Турци од Хришћана? Зар је грешнија мученичка раја од угњетачких паша и султана? Тако су се попови изражавали пред-а-мном, тако пред усташима и јевропским дописницима.

Невоље устаничке подржавала су нечовјечна, бездушна дипломатска господа, тиме што је махом била уза страну угњетача. Камо их је било, да виде какве патничке муке подноси народ борећи се за погажено право и слободу. Камо су била остала државна и црквена господа, што се вазда противе праву, слободи и вољи народа, да виде шта је човек кадар поднијети само да дође до права и слободе, какве патње трпи, само да се отресе јарма, који га угњетава, који му убија човеково достојанство; велим, камо их да виде то, па ако би имали и искре поштења у себи, ако би имали и мало образа, не би хтјели више подржавати угњетачки јарам над вјечитим мучеником — народом, нити би одређивали себи, за лаки канцеларијски рад, далеко веће и обилатије награде, па големе пензије, а вјечитим овим патницима, посленицима и у мирно и у ратно доба, неостаје од њихове рођене зараде ни толико, да бар своје најпрече потребе намирити могу.

И ако су усташа толику оскудицу и невоље трпили, и ако ни у каквој предходној организацији ни су били, и ако су чак и врховне главе његовој цркви, владике: сарајевски, мостарски, зворнички, тузлански,³⁹⁾ као „пастири стада Христовог“ и као „чувар морала“, у својим расписима позивали неузбуњени народ против усташа као против „отпадника“ и бескућника, које смо мало час опширније споменули, ма да глас ове револуције није одјекнуо по свему народу ни гласом тополско-шумадинске револуције, кроз коју сва Србија одјекну:

»Сваки свога убите субашу,
»И чардаке турске попалите!« —

а камо-ли, да је одјекнула гласом старе српске револуције од године 1040. под жупаном Војиславом, кад су за један дан била поубијана сва цариградско-византиска господа угњетачи, која са српским народом здосретно управљаше. Но ипак је устанак Босанско-Ерцеговачки, увукав Србију и Црну Гору у јаван рат, задао из нова самртну рану турској држави и госпоштини, и озбиљне бриге јевропској дипломатији.

Борба ова „угњетене раје“ јесте борба новог друштва грађан-

³⁹⁾ Овом приликом примјећавамо, да су неистините оне слике, које представљају како неки мантијаши с крстом у руци дижу народ на оружје. То је измишљена лаж. Устанак овај подигао је сам народ с пушком у руци; и ако је доцније или у исто доба био који поп у устанку, он није носио крста ни мантије, као што стоји у тим листовима, већ је сваки био грађански обучен, а и иначе био је више човек свјетски, но побожан пона.

Уз то, нек зна читалачки свијет и сав народ наш, да су такви листови и календари срамно понижавали наш народни устанак, што су тамо донашали и слике таквих људи, којима би ваљало прије највећу ругу и презрење изјавити, но им чинити вајне почести и славити их као »ослободиоце«, јунаке и пријатеље народа и његове слободе.

ског противу застарилог феудализма. Борба се ова, вели један њемачки социјалиста, јако подудара са њемачким сељачким ратом, нарочито у друштвено - економском и културно-историјском погледу. Турска је овим сломијена и тиме је срушена пречага, која је пречила ток напредних идеја у јевропску и азијску Турску. Тим су ови револуционари учинили услугу култури и прогресу. Она је страховито сатрла феудалне — спахијске остатке госпоштине.

Револуција ова задала је више посла јевропској дипломатији, но све дојакошње народне буне; она је била узрок, те су пала два турска султана, од којих је један са двојицом министара платио главом.

Поводом ове револуције, добили су народи још један доказ, колику порцију правичности и човјечности имају „мудри“ разлози дипломатије и друге госпoде, који се трудише свом силом својом да одрже „интегритет“ султанске царевине, силу угњетача народа и слободе, истине и правде, па ма то било на грдну штету цивилизације и на зноју и развалинама својих и других народа. За њих је интегритет турске царевине неприкосновена светиња, а интегритет толиког народа за њих су — трице и кучине, средство, мост, за себичне њихове цијели. Њима не требају слободни народи. Дипломате требају раје, која ће им служити за краве музаре, треба им робља, на чијим леђима пећу се до славе и богатства.

Господа дипломате су назрели на мах у почетку устанка опасни квасац, који им може доста посла задати и њиховим интересима шкодити. С тога су одмах у првој појави устанка похитали и преко тамошњих конзула понудили усташима Ерцеговине неке олакшице, а и попријетили им ако се не умире. Усташа то одбију подстицајем неких држава са стране, а и с тога што нијесу вјеровали обећањима туђим.

Мало доцније, али ипак још у првој половини прве године устанка, састала се на договор ради устаничке ствари, три цара: њемачки, руски и аустро-угарски са својим министрима. „Тројецарски савез“ тај на договору своје донесе одлуку, да аустро-угарски министар спољних послова пропише безусловно нужне реформе за побуњени народ и покрајине, па да се усташа смире. Те Андрашијеве реформе, како су тад од публице прозване, састојале су се у овим тачкама:

1. Да се Босни и Ерцеговини даде потпуна слобода вјере;
2. Да се укине држави право продавати порезу (ваљда десетину) под закуп;
3. Да се данак непосредни неноси из провинције у Цариград, него да остане у земљи, и да се под надзором органа самоуправе (из народа изабране) употребљује на благостање тих покрајина;
4. Да се уреди нарочита комисија, у којој би било пола Хришћана и толико Мухамеданаца, која ће мотрити да се све реформе изложене у „иради“ царској и ферману у истини изведу, остваре на дјелу;

5. Да се мудрим законима уреди земља тако, да би народ постепено добијао у своје руке ону земљу, коју ради, и да не би био само роб спахијама и беговима.

Велесиле траже, да се одма изведу прве четири тачке, а пета да се постепено извађа. И султан је пристао на то, и све ово у својој „пради“ опширно разложио. Тадашња „прада“ султанова пружала је народу готово онолико права, колико видимо у уставу отоманском, о коме ће читаоци сазнати на другом мјесту ове књиге.

И народ би пристао на ове реформе под тврдом гаранцијом велесида, да ће се оне одма остварити.

Али и ако је Русија на прописивање тих рефорама утицала, ипак је она заједно са Србијом и Црном Гором у један рог дувала. — Усташи, подстакнути и тим словенским земљама, изјаве на својој скупштини, да не примају те реформе, и да морају продужити борбу докле се год од Турака не ослободе и са Србијом и Црном Гором не уједине.

Сад друго није могло бити, или обје српске кнежевине морају са усташима у рат ступити противу Турске или су они морали примити нуђене реформе. И Русија је била вољна да кнежевине дјело усташа прихвате.

IV.

КНЕЖЕВИНЕ СРПСКЕ СТУПАЈУ У ЈАВАН РАТ ПРОТИВУ ТУРСКЕ. Србија и Црна Гора у рат су ступиле године 1876, концем мјесеца јуна. Ступајући у рат оба су владоца српска изјавили у прокламацијама (проглас) својим, „да се даћају оружија у име ослобођења и среће подјармљене браће“, и посље таких крупних владалачких изјава сваки искрени читалац надао се, да ће посље рата оба владоца са својим владама свечано потписати и законом утврдити „усташки проглас, усташко вјеровање“, јер само така права могла би донијети угњетеној браћи „ослобођења и среће“, што се у прокламацијама свечано обриче.

Усташки свијет, па сав народ наш усљед тога је по здраво држао, да ће започето дјело народног ослобођења од Турака на скоро готово бити; тако су мислиле и обје те српске државице. Али сви, који тако држаше, у нади се горко преварише: Званична појава Србије и Црне Горе на бојишту против порте, с руским добровољцима, с руским новцима и ђенералима, увећала је опасност за опстанак Турске у Јевропи, што бијаше и јесте противно интересима неких држава. Опасност ту пријатељице држави турској тим више су увиђале, што је овај устанак и савезна српска револуција прогласила свијету на видiku вјечите тежње своје за српским уједињењем и незивисношћу, ма да то није имало смисла, јер није могуће уједињење под двојицом владалаца, двјема династијама, које сједе на престолу. Ко је у томе увиђао заблуду није смио отворено противу ње стати, јер од приврженика династичких био би извикан као издајица, па и убијен или испребијан мучки.

Срби ступајући у рат за правичну ствар, за потпуну самоуправу и независност своју и других угњетених Срба, очекивали су братског одзива по свем свијету; али бадава су Срби и Бугари, и Власи и Јермени тражили човјека и човјечности у раскошним кабинетима цивилизиране Јевропе, код државних дипломата. Куд год су се макли, не мал свуда су на трње насједали. Једна половина те дипломатије била је вољна да нас, у име својих интереса, усрећи с неким вајним ослобођењем, које изгледа са свијем полутанско и отрцано, несугласно са жељама и потребама нашег народа посеце, а овог доба у опште; друга половина — Инглеска и Аустро-Угарска — није такође одрицала „ослобођење“, само је хтјела да и надаље Босна и Ерцеговина остану под њином и султановом заштитом и контролом. И Инглеска и Аустро-Угарска бијаху вољне, да по што по то одрже турску владу у овим покрајинама, па су

Турке савјетом и материјално потпомагале, ишле им и посредно и непосредно на руку.

Готово сва мађарска школска, државна и црквена и новчана господа постала су самртни непријатељи српскоме овом подузећу, а одани пријатељи Турака.

У корист Турака чињене су демонстрације и сабирани прилози по цијелој Мађарској. У наклоности тој према Турцима писали су и слали пештански ђаци са великих школа адресе султану и његовим војсковођама; у тим адресама назива мађарска школска омладина султана и његову владу „племенито мислећа“, а турска војска је код њих „борац за јевропску цивилизацију“. Занесеност њихова према Турцима била је ван чистог разума. — Но тежачки народ мађарски није се у том угледао на своју „интелигенцију“ — господу, већ је тада као и прије мрзио Турке исто као и ту господу, пјевајући му пјесму: „унцут, кућа терек паша!“ Свјестнији народни људи говорили су да су бијесна та господа, па не знају шта раде, да и Турцима и њој (господи) треба нови какав Берђ Дожа,⁴⁰⁾ па да им покаже шта значи народ глобити и новац и вријеме узалуд трошити — на одржање угњетача напретка и народа.

Вели се, да толику мржњу на Србе и Русе Мађари за то негују, што су они ишли 1848. год. против њихове мађарске револуције за ослобођење од Аустрије, док су Турци побјеђене мађарске револуционаре братски примили и у заштиту узели, кад их је Аустрија натраг захтјевала, да их као рушиоце државног реда и поретка казни.

⁴⁰⁾ Берђ (Борђе) Дожа је био страховити бунтовник у Панонији (данашњој Мађарској). У време крстоносног рата, око 1514. године, добије он као чувени јунак од крупних католичких мантијаша велику суму новаца, да шњима купи добровољце, који би ишли уз крстоносну војну, да освајају »света мјеста« — Јерусалим од Турака и Сарацена. Дожа сабере у Будиму око 60.000 добровољаца, но чим их изведе ниже Пеште заустави војску и рекне јој бесједу, да је далеко прече, да та армија ослободи себе и свој народ од унутарњих својих угњетача, од своје господе, спахија и других крвопија, него-ли да врат ломи и гине за освајање некаквих „светих мјеста“; најсвјетлија је ствар ослободити себе и остале угњетене суграђане своје од притиска и невоље, дода им он. Даље он ту прогласи, да ће сва земља бити подјељена само радном народу и да ће се давати врло мало дације. — Народ на то одмах пристане, и армија се на три табора раздијели и на три разне стране упути, те почне све спахије и гошштину листом сатирати и нови поредак заводити. Није много требало, па би гњевни народ уништио све племиће — немеше мађарске. Али е р д е љ с к и војвода Запоља дотрчи господи у помоћ с великом силом и на скоро угуши устанак, а Дожу увати и казни најгрознијим начином. — Ставио му је врелу гвоздену круну и посадио га на врели гвоздени престол. И ма да му је месо цврчало од жарког гвожђа, ипак Дожа никаква знака од туге и бола показао није. Проговорио је само тад, кад му је један садруг за љубав обећаног помиловања загризао меса у пола печеног. Дожа на то окрене се и рекне: „Нисам знао да и паса у моме друштву има“. На то издајница покаје се и одступи постиђен.

Говорећи о овој мађарској буни, упутно је напоменути и остале сељачке не, које буктише у средњем вијеку, вијеку најжешћег тирјанства. По свима

Да је непаметно и нечовјечно тако понашаће ове поменуће мађарске интелигенције, то увиђа сваки посматрач, који поле спокојно и здраво мисли; оно је позледило старе ране и отворило големо поље за нова непријатељства, нове народне несреће наше и мађарске. Не само то, понашаће онако шкоди светој идеји човјечанског братства, шкоди култури и прогресу, а највише шкоди Мађарима као народу, који управо и нема праве мађарске земље, већ има земљу начичкану у већини туђим елементима: Словацима, Србима, Русинима, Њемаца, Власима, Чивутима, Хрвата и т. д. Поред свега тога, Срби Аустро-угарске, а нарочито Њикинђани, Мађарима су братски у помоћ притекли, кад су они изгубили ужасну битку при потопној пропасти Сегедина, у борби с природом год. 1879.

А да је било крајње неувиђавно и неправедно од руске и ондашње српске владе, ићи оружаном руком против ослобођења једног народа, противу комшија својих, Мађара, то ће и најплиће памети човјек признати и строго осудити. Но Мађари треба да знају, да то није чинио народ српски и руски, но господска политика и ђуд, која често и самим Србима и Русима грозно шкоди.

А за што су Срби и Хрвати, што у њиховој царевини живе, били против њих, треба сами да знају тај узрок, па да гледе да га братским начином отклоне, а не распаљивањем варварског фанатизма, који само угњетачима народа користити може.

Тако исто је помућена логика умовања тадашње инглеске владе, која на уста министра Д е р б и ј а рече, како би пропаст Турске била несрећа за Инглеску и за сав остали свијет. Побуњени народи не могу да увиде те несреће, све да и та Инглеска

фактима судећи, као да је главно начело тих сељачких буна било, истоветно са науком Богомила, који се прво појавише у Бугарској и Македонији око Охрида, у почетку 9. вијека, а доцније пређу преко Србије у Босну, где су стекли големи број присталица, ухватили врло јака корјена и науком својом читав русвај учинили, покрај свег гоњења и продавања у робље. И туда је владао прст Рим-папине инквизиције.

По неке старе књиге веле, да су Богомили проповједали вјеру, која би била без цркве и без икаквих церемонија, то јест онако, као што Христос вели у јеванђељу, да се свијет моли богу правде и једнакости само „духом и истином“ без попова. Хтјели су уз преображај цркве и преображај државе, па у име тога проповједали, како папе и патрике, краљеви и цареви, кнежеви и великаши, племићи и господа у опште, нијесу од бога нити по вољи божијој; сви су људи браћа, вељаху они, па за то нико није дужан другоме подвластан бити, нити поданичке дужности имати, већ сви нек уживају једнака права и једнаке дужности. Апостоле таке науке жестоко су гонили рим. папе, који су за то имали на расположењу и силу, којом располагаху свјетски владари. На западу су такви апостоли познати били под другим разним именима (Катари, Албигензи и т. д.); и ти су били више или мање блиски са богомилским начелима.

У исто доба, кад и у Босни, ширила се је така наука и »расколници« те врсте по Шпанији све до на измак 13. вијека.

Почетком 12. вијека појавила се у Италији така иста наука; присталице њене подигну буну. Они обореше папу, спахије и царевину, па прогласили републику.

На скоро струја те науке пређе у Швајцарску, где се по дуго ширила, нарочито око Цириха и Констанца.

У половини 14. вијека присталице те науке оборе краљевину у Франце-

с Турском царвином пропадне, то јест Инглеска и Турска госпоштина.

На против тој владиној политици, инглески је народ помагао Србе у сваком погледу. Један вођа радника социјалиста је рекао на једном народном збору: „ако власници инглески изазову рат у одбрану Турске царевине, то нека знају, да ће им требати толико војске овдје у земљи, колико и изван земље.“ Двије инглескиње (Ирбијева и Јонсон) више су учиниле за вријеме нашег ослобођења у корист сиротног босанског народа, него ли све Српкиње и Хрватице, више но сви православни и католички попови и калуђери. Инглескиње ове једнако су путовале по крајевима и мјестима, гди је народ босански пребјегао у Аустрију, па лично извиђале потребе његове и потпомагале га. „Дичних“ Српкиња и Хрватица тамо нијеси лако могао видети. Мађарице су више и усрдније радиле да помогну Турцима, него ли Српкиње и Хрватице српском устанку. Те инглескиње осим што су оснивале школе да се у њима учи младеж из Босне, давале су Босанцима средства да и остале потребе колико-толико намире. То је чињено: у Славонији, Хрватској, Лици и Далмацији. А у Србији, по извештају званичних српских новина, издао је инглески добротворни завод преко др. Цимана, око 66.000 дуката у корист пострадалих, и завео један завод школски за обучавање сиротињске дјеце у Биограду; тај завод је постао најуреднијом и најбоље удешеном основном школом у Србији. Представници православља уништили су ту школу због тога, што то човечно и културно дјело протестанти врше. Вјерски фанатизам нежали, што је тиме лишио око 100 си-

ској и прогласе 1348. године независну општину — комуну у Паризу. То је била прва комуна у Францеској.

На скоро за тим, године 1377. приврженици подобне науке заметну крваву буну у Инглеској противу црквене, државне и новчане господе.

У другој половини 15. вијека наука се ова толико јако по Њемачкој раширила била, да је изродила буну прво у сјеверној Њемачкој, за тим у Чешкој и на посљетку букну голема револуција, коју општа историја назива: »сељачка њемачка буна«.

С почетка 16. вијека (1503.) побуне се штајерски и крањски сељаци противу своје госпоштине домаће; на заставама њиховим бијаше написано: »за стара права«. Тада је планула и хрватска сељачка буна противу спахија. А не дуго после и поменута Дожива буна у Мађарској планула је.

У половини 17. вијека буктила је у Русији страховита буна сељачка. Она почини дармар од руске државне и црквене госпоштине. Њу је водио велики јунак Стјенка Разин.

Позната из историје са своје свирјепости папска инквизиција, најужасније је свирјеповала таке »јеретике« и »безаконике«. Што су жешће гонили проповједнике, те проповједнике слободе и једнакости, то су шире и јасније биле њихове идеје и по свијету корјена пружале, док нијесу крајем 18. вијека у виду францеске велике револуције, у свој својој сили заблистале. Из овог историјског тока, из ових појава револуције, и из садањег запетог и крвавог стања, које се опажа између угњетача и угњетених, види се са свијем јасно, да се идеја не може на бајонет натаћи, нити икојом тирјанском силом и жестином уништити и на вијек саранити.

(Дата су ова узета већином из спомињане Бебелове књиге »немачке сељачке буне«.)

ротних ученица и ученика школе и благодарјејања, које је на њих матерински указивано; грозна заблуда и шкода народу.

Понашање ово инглеске владе за се а народа за се, јасно сведочи, да је пука лаж оно што неки веле: да је влада тумач и преставник народних жеља⁴¹⁾; оvdје се отворено види, да је влада у основи противна жељама народа. Инглески народ помаже народ „рају“, а инглеска влада учи, води и помаже непријатеље самртне тој раји — Турке.

Истину ваља рећи да и други јевропски народи већином зазиру од словенске државе и у опште од словенских народа, због оног несмисленог баука „панславизма“. Овоме страховању од Словенства врло велики је узрок и државна руска освајајућа политика, о којој смо мало час свој суд изrekli, и несмислене руске и српске патриоте. Руске патриоте на уста Черњајева и Фађејева, а српске на уста проданих и затуцаних новинара и књижевника, одераше се вичући: словенство! словенство! борба за велику идеју словенства! живило велико словенство! смрт дивљим крвождерима азијским Турцима! и т. д. Хвала овој браћи на лијепој жељи за наше ослобођење, али је гадно с њихове стране, што се они бахћу за ослобођење народа испод турског ига, а на своме рођеном прагу, у својој држави, клањају се прилично замашном кнуту, камцији, тиранији и зулумћарима, финим хришћанским башибозуцима. Тамо се код њих већма продају најнужније ствари за дацију, него-ли у самој Турској; тамо се у њих налази више пуке сиротиње и просјака, него код њихових „крвождера“ — Турака. То је доказом утврдила сувремена статистика. Тамо се нечовјечније и жешће гоне и осуђују напредни, правични, слободоумни и поштени пријатељи народа, него у Турској. За то имамо факата. Чиниоци пријашње босанске револуције од год. 1858., што су отјерани у заточење у Азију, готово сви су се и живи и здрави повратили у отаџбину своју или у Србију; тако исто су се здраво вратили из Азије и чиниоци око спремања ове последње

⁴¹⁾ Чујмо шта о тој разлици народних и владиних жеља говори инглески паучњак Џон Стјуарт Мил: „Интереси монарха владоца и аристократије противни су интересима друштва. Интерес владе, на пример, јесте да се: што већи порез удари, а интерес народа је, да се он што већма смањи. Интерес краља и владајуће партије јесте, да они имају и да извршују неограничену власт над народом, и да се натера народ, да се потпуно покорава вољи и наклоностима оних који владају. Интерес народа јесте, да над њим што мање владине контроле буде. Интерес краља или владе јесте, да се не допусти никаква цензура над њима самима, која би грозила њиховој власти, или озбиљно сметала њиховој слободној радњи. Интерес народа јесте, да се сваки јавни званичник и свака јавна радња, са свим слободно критикује. Интерес једног владајућег staleжа јесте, да присвоји себи што више неправедних повластица, које му по некад пуне ценове о трошку народа, а по некад просто теже, да се над другим људима узнесу и узвисе. Под таквом владавином по свој прилици народ мора бити незадовољан, онда одма интереси краља и владе ишту, тако бар они мисле, да се тај народ одржава непрестано на ниском ступњу умног развитка и васпитања, и т. д.“

Види књигу Милову „О преставничкој влади“ страна 102. и 103. у преводу садањег српског министра Владимира Јовановића, који је тако мислио док није министром постао. Сад он лиже што је некад пљубао.

буне као и иначе људи од преображаја, који су били отјерани у Азију у заточење. У Русији пак таки људи, као и сви остали истински пријатељи радног народа, већином пропадају у казематима грозне руске Сибирије, ако не пропадну при дуготрајном још испитивању њихових полиција и судија. Ено и пошље ослобођења браће у Турској руска госпоштина тирјанскије гони пријатеље слободе и народа радног, него најдеспотскија држава на свијету. У год. 1878. и 1879. руски државници постали су за такве људе, усташе, гори од најгорих турских јањичара, који су прије овог вијека живили. У мјесто да дају народу слободу, да му жеље испуне, они су с прогонствима, гонењем, апшењем, робијом и вјешањем народних пријатеља превазишли сваку мјеру, до које угњетачи у овоме вијеку доћи могу. То би требало увидити. Но поменуте „патриоте“ — либерали то не могу, не умију и неће да увиде. Њихове очи не опажају предмете, који су на близу, већ само оне на великој удаљености од себе, па макар то чак и преко мора било. То је до душе особита вјештина и промућурност. — Том виком и неувиђавношћу, они су нам шкодили готово исто онолики, колико и султанова војска, јер јевропске дипломате, слушајући ту либералску дреку, збиља су мислили, да се Босанци и Ерцеговци не боре, да се ослободе од тираније, већ за идеју свесловенства, за свесловенско уједињење, за велико словенско царство, за неке круне и династије, те су вишемање уз Турску стајали, па и на помоћи јој били. А и једни и други незнају, да побуњени народ није устао на оружје ни за словенство ни за несловенство, ни за круне ни за династије, већ једино за материјално благостање своје, за своја права и слободу. За панславизам, тежак босански неби дао ни своје кокоши, а камо-ли коју већу жртву чинио, као што је чинио за ослобођење и срећнији живот.

Да је либерална дрека поменуте госпoде само бесмислица голих рјечи, види се и отуда, што се тако звани западни Словени мање трудише за нашу ствар, него-ли неславенски инглески народ. Словенски народи: Пољаци, Чеси, Русини, Словаци, Крањци, Хрвати сви скупа ни стотину добровољаца у помоћ за све вријеме нашег устанка до српско и руско-турског рата непослаше нам. А сва помоћ њихова у новцу није изнијела ни 20.000 дуката. Па зар то није јасна сведоџба, како лабаво стоји симпатија и „узајамност“ између Словенства? А још мања је воља за свесловенским уједињењем и свесловенским царством.

Због свију тих поменутих узрока објављен српско-црногорски рат противу Турске, није принудио Турску да испуни жеље побуњеног народа. Наравно то Турска није учинила по својој вољи, јер се осјећала слаба према устанку и рату, већ по навали Инглеске и Аустро-Угарске, које су Турску не само у бој потстицале, већ обећале јој давати и сваку могућу помоћ. Турска прими отпочети рат и поче да се брани од нападаја српске и црногорске војске. У почетку рата бијаху почеле обје српске војске знатно напредовати, па су заузеле биле доста велики простор турског зе-

мљишта. То је уплашило поменуте државе — турске пријатељице, па су одмах Турску у озбиљнију борбу увлачиле и све јој знатнију помоћ указивале. Сад голема турска војска груне пред српску војску и почне је натраг потискивати. Борба се водила ужасна и дуго продужавала. Мајушне двије српске државице јуначки су се бориле. „Али јача сила него градови.“ Бројно надмоћије турске војске и хришћански вјешти планови турских пријатеља, и до крајњости неуредне и невјеште србијанске војене старјешине, учинише, те је српска војска не само оставила освојено земљиште Турске, и своје прве позиције на граници својој, већ је напустила и доста велики простор свога рођеног државног земљишта, и три вароши: Алексинац, Књажевац и Зајичар. Том је приликом непријатељ спадио у Србији око 6000 кућа, осим осталих зграда, алата и израда.

Кад Србија виђе, да Влашка, Грчка и Русија у рат не ступају, а овамо турска надмоћнија сила све већма малу војску њену савлађује па и унутрашњост Србије продире: морала је по средством Русије потражити прво примирја, а по том и мира. Турска бојећи се Русије пристане на то тако рећи безусловно, и ако је тада могла јако Србији наудити.

Заључак тог мира није се могао без изасланика великих сила свршити. Док су се силе о том договарале и у Цариград на конференцију ишле, Турска је нашла за нужно — наравно по упутству својих пријатеља, Инглеске и Аустро-Угарске, — да састави и прогласи народима својим «отомански устав.» Она је тиме постала уставна држава и прогласила нова права по плану и форми западних јевропских држава. Права, која пружа народу царевине тај устав, донијећемо мало доцније у овој књизи. Тим је наравно хтјела да одстрани туђе мијешање у њене унутрашње послове, а нарочито Русију, која није постала још уставна држава. Неке ведесиле нарочито су преговоре о састанку том продужавале, да би Турска успјела „знаменити“ тај преображај у држави својој прије састанка прогласити своме народу.

Чим изасланици ведесила у Цариград стигну, одмах одпочну свој заједнички рад, али прије свега одлуче, счувати „интегритет“ и цјелокупност турске царевине, која је к'о ђоја нужна ради јевропске равнотеже политичке. Уговори мира свршени су 1877. год. мјесеца фебруара. По уговору те цариградске конференције, Турска је морала напустити све од Србије освојено земљиште⁴²⁾ и све три вароши, па се повући на земљиште своје. На све одлуке конференције није хтјела Турска пристати, а по свој при-

⁴²⁾ Сва три округа са варошима њиховим, Черкези су из темеља опљачкали, попалили и порушили. С тога је тамошњи народ до ужасне сиротиње дошао. Он је таку оскудицу трпио, да је морао дивље зеље јести. Тако је бар јавила комисија, која је за тамошње потребе изаслана била. Она писменим актом јавља влади у Биоград, да народ нема чиме ни то зеље посолити, па су му соли из државних војничких магацина давали.

На очиглед толике невоље покрајинског народа, који је због свега отачаственог народа до те пропаст дошао. у Биограду се ширила мода и луксуз,

лица биће, да су је на тога мом нуте две непријатељице наговарале. С тога конференција изда порти упутства, по којима се мора са побуњеним народима и покрајинама наравнати и удесити. Та упутства, те одлуке назову „Ултиматум великих сила“. Он гласи овако:

„Црна Гора: Ректификација граница црногорских с придодатком округа: Бањани, Пива с Никшићем, Дробњак, један део Шаранаца, округ колашински, Кучи-Крајини, Васојевићи, од Цјевна до Лима, област Мало и Велико Брдо са Служем и Жабљаком.

За то да се одреди међународна комисија *ad hoc* да обележи границе. Слободна пловидба Бојаном. Неутралисање тврђава на Скадарском језеру.

Србија: *Status quo ante bellum* за Србију, са исправком границе од босанске стране, које ће учинити пресудна комисија према хати-шерифу од 1833.

За обе кнежевине: Да се обе кнежевине очисте од отоманских трупа и турске области ван нових утврђених граница да се очисте од трупа истих кнежевина. — Размена заробљеника и амнестија поданицима, који су у непријатељској служби служили.

Босна, Херцеговина и Бугарска: Главне гувернере у овим провинцијама поставиће за првих пет година порта са претходним сагласом великих сила.

Провинције да се поделе у санцаке са мутесарифима на челу, које ће порта на предлог валије за одређено време постављати, и у кантоне (нахије, мудирлуке) од 5 — 10.000 становника са кантоналним властима, које да бира слободно народ у свакој општини и које ће бити компетентне у свима питањима што се тичу интереса кантона.

Провинцијалне скупштине бираће се на четири године од кантоналних саветника. Оне ће одређивати буџет провинције по одређеном систему и постављати провинцијалне управне саветнике, чије ће мишљене валије морати у важнијим и простијим судским и полицијним случајевима саслушавати, и о којима ће они после порти моћи реферирати.

Побољшање у односу порезе: Провинцијалне скупштине и кантонски саветници прописиваће данке и разрезивати их, изузимљући ђумруке, поште и телеграфе, а тако исто и таксе на дуван и пића. Укида се са свим закупљивање десетка; неизмирени данци да се опросте; буџет провинција да се одређује на пет година према дохотцима. Један део доходака употребиће се на отплату др-

видане црве, постављане нове владике на удову јепархију шабачку и јуриле многобројне каруце и многе друге залишности чињене, као да се те невоље нијесу догодиле ни у далеком људству, а камо-ли у Србији, у отаџбини њиховој.

Ни од самих »слугу божијих, добрих пастира народа« нико се не нађе да плату своју преполови и своје каруце и наките препрода у корист тих страдалника, свог »милог народа«, »своје драге пастве«, вјечитог свог раниоца — народа. Такој немарности чудили су се јако и сами странци, који то ругло у Биограду сведневно гледаше.

жавног дуга, на потребе централне владе, а остатак на потребе провинције. Судство да се реорганизира у смислу веће судске независности. Валије да постављају судије за грађанске и кривичне спорове са договором административног савета, а чланове апелационог суда постављаће порта на предлог валије. Сви су спорови јавни. У специјалним стварима разних вера постоји искључиво судство верозаконских власти. Потпуна слобода вероисповести; општине издржавају саме свештенство, богомоље и здања за јавну наставу. Јамчи се, да не буде силом наметање туђе вере. При судницама и другим надлежателствима земаљски језик равноправан је с турским. Употреба нередовне војске са свим се забрањује. Народна војска и жандармерија саставиће се од хришћана и мусломана према становништву, а ниже офицере постављаће главни гувернер. Колонизирање са Черкезима са свим се забрањује. Хришћанима, осуђеним због политичких ствари даће се општа амнестија. Да се побољша стање земљорадника и арендатора. У Босни и Ерцеговини олакшаће се добивање државних добара, тако исто олакшаће се и повратак емигрантима, дотична спремања имају се извршити за три месеца.

Контролне комисије: Силе јевропске одредиће две контролне комисије, које ће пазити на вршење ових правила и које ће потпомагати локалне власти у вршењу њихове дужности. Контролне комисије добиће нарочита упуства“. —

Због тога што Турска на овај ултиматум пристала није, и што је још неке посебне руске захтјеве одбила, Русија је објавила рат Турској. О рату томе и његовим последницима говорићемо доцније, а сад почињемо и опет о ратовању Србије и Црне Горе говорити.

Кнежевина Србија је извела у овоме првоме рату на бојишта око 120.000 војника.

Војска Србије подјељена је била на 4 главна корпуса :

1. Дрински корпус имао је око 15.000 војника и два пута толико у приправности пушака, што су намјењене за непобуњене Босанце. Он је одређен био да оперира противу Бијељине, Зворника, Тузле и центрума средње Босне. Доцније сав тај план буде поремећен и војска се није ни мицала даље од Подриња. Само су неке добровољачке чете у планину Мајевцу продирале и бојеве издржавале. С тога чамежа на Дрини, већ су и жене почеле деци при неком укуру говорити: „иди, помакни се! шта си се заљедио, к'о Ранко на Дрини!“

Штета што је овде чамила најодабранија војска — добровољци. Они су већином овај корпус састављали.

Доцније до душе влада српска је изјавила народној скупштини, да се војска дринска из Босне повратила за то, што је Србији тако наложено од стране Аустро-Угарске, а не с тога што није могла успјевати.

2. Ибарско - јаворски корпус бројао је око 30.000 војника. У њему је самих тамошњих узбуњених Босанаца било око 6.000 људи. Корпус овај оперирао је са више страна противу Нове Вароши, Сјенице, Новог Пазара, и у опште против југоисточних

крајева Босне. И овде се као и на Дрини играло жмурке са народним животом, имањем и чашћу.

3. Шумадинско - Моравски (алексиначки) корпус имао је под својом командом највећу српску силу, у почетку око 40.000, (а доцније пред падом Ђуниса близу 100.000 војника.) Овдје су руске старјешине човјечније с војницима поступали, али и њима се приговара за пијанство. Овај корпус је оперирао противу најјачих турских позиција: Ниша, Софије. И

4. Тимочки корпус бројао је до 20.000 војника. Он је оперирао против Видина и чувао дунавски богаз.

У резерви је било од 10—15.000 војника. Сва ова војска није била једнако наоружана. Имамо јаког узрока да нешто и о наоружању војске рекнемо.

Прва је класа била наоружана острагушама од три сорте: пибодијеве, крнкове и гринове системе; друга класа била је наоружана предњачама или белгинкама, које је народ назвао батинама. Трећа је била наоружана још горим и несавршенијим оружјем.

Поред таког незграпног оружја, вели се, да су се најјуначније борили добровољци, и народна алексиначка, шабачка, ваљевска и шумадијска бригада. Али чују се и крупне тужбе, како су не само поједини војници, већ и цијели батаљони одказивали послушност. Свакако то је штетна појава у часу борбе са непријатељима, јер се тако најлакше може упропастити цијел народног ослобођења, отаџбина и имаовина. Они, који због одказивања послушности у рату прекоре добијају, правдају се прво тим, што су официри и виши команданти сувише немарни, невјешти и страховиви били,⁴³⁾ а народу је требало, да они буду најодважнији и

⁴³⁾ Да су та господа као и цијела управа доиста били немарни и незналице види се отуда, што нијесу ни најобичније ствари сазнали и за ослобођење Српства приправили. Ток и последице овог рата јасно показују, да они нијесу ни најмање познавали силу, организацију, вјештину и спрему својих непријатеља. Да су у то били посвећени, неби народ са спредњачама на касапницу опремали; јер је турски војник могао 10—15 метака из своје добре острагуше избацити, док српски војник из своје неудесне за рат спредњаче није кадар ни два испалити. Управи се не може ни то опростити, што је у тако маленој држави имала и употребљавала неколико разних система пушака, што је велике сметње при подјели муниције чинило. Уз то су господа управљачи били тако сметени, да су давали команду, по којој је једна бригада на другу као на непријатеља пуцала; тако на прилику гинули су у међусобној борби бригаде: шабачка и ужичка на Јавору. Добровољци, јуришајући и освајајући Бијељину, гинули су од српских топова, јер команданти бијашу послали једну војску да заузима варош, а батеријама олет командовали да је бомбардују, па да се на скоро за тим повуку, не гледајући што се унутри једни кољу с Турцима. Па ипак су ти прваци добијали одличја и виша достојанства, славили се по новинама и књигама.

Ти славни изучени академици су на Јаворској страни једном презрели старе Карађорђево шанчево, па по својој науци правили друге. А кад их доцније непријатељ истјера из тих нових шанчева, увидише да су Карађорђеви били на згоднијем положају и свакако удеснији. Уз то, како је то, да толика изучена господа са свом својом тактиком и силом увежбаном не мога узети ни једне вароши у том крају, а прости сељак Карађорђе бијаше 1809. год. са нередулисаним четама сељака освојио Сјеницу и допрѐ до црногорске међе?

да својски напоредо с народом у бој иду, а не извлачити се, као што је то огромна већина од њих чинила.

Друго, што је народ видио, да су готово сва параграфска и новчана господа понамјештана ван боја за интенданте, комесаре, болничаре, коморџије, кавалерију, писаре и т. д. А само тежак и занатлија били су стављени напред у убојним редовима и у ватри. С тога се је и орила по цијелој радничкој Србији ова пјесма:

„Господа су интенданти,
„А трговци лиферанти,
„Чиновници на станици,
„А сељаци на граници:
„Крвцу лију, Турке бију
„Да господа господују, —
„Жене, дјеца да гладују,
„А власници да благују.“ —

Треће, што је администрација са свим неуредна и рђава била — тако: да је војска данас желила меса и у опште хране, а сјутра се то из магацина као покварено бацало. Једног дана коњи су цркавали од глади, а другог дана пуни магацини хране падали су шака непријатељу. Данас људи у пола голи потребују аљина и обуће, а сјутра аљине и обућа постаје богати пљен непријатељу и т. д.

Четврто, што су новчана и параграфска господа добијала отпуста, те ишла кућама готово кад су хтјела, а сељаци и ситни варошани готово никада.

Пето, што је народ опажао, да су чињене огромне крађе скоро на све стране.

Шесто, што је главна сила српска лежала око Черњајева и тамо парадирала за беспослице, а овамо су поједине бригаде морале се очајнички борити са далеко надмоћнијом силом непријатељском и усљед тога или назад уступати или страховиту неуљудну погибију претрпити.

Седмо, што су се многи официри и заповједници бригадни неуљудно и нечовјечно с народом понашали, ⁴⁴⁾ што је народ ужасно огорчавало и за бој млитавило и омалодушевљавало.

Осмо, што су људи увидели да је у турске војске далеко боље оружије но у српске, и ако је народ у име „потпуне спреме за ослобођење Српства“ толики новац — порез и прирез господи платио.

⁴⁴⁾ На примјер: командант кора ибарско-јаворског заповједио је, да се удари по 50 батина сваком петом војнику цијеле бригаде шабачке, за то, што су људи због велике глади из своје торбе по један пексимит појели. И на Дрини су буд за што људе за дирек везивали, те су ту по вас цијели дан стојеће проводили, па ма их каква непогода била. А на неким другим мјестима, прича народ, бативали су војнике за најмање ситнице, само да им господа при тој казни пребацујући изговорити могу: оћеш самоуправу општинску, бре, а? оћеш слободну штампу и скупштину, је-ли? оћеш-ли да смањеш господи плате и пензије? Мајку ти ! О тим ужасним безобразлицима зна народ много приповједати и жалити се.

Девето, многи се изговарају тиме, што владалац и који министар и владика у рату био није, као што је то у Црној Гори било.

Десето, многи су отворено говорили: за што да се бијем за ослобођење народа од Турака, кад ни у себе слободе и правде немам. Треба да прво побијемо наше унутрашње угњетаче и глобације, па онда оне у Турској и т. д.

И за ђаке се београдске вели, да их већина у вријеме првог рата избјегавала у отворен бој ступати; као узрок за то наводи се, што они нијесу били задовољни са унутарњим стањем и уређењем Србије, говорећи, као што и руски ђаци и научењаци за Русију веле: „за чист посао требају и чисте руке“, „ко хоће другога да ослободи мора и сам слободан бити“, „како ћемо другоме дати нешто што сами немамо“, „треба прво ослободити себе, па онда тек друге“ и т. д. Вели се, да је било по доста и сељака и варошана иначе, који су такве исте изговоре и приговоре чинили.

Свакако жалостан је тај приговор и жалосна појава у тако озбиљном часу, али бирократски, не народни већ господски систем управе у Србији угушио је у народу његов некадањи јуначки дух и одважност, и дао му повода да мрзи таки државни ред и поредак и да га с вољом не брани, ни од иновјераца, ни од инородаца, велећи господи својој: за што да се бијемо? Ваљда да вам извојујемо веће плате, више подајника? Кад отаџбина и држава помоћи потребује, а оваки прекори долазе из народа, то је доиста веома жалосна појава с једне стране; но с друге стране она је са свијем природна. Јер човјек обично брани и бори се за оно, што он воли и поштује, а омаловажава и напушта оно, што му није драго и повољно.

Лекција је сва за нас врло горка, али је за паметне и поштене људе од големе поуке, јер ће из овога увидити, да треба у држави заводити онаки поредак и онаку управу и законе, које ће народ волити и за то вазда готов бити живот свој и имаће залагати.

То што је довде о Србији речено, важи за прво њено ратовање. Друго ратовање Србије, које је 1877. године на првозваног Андрију Турцима оглашено, далеко је повољније испало за част и успјех војске. То је, наравно, с тога што је Турска обратила сву снагу своју на Русе, и што је нови војени министар српски учинио нову организацију у војсци, за коју је мисао он прије рата изтјеран био из службе војничке као „усијана глава“. Овом се приликом војска српска уредно борила око Ниша, Прокупља, Куршумлије, Пирота, Лесковца, Враће и т. д. и сву ту покрајину освојила. Тада су и ђаци виших београдских школа саставили „ђачку легију“ и пошли на бојиште, ма да су скоро без боја прошли. Овдје морамо напоменути, да се при опремању војске на границу у рат, и овог пута показала замашна непослушност и не-

задовољство народа у Шумадији, у срцу Србије. Вели се, да је војска ту не само роптала противу новог рата и одказала послушност да машира на границу у бој, већ да је прогласила за владоца Србији Перу Карађорђевића, и у име тога завргла буну у Тополи и околини. И то је она тако названа „тополска buna“, која је на скоро угушена била, па је народ ишао у нову борбу на истоку Србије. Тад је Србија освојила око 300 кв. миља на том крају. Тамошњи хришћански народ сеоски радо је дочекао српску војску и управу, али варошани већином су незадовољни били, а Широћани су отворено изјавили, да они неће српске управе ни државе, но желе Бугарску. Власт је ту појаву зашупкала онако како обично владе знају. Увиђавни људи у Србији нијесу одобравали ту владину политику; они су желели и желе да се за то свака покрајина пита. Ко хоће с нама Србима — добро нам дошао. Ко неће — нек слободно ступа у заједницу с оним, који му се више допада. Нико никог нема права силмице за свога поданика задржавати. Таким начином уређена држава не би морала војску држати, нити гомиле чиновника и апсана издржавати, те тако не би ни народ теретиле велике дације и намети; тад би уживали мир и љубав са сједињеним и пограничним народима; а то је нужно за све велике народе, а то-ли за нас оваке малене бројем и раскомадане.

Мјеродавни људи у Србији веле, да је Србија у два ова рата изгубила на 30.000 мртвих и рањених људи; број рањеника, како рачунају, претеже број мртвих. Остали губитци народа тако су огромни, да се недају лако означити.

Рекав оводико о српској војсци прелазимо сада црногорско-ерцеговачкој.

САВЕЗНА ЦРНОГОРСКО-ЕРЦЕГОВАЧКА ВОЈСКА била је подељена у двије главне армије. Она је бројала око 30.000 војника: Црногораца на 20.000, а остало је било Ерцеговаца с нешто добровољаца са стране. Природна ова војска, која није у касарнама и академијама дресирана нити муштрана, била је много срећнија од своје браће у Србији. Добила је неколико сјајних побједа: на Вучијем-долу, на Фундини у Кучима, на Муратовци, на Мањату и т. д.; добила је неколико градића и по више фортица, заробила неколико стотина непријатељских војника с неким бројем официра и једним пашом, и освојила већи простор земљишта у Ерцеговини и Зети, Албанији, но што га је Црна-Гора прије рата имала. Ова чиста народна војска са својим великим напретком и добитком даје лијеп и жив примјер и поуку браћи својој у Србији, као и опомену да се они окану војничких академија, ђенерала, касарни, парада и у опште војничког шаренила. Прилике стварају јунаке, планове и добре вође, а не академије и касарне, параде и шарени ђенерали, мајори и друго што-шта.

Многи тврде, да је ова савезна црногорско-ерцеговачка војска радије у бој ишла и неуступно се борила, и с тога, што су

с народом учествовала у борби сва државна црногорска господа па и сам владалац Црне Горе.

Савезни црногорско-ерцеговачки рат и српско-босански назваћемо савезна револуција српска, и ако у њој није учествовало све Српство у цијелости; од аустријских Срба притекло је у помоћ на двије и по хиљаде добровољаца, као што су ми показали „мјеродавни људи“ у Србији, што је мало према големој ларми и очекивању. Остало Словенство према свом големом броју, још се мање са пошљањем добровољаца одазвало: поред све новинарске ларме и кафанских здравица и израза симпатије, није ни 6000 људи Србима у помоћ опремило, међу којима бијаше око три и по хиљаде Руса добровољаца; шта више, увјераваху ме мјеродавни људи, да је толико руских драговољаца тек циркулисало, ал их је у бојевима мање учествовало. Кад би човјек судио по гласовима новинарства јевропског, би рекао, е се у Србији борило својевољно на 50.000 Руса. Бугари, српски од истока први сусједи, који су имали у овој борби исте интересе као и Срби, ни из далека се нијесу по потреби и дужности одазвали. До душе руско санитетско друштво „црвеног крста“ било је од големе помоћи нашим рањеницима и научило је Србе многоме које чему, што српски доктори и академици нијесу знали у земљи нашој уредити. У том марљивом и братском понашању женскиње руске одлично су се показале. То су већином биле „комунисткиње, социјалисткиње“ или „нихилисткиње“, како их у Русији зову. Српски рањеници и уопште болестници дуго ће се сјећати њихове сестринске неге и услуге. Међу не-словенским добровољцима било је највише Талијанаца, па све самих Гарибалдоваца — републиканаца и социјалиста, који, пролазећи кроз Котор, кроз Дубровник и Биоград, узвикиваху по талијански: живио Гарибалди! живила комуна! „Vivat Garibaldi, Vivat Comuna!“

„Браћа“ Хрвати, први српски са запада сусједи, постали су српски непријатељи, како се устанак ерцеговачко-босански претворио у савезну српску револуцију, која је прогласила борбу за ослобођење и уједињење Српства. Дотле су до душе радије гледали и по својој сиротној могућности и потчињености прилично потпомагали босански устанак. Али чим је ратујућа странка српска таки програм отворено истакла, и чим Ерцеговци црногорску а Босанци српску владајућу династију и за своје владаре прогласише, што је учињено по упуству и потстицању са стране: онда они (Хрвати) постадоше отворени противници српској савезној револуцији и ладни према босанском устанку.

То се јасно види из оне изјаве великошколаца ђака хрватских („хрватских младенаца“) и осталих „Обзорових“ дописа и чланака. Тамо они не спомињу и не виде у српској савезној трајућој борби ни Срба ни српске револуције, већ спомињу Хрвате и хрватску Босну, коју пошљедњу назваше „драгоцјеним каменом из круне хрватског краља Звонимира“. Тим су показали да желе

осујетити српско уједињење, па Босну и Ерцеговину својој аустро-угарско-хрватској круни приковати.

До душе не треба заборављати, да ово није чинио радни народ хрватски, већ к'о што поменусмо хрватска омладина што се учи по школама, и остала „патриотична интелигенција“, која жељаше да што више поданика господи својој приграби. Истина, усташки прваци учинише погрјешку, која им се не да опростити, кад јавно изјавише жељу за Српским уједињењем, и у исто доба прије времена прогласише двије династије српске себи за владајуће, ка'нда се уједињење српства под два владоца може остварити! Ја сам вазда за то протествовао ту моју дружину при устанку; али Васа Видовић и његови једномишленици тајно разашљу по четама таке прокламације. Тек пошто опреми те глупости народу стане ми се изгоравати, како није смио да ми то јави, почем зна вели да нећу одобрити а мора бити; јер ако тако неучинимо губимо сваку помоћ. То је биоградских власника погрјешка. Али браћа Хрвати оним поступком учинише још грђу погрјешку, јер понизише науку, која учи: да се не клањају круни Звонимира, као мађарски ђаци круни Стевановој и руци султановој, већ да се клањају правичности и слободи, истини, једнакости и човјечанском братству. Они устаницима наметаше своје хрватско име, а не видоше на своме прагу близу 200.000 усташких бјегунаца из Босне и Ерцеговине, који се баш ни гди ни један не назва Хрватом већ Србином. Па ни католици тих покрајина не зову се Хрвати, већ обично „шокци“, „кршћани“, „латини.“ Та хрватска интелигенција из омладине и остарине на зор намеће другоме славно звонимирово царство и славну круну његову, а не виде весела браћа, да сав овај побуњени народ не би жртвовао ни пребијене паре, ни своје кокоши ни кошаре да добије круне и царства „великог“ Звонимира и „силног“ Душана; а жртвовао је и кућу и имање, па свој и своје породице живот, жудећи за правичношћу и слободом, за срећом и напретком. Народ је већ прилично опазио, да само таки фићфирићи, окупљени око пуних бокала, теже за сјајним крунама и великим царством овог или оног великог и силног, јер се они већином спремају за господски и власнички живот.

У интересу је Срба и Хрвата, да се ману гадног наметања своје народности и вјере, па да усвоје свету идеју науке и јеванђеља — идеју човјечанског братства и здружења. То ће нас од многих несрећа спасти. Велике науке: физиологија, анатомија, хемија, ембриологија и друге њима сродне науке, — не познају и не могу познати у суштини човјекова тијела и у суштини његових потреба ни Србина, ни Хрвата, ни Њемца, ни Талијанца, ни Руса, ни Мађара, ни Грка, ни Шпањолца, већ у њима свима виде само људе, виде људство.

На основу ових научних закона, а у име мира, братства и среће свију људи, народâ и општинâ, сваки истинито поштен и умно развијен члан народа и људства, мора сматрати своју народност исто као и туђу, а туђу исто као и своју; мора оставити

сваком човјеку и народу на вољу, да се зове како хоће, да говори језиком, који је њему драг. А права ће наука свакоме једном толико развити ум, да остави све ситнице, па да постане само човјек и да пред собом види само људство, браћу и суграђане пјелоушног човјечанства; само неотесани, неувиђавни и варварске нарави народи и људи би то презрели, те ширили и подпаљивали национални и религиозни фанатизам,

Толико о „родољубљу“ браће Хрвата и Мађара. Руске и наше српске „патриоте“, може се рећи, доста су и сами изазвали „велико-Хрвате“ противу Срба. Руске патриоте са политиком својом, што има цијел само освајање и угњетавање, Срби са хукомбуком о васпостављењу великог Душановог царства, учинили су, те су и Власи, Грци, Бугари мучали, кад су се Срби одсудно борили и падали пред надмашнијом силом противника својих и противника слободе, и ако су та сва три народа имала исте интересе са Србима, и гледали их сапете у рукама цариградске господе. Они су више или мање гледали скрштенијех руку, како се потоцима српска крв пролива, како у пламену букти толики простор грађевина и народне имаовине његове. Немар тај долазио је од бојазни, да их Русија или Србија не покори, долазио је и отуда, што су се (Бугари се изузимају) с осталим јевропским народима бојали немогућег баука панславизма — велике свесловенске државе.

Да се руска државна господа махну већ једном покоравати друге народе, па да у својој држави стану стварати праведне уредбе за благостање народа и за ширење напредних, истинитих и правичних мисли у науци и политици, да даље и наше и њихове „патриоте“ престану сањати и лапарати о великом свесловенском царству, па мјесто тога да проучавају големе невоље својег народа и укупног људства, да изналазе основне узроке тим невољама, брижљиво указујући научним и практичним путем на радикалне начине, како се ти узроци одклонити могу; да шире по свијету идеје о братској заједници свију народа и о политичкој и економској једнакости свију људи, — да то изаберу и поставе себи за свети задатак, вазда би имали у помоћи поменуте народе у борби против угњетача, и још више: из темеља би одклањали варварска крвопролијћа и срамне мржње народа на народ, човјека на човјека. Требало би да тај свети посао буде прва дужност народних управљача и руковођа умних и политичких првака.

Треба знати, да нико од отих тако званих „патриота“ и „либерала“, без званичне или одборске команде, није дошао, ни да нас обиђе, да види невоље усташа и бјегунаца, док је српских, руских и талијанских социјалиста, којима се пребацује непатриотичност, било у поприличном броју и у борби и поред борбе, или у другом ком нужном пословању за борбу.

Поред свију поменутих интрига и незгода, поред тога, што су Срби били остављени сами себи, Турска је ипак овим устанком принуђена била, да прогласи нов устав за сву своју царевину, и у Јевропи и у Азији — године 1876. мјесеца децембра. Пријатељи

Турске царевине тад су у звезде окивали Мидат-пашу, што је тада своју мухамеданску апсолутну монархију учинио уставном државом, по пут других „цивилизираних“ држава у Јевропи. Но бунтовници у царевини слабо су вјере поклањали обећанима у том новом отоманском уставу; уз то су порицали, да је тај устав продукат добротe Мидат-пашине и његове тежње, да Турску доведе у ред јевропских уставних земаља, већ да је тај устав постао усљед устанка и усљед народне борбе, крви и развалина. И прије је постојао и Мидат-паша и султан, као и све остале паше и везири, па не бијаше устава, нити је о њему што било речи, а камо-ли да је на њему рађено; ко би што о уставу рекао, предложио га посредно или не посредно, био би проглашен за „усијану главу“ или протјеран и уапшен. Ал кад народ диже оружану руку против старог поретка, да подигне бољи, на мах паше постају либерални и проглашавају устав и показују добру вољу за народни напредак и бољак. Дубока глупост и подлост, заиста, признати народу пошље крви и пропасти толике оно, што се је могло прије тога учинити на први закџјев народа или његових пријатеља, па не би дошло до толиког покоља и пропасти толиких народа. Дивна државничка мудрост.

ДЕЦЕМБАРСКИ ОТОМАНСКИ УСТАВ ОД 1876. ГОД. У ОВИМ ЈЕ ТАЧВАМА означен и проглашен народима царевине :

1. Слобода свију грађана и царевине ненарушима је;
2. Слобода штампе и науке;
3. Обавезна настава у основним школама;
4. Слобода удруживања;
5. Једнакост свију грађана пред законом;
6. Једнако разрезивање данка;
7. Домаће право ненарушимо и приватна својина гарантована.
8. Јавно суђење и публикација судских пресуда слободна;
9. Независно суђење и судије не морају слушати никакву вишу заповијест, ако је противна закону;
10. Чиновници су одговорни само закону;
11. Конфискације, робије спахијама и муке при испитивању забрањене су;
12. Министри су одговорни народној скупштини и сенату;
13. Народна скупштина и министри издају законе, које сенат ревидира а султан потврђује;
14. Уредан мандат посланички ненарушим је;
15. Посланици су за своју ријеч у скупштини неодговорни.
16. Провинцијална управа биће уведена по принципу децентрализације; и најзад
17. Управа провинцијална ће имати свој избрани главни са-вјет, скупштину и општинско вијеће.

Као што се већ из ових седамнаест тачака види, устав је овај турски састављен по уставима западних монархија, но и у једном и у другом случају правила га је госпоштина, која се никако стварно не осврће на вољу и потребе народа. С тога у њему се већ виде, још веће но у пријашњој Турској, читаве гомиле канцеларија и јата др-

жавника, чиновника и т. д., што ће народу дације увећавати и тјерете причињавати. То тако увијек свуда бива, кад се и гди се уредбе и закони састављају и кроје без питања или одобрења радног народа — тежака и занатлије, и осталих држављана.

Али, да се по уставу потпуно ради, да се закони не напишу каишарски, бао што не давно учинише у Србији „либералне владе“, народ би под овим уставом ипак могао умно и културно живље и без великих сметњи напредовати, но у данашњој Турској; ал се по томе уставу с друге стране не би могао народ спасти од материјалних невоља, нити ће се спасти, докле год се не обори таки бирократски устав, замијенив га онаким, који ће народу ујамчити и свеопшти материјални напредак.

„Мудри државници“ ПАМЕТУЈУ И РАДЕ НАОПАЧКЕ.

Има их, који веле: кад народ има отворено поље културном развијању, он ће постепено доћи до те свијести, те ће оборити бирократску управу и законе, који му доносе материјалну несрећу, па ће уредити удесније и боље уредбе за опште благостање. Да ће то тако бити то ми врло добро знамо. Но зар није паметније ома сада учинити оно, што раније или доцније бити мора кроз умну па можда и физичну, крваву револуцију?

За што пуштати човека у дубоку болест, па му тек онда давати лијекове и савјете како се здравље чува, кад је он већ порушио здравље, — кад се то могло још пређе учинити?

За што један путник, који хоће у Цариград, мора да путује преко Беча, Лондона, Париза и Каира, кад му је куд и камо ближе преко Видина, Рушчука и Варне онамо стићи?

За што се некористимо жалосним примјерима, што их сваки дан видимо у Инглеској и другим господским и капиталистичким државама?

Тамо тек што није планула социјална револуција због поменутих, за радни народ несрећних уредаба и закона; а господа их увађа код нашег народа тако кусаве тек сада. — Грозна заблуда! Њу ће потомство тешко осјетити.

Дипломација и државна господа веле: само нам дајте времена и мира, па ћемо све народне послове извести постепено, мудро и цјелиходно. „Држава зна шта ради“, кажу они. — Лијепа мудрост, прекрасно знање!

Похарчити на стотине милијуна готове и крваве зараде народне⁴⁵⁾ — новца, ради умирења револуције; ради одржања тог руж-

⁴⁵⁾ Ова преградна оштега народа и човечанства може се у велико из ових података увидити. Замислимо да обје ратујуће војске — руска и турска износе на ратној нози преко 3,000.000 војника. Сувремена је статистика бар толики број доносила. Рецимо, да сва та војска с душе на душу, са редовима и заповедницима троши дневно у време рата по 3 динара, онда сума износи 9 милијуна динара. На превоз муниције, хране, оружја и хаљина потрошиће се у најмању руку дневно с једног на другог по 2 динара, — и то је 6 милијуна динара. Дакле, ова и она горња сума износе 15 милијуна динара дневног трошка. Потрошена муниција, сатрвено оружје износиће скоро толику суму, јер топовски метци а особито гранате скупо коштају. Има граната, које коштају

ног и неправедног државног поретка; — прекинути обични ток толиког друштвеног рада; поцалити и уништити толико народно непокретно имање у међусобној борби, које на иљаде милијуна вриједности има; осакатити и уништити на стотине иљада најздравијих и најбиранијих народних радника — ратника; у црно завити и порушити многе десетине иљада породица; па тек тада на костима и развалинама обеју ратујућих страна сетити се на испуњавање првашње жеље народа — правити и проглашавати уставна права и слободе.

А да су та „мудра“ и „знана“ државна господа имала толико здраве памети и човечности, колико незнања и беснила у својој глави и нарави, то би они жеље и зактеве народа у своје вријеме, чим се појаве, тачно испуњавали, — току историјског напредовања потпуну просторију оставили, да тече својим природним путем; па би тиме одклонили револуцију и толику грдну материјалну и људску пропаст народа. Да су они слушали глас науке и прогреса, глас народа и његових напредних и правих пријатеља — то се не би тако дуго, — три године дана — проливала међусобна крв толиких народа, што живе на големом земљишту од Петрограда, Камчатке и Багдада; неби се тако грозно цивилизација понизила у очима народа, који така варварства гледа.

„Преступника“ што украде осуђују на робију, а који другога убије, на смрт; но они преступници, што су били узрок толикој големој људској и материјалној пропасту народа: убијању, отмици и паљевини, остају поред државне правде некажњени, ако их народ не казни. — За така злочинства господа нијесу прописала никаквих закона. Вјековима затуцани и својом невољом забављени народи о томе големом руглу и неразбирају, а камо-ли да каштигу прописују.

Ипак такве уредбе држава назива правдом и моралом, и захтева, да се морају поштовати и те уредбе и њихови вршиоци. Па шта више има по не гди и тако варварских државника, који строго казне све оне, који се усуђују тако поредак назвати неправедним и тврјанским, и тражити бољи и поштенији.

С тога вулканска струја револуције нити је престала са свршетком ове садање, нити са свршетком осталих људских револуција.

од 100 до 550 динара. Кад се бомбардују градови и кад се разваљују трупе и шанчеви, колико-ли их се избаци? — Уз то не треба заборавити, да санитетска опрема износи у ратно доба грдне суме. Ево примјери: код саме подунавске руске војске било је 42 подунавске болнице. Прибор сваке болнице коштао је 500.000 рубаља — два милијуна динара. Све те болнице коштале су 21 милијун рубаља или 84 милијуна динара. Шта-ли кошта санитарска опрема руска у малој Азији? Шта-ли турска у малој Азији и Јевропи? Та само то износи ужасне суме, истргнуте од зноја, залотаја и крви народне! А гди су још остале небројне оштете што их ратовање доноси? Јадни народе! биједно људство! До шта-ли си дошло?! И ти се славиш са неком хришћанском цивилизацијом, са напредним деветнајестим вијеком, са човјечанским осјећањем! . . . Та то је дубока провија на хуманитет и прогрес, на науку и морал. Докле ли ћемо тако?

Она ће се и од селе, сад овдје, сад ондје, сад у блажијој а сад у страшнијој сили пословања међу угњетеним и угњетачима све донде показивати, до год се не остваре најнапреднији научни и практични захтјеви, које проповједа најнапреднија људска партија — нова наука и нови људи, о којој се опширније говори у овој књизи у примјетби 46-ој.

Зато треба сви прави пријатељи народа и људства, да свуда и свагда употребе све своје умно и тјелесно пословање једино на ту високу цијел човечанства.

Слава сваком историјском моменту, у коме се буде пословало за ову величанствену цијел човечанства.

V.

Сад ћемо коју проговорити о руско-турском ратовању, које је, како се вели, приметно усљед нашег устанка, па усљед савезне српске револуције.

Русија, ступајући у рат против Турске, изјавила је свему свијету да то чини зато, к'о ђоја, да ослободи хришћанске народе од турског ига. Она је, дакле, под фирмом хришћанског ослобођења могла отворено у рат ступити. Да је то правдало није, многе би јој јевропске државе одма стале на пут, јер зазиру од освајачких њених тежња. Је-ли Русија дволичила или је Јевропа погрјешно мислила, доцније ћемо видети: „Конац дјело краси“.

С Русијом је у борбу ступила и Влашка. Њима су и узбуњени Бугари помагали. (Турској су усрдно помагале савјетом и новцем, а тајно нешто и војском Аустро-Угарска и Инглеска.) Обје ове силе и Русија и Турска, бијаху се озбиљно спремиле за рат. Сав свијет и с ове и с оне стране мора бијаше упрљо очи у те двије моћне, велике државе, да види шта ће учинити. Државна господа обадвију држава изјавише у својим прокламацијама, да се борба води „за свету и праведну ствар“. Дипломатска господа Јевропе држаху дјелимице, да је правда на страни султана, а дјелимице на страни цара — самодршца од Русије. Увиђавни људи и народи пак на то би говорили: тешко капи на ћелавој глави а правици и слободи у царско-султанским устима!

Русија је посље дугог нукања и накањивања ступила у бој и у Азији преко кавкаских гора, и у Јевропи преко Дунава. То је било у првој четвртини године 1877. Руска је војска и тамо и овде у први мах почела нагло напредовати. Доцније мало, сузбију их Турци на оба бојишта, па су их држали у шкрипцу неколико мјесеци. Тад су изгинули силни Руси, особито кад је нападато на Плевну. Том су приликом Руси увидили своју погрјешну тактику, па су на мах удесили нову организацију у војсци и довели још

један пут онолико војене силе, колико су имали. За све вријеме те нове војене спреме, они су се више бранили но нападали, и сви тада почеше мислити, да није могуће да Турска не побједи Русију, што је често и прије овог рата био случај; свијет поче с нама заједно мислити, да Турска није „трула“, као што се је прије рата рачунало. Та „трула Турска“ поремети чврсте државице и силне царевине: мађарска и инглеска господа су ликовала. И сама Русија је о својој побједи двоумила, и на том раскршћу стојећи скупила је многобројну војску на обадвјема удаљеним бојиштима.

Обје државе имале су на ратиштима близу два милијуна војника. Руске новине доносиле су податке, по којима је сама Русија имала на ратној нози преко 2 милијуна војске; милијун је војника изведено на бојно поље, а толико је остало код куће, да чува унутарњи поредак; јер је у Русији и прије рата било горива за буну, а у вријеме рата могло се је то још лакше потстицати. Тако је тада сва руска држава тако рећи на бајонетима стајала. Но узгред напомињемо, да је ипак било устанка међу кавкаским народима, и приличне демонстрације у Москви, Кијеву, Одеси и Петрограду, наперене противу постојећег деспотског поретка у Русији.

Око 6 мјесеци се руска војска очајнички борила бранећи узете позиције око Карса, Плевне и балканских кланаца — Шипке и других. Тек крајем године 1877. окрене се ратна срећа Русији. При концу новембра те године, после силног напада, освоји она чувену позицију Плевну. Отимање Плевне представља грозну слику садањег ратовања и варваризам садањег тако названог цивилизованог⁴⁶⁾ друштва људског, цивилизованих држава и државника.

Новине доносише оваки опис о паду Плевне:

Кад се руска војска двоструко појача са новим батаљунима, и кад јој се већ досади чекати мирну предају Плевне, онда руске и румунске војене колоне јурнуше с нечувеним јунаштвом и одважношћу на предње турске шанчеве. Турска се посада стаде бра-

⁴⁶⁾ Да нас неби можда ко рђаво разумио, што ми коримо садању цивилизацију, просвјету, примјетићемо ово. Ми дубоко поштујемо праву, стварну, научну цивилизацију и научни морал, јер уче да се укине оружије и ратови, да се укину касте и привилеђије, да се укине неједнакост и тиранија, да се укину све неправде, да се религија претвори у вјеру здравога разума и поштења; празновјерица у истину, народност у идеју човјечанства. Хиљадоструко уважавамо ону научну цивилизацију, која проповиједа и шири царство народне и човјечанске јаднакости и братства, царство рада и слободе, царство мира и љубави, царство правичности и истине. Поштујемо и сјенку таке цивилизације и таког морала и све њихове проповједнике, на били они надничари или државници, били тежаци или свећеници, били занатлије или трговци, били учитељи или војници, били књижевници, новинари, хришћани или мухамеданци, сиромашни или богати. Приговарамо и презрење одајемо отрцаној оној цивилизацији, што уобичава дјецу нашу празновјерицама заоблачних сањарија, што их учи раскошности и ропској послушности, ратовању и убитачном фанатизму религиозном и националном; што омиљава дјечи нашој госпоштину, што избјегава и презире свети рад тежака и занатлије, слуге и слушкиње. Оваку грозну цивилизацију данас поштују готово сви себичњаци и силеџије, великаши и богаташи.

Ко жели са свим опширно знати науку нових људи нек чита књигу »Пут срећнијем животу«, коју смо и на другом мјесту спомињали.

нити такође с очајничким јунаштвом. На скоро па се утиша ватрена борба на цијелом кругу јуришања. Противници се латише борбе прси у прси. Бајонет, сикира, кундак, нож, сабља и мач радилци су у томе љутом и ужасном борењу. Нико никога не штеђаше. У том малакса отпор турске посаде. Талас од људи за таласом улаживаше се у турске шанчеве. Бедем би проваљен и бујица руске војске јурну кроз продоре. Број бранилаца биваше све мањи и мањи; још се држаху само мања нека одјелења, но и она подлегаше најзад навали руској. Посада турских редута би сва уништена, јер се нико не шћеде предати: неостани један човек.

За тим јурнуше руске колоне војне у праве турске позиције, у Плевну. Турци на то одма покушаху, да силом оружја прокрче себи пут, како би продрли и побјегли до софијске турске војске, и том приликом у мал' ненадвладаше руске колоне; изгледаше, да ће већ измаћи и утећи. Али баш у тај час западоше у нове руске колоне. Тек сад осу с обе стране плотунска ватра: најужаснији покољ! Сваки плотун обарао би стотинама бораца. Метци су били у сабијене колоне, и читаве колоне у мах косиле. Турци клонуше тек пошто им поглавица и војсковођа паде на земљу, ма да их је било, који су и прије тога вољни били да се предаду. . . Руси заузеше Плевну. Унутри бијаше ужасна слика. Преко 10.000 турских војника лежало је које мртвих које рањених, а велики, врло велики број Руса с Румунима, на хиљаде лежао је уз њих без живота и снаге, и покривао ту касапницу људства. Ту лежаше преко двадесет хиљада Руса и Турака. Грозно! и сто пута грозно! . . . То неучинише дјеца и дивљи варвари. То је слика садање цивилизације; то је производ, род дипломатских салона, мудрих државника, изображених политичара. . . .

Чим у Јевропи паде Плевна, а у Азији Карс, Руси пођоше необичним корацима у напријед. Час за тим и Србија изновице објави рати Турској и придружи се руској и румунској војсци, о чему смо раније говорили. Здружене војске освојише готово сву Бугарску. Како се предаде Једрене и како Руси приђоше тако рећи зидинама Цариграда, клонуше Турци и турски пријатељи, па потражише мира од Русије; и највећи фанатици Турци викали су: мир, мир хоћемо!

Нико се у осталом томе потраживању није чудило; јер турска сила — војска, оружије, топови, прве војводе и најзначајније позиције бијашу већ у руским рукама. До тада заплијенили су били Руси од Турака ево ово и оволико:

Низама, војника	до 180.000	душа
Паша-војсковођа	32	"
Топова	1.200	комада
Коња	40.000	глава
Чадора	22.000	комада
Пушака	190.000	"
Међу овим пушкама било их је до 140.000 инглеског калибра.			

Уз то у руске шаке пала је огромна количина муниције и другог ситног оружја.

Но ни Русија, и ако је толико добила, није остала не потресена овим ратом. Да видимо. Рат је трајао пуних девет мјесеци; сваки мјесец стао је Русију, по званичном извештају, око 80 милијуна рубаља у готову новцу, дакле за девет мјесеци преко 700 милијуна рубаља или 3.200 милијуна динара (франака). Мртвих и рањених и иначе онеспособљених остало је код Руса овог рата око 300.000 војника.

Оваки огромни губитци с обе стране ускорили су мир, који је закључен и потписан у Сан-Стефану, па се и зове **сан-стефански мир**.

Услови тог мира бијаху ово :

Чланак 1. Да би се учинио крај непрестаним конфликтима (сукобима) измеђ Турске и Црне-Горе, граница, која обе земље раздваја, регулисаће се према приложеној карти.

Јевропској комисији, у којој ће бити заступљена висока порта и влада Црне-Горе, повериће се, да одреди дефинитивне границе кнежевине.

Пловидба Бојаном, која је вазда давала повода споровима измеђ високе порте и Црне-Горе, регулисаће се нарочито, а то ће извршити поменута јевропска комисија.

Чланак 2. Висока порта признаће дефинитивно независност кнежевине Црне-Горе.

Споразумом измеђ царско-руске владе, царско-турске владе и кнежевине Црне-Горе одредиће се даље карактер и форма одношаја између високе порте и кнежевине, а нарочито што се тиче установе црногорских агентура у Цариграду и по извесним варошима отоманске царевине, где би било нужно да постоје, што се тиче издавања на једну или на другу страну пребеглих криваца и потчињавања Црногораца, који би путовали и боравили у отоманској царевини, отоманским законима и властима, а према начелима међународнога права и обичаја црногорских.

Закључиће се конвенција измеђ високе порте и Црне-Горе, којом ће се разправити питања, што се тичу саобраћаја измеђ становника пограничних округа обеју земаља и војничких утврђења на тим пограничним тачкама. Тачке, о којима се не би могло споразумети, решиће се пресудном одлуком Русије и Аустро-Угарске.

Ако би се одјако десиле дискусије или конфликти, изузимљући случај нове територијалне рекламације, Турска и Црна-Гора оставиће своје диференције на регулисање Русији и Аустро-Угарској, које ће решавати заједнички пресудно.

У року од десет дана после потписа прелиминара мира, трупе црногорске напустиће оно земљиште, које није захваћено горњом одредбом граница.

Чланак 3. Србија ће се признати за независну. Њезина граница, по приложеној карти обележена, иде долином реке Дрине, остављајући Мали-Зворник и Сакар кнежевини, па дуж старе гра-

нице до извора речице Дежеве код Стојилца. Одатле иде нова граница дуж ове речице до реке Рашке, па онда низ њу до Новог-Пазара. Од Новог-Пазара иде уз речицу, што тече поред села Мекиња и Трговишта, до извора исте речице, па онда окреће преко Божура планине у долину реке Ибра и спушта се низ речицу, што код села Рибаника утиче у Ибар. За тим полази поред реке Ибра Ситнице, Лаба и речице Батиначке до извора исте (на Грапашници планини). Одатле иде граница висовима што раздвајају реку Криву и Ветерницу и у најкраћој линији допире до ове последње реке код утока речице Миравачке, па прелази исту, пресеца Миравачку планину и спушта се пошав к Морави код села Калиманаца. Од ове тачке спушта се граница на Мораву до реке Власине код села Стајковаца; па се опет код овог последњег пење, па иде изнад Љуберађе и речице Кукавице, па кроз Суху-Планину, и даље речицом Врелом до Нишаве, и низ ту се реку спушта до села Крупца; а одатле најкраћом линијом опет допире до старе српске границе на југоистоку код Каравут-Баре, па до Дунава не остуна више од старе границе.

Ада-Кале напустиће се и срушити.

Турско-српска комисија, у којој ће присуствовати један руски комисар, одредиће на лицу места дефинитивну границу у року од три месеца и регулисаће дефинитивно питања о дринским адама (острвима). Кад комисија буде одређивала границу измеђ Србије и Бугарске, суделоваће у том послу један бугарски изасланик.

Чланак 4. Мусломани, који имају имања на уступљеном Србији земљишту и који би хтели одредити себи становање ван кнежевине, могу у истој задржати своје непокретно имање, давши га коме под аренду или управу. Турско-српској комисији, у којој ће бити и један руски комисар, повериће се, да сувереном влашћу у року од две године расправи сва питања, што би се тичала констативања непокретне својине, а што би додиривала мусломанске интересе. Исто тако ова комисија биће позвана, да у року од три године регулише начин продаје државних добара или спахилука (вакупа), и питања која би се тичала интереса у неколико приватних учасника. До закључка непосредног уговора измеђ Турске и Србије, који ће одредити карактер и форму одношаја измеђ високе порте и кнежевине, са српским поданицима, који би путовали или боравили у отманској царевини, поступаће се према општим начелима међународнога права.

Српске трупе постараће се, да у року од четрнаест дана после потписа прелиминара мира напусте оно земљиште, које није обухваћено горе одређеним границама.

Чланак 5. Висока порта признаће независност Румуније, која ће се о својим захтевима односно оштете погађати сепаратно.

До закључка непосредног уговора измеђ Турске и Румуније румунски поданици у Турској уживаће сва права, што су гарантована поданицима осталих јевропских држава.

Чланак 6. Бугарска ће се конститујисати као аутономна, трибутарна кнежевина с хришћанском владом и народном војском.

Дефинитивне границе бугарске кнежевине обележиће нарочита руско-турска комисија, и то пре него царско-руско војска напусти Румелију. Ова комисија, чинећи на лицу места модификације у општој граничној линији, водиће рачуна о принципу народности, о већини становништва у пограничним окрузима, према основима мира, а и према топографским потребама и практичним саобраћајним интересима локалног становништва.

Просторија кнежевине Бугарске фиксирана је у општим потезима на приложеној карти.

Чланак 7. Кнеза бугарског бираће становништво слободно, а потврђиваће га порта с пристанком великих сила. За кнеза бугарског не може се изабрати ни један члан владајуће династије јевропских великих сила. У случају да се место кнеза бугарског упразни, извршиће се избор новог кнеза под истим условима и истим формама.

У Филипопољ (Пловдив) или Трново сазваће се скупштина бугарских отмених људи, те ће пре избора кнежевског, а под контролом једног царско-руског комисара и у присуству једног отманског комисара израдити организацију одјакошње управе, према прецеденцијама, што су године 1830 после једренског мира одређене за подунавске кнежевине.

У оним местима, где су Бугари измешани с Турцима, Грцима, Власима (Куцо-Власима) или другим народностима, водиће се правичан рачун при изборима за израду органске уредбе о правима и интересима тих народности.

Увођење нове управе у Бугарској и контрола над истом даће се за две године дана једном царско-руском комисару. По што се наврши прва година нове управе и по што се о овоме споразуму Русија, висока порта и јевропски кабинети, они ће, ако за нужно нађу, придодати царско-руском комисару специјалне изасланике.

Чланак 8. Отманска војска не ће бити више у Бугарској, и све старе тврђаве срушиће се на рачун локалне владе. Висока порта има право да располаже по свом нахођењу ратним материјалом и другим објектима отманске владе, који су заостали у дунавским градовима, што су се по уговору примирја од 19. (31.) јануара морали напустити, као и с онима, који се налазе још у градовима Шумли и Варни.

Док се потпуно не образује домаћа милиција, која би могла одржавати ред, сигурност и мир, и којој ће се количина одредити доцније договором измеђ отманске владе и царско руског кабинета, земљу ће посетити руске трупе, и у случају нужде биће оружјем комисару на руци. Ова окупација трајаће од прилике две године.

Одређен број руског окупационог корпуса, који ће имати шест дивизија пешадије и две дивизије коњице, и који ће у Бугарској остати по што се царско-руско војска повуче из Турске, не ће прећи преко 50.000 људи. Окупирана земља подносиће трошкове око ове

војске. Руске окупационе трупе у Бугарској имаће своје свезе с Русијом не само преко Румуније него и преко црноморских пристаништа Варне и Бургаса, где ће за време окупације моћи организирати нужне депове.

Чланак 9. Годишњи данак, који ће Бугарска сизереном двору плаћати, и то оној банци, коју висока порта доцније одредила буде, одредиће се деговором измеђ Русије, отманске владе и осталих кабинета на крају прве године ступања у живот нове организације. Овај данак имаће за базис средњи доходак земаљски, који тој кнежевини припадао буде.

Бугарска ће, место царске отманске владе, примити на се дужности и терете према друштву железнице Русчук — Варна, по договору измеђ високе порте, владе кнежевине и управе овог друштва. И о регламентама других друштава, чије железнице пролазе кроз кнежевину, споразумеће се доцније висока порта, влада бугарска и управе дотичних друштава.

Чланак 10. Висока порта имаће право да се служи друмом кроз Бугарску за транспорт њених трупа, муниције и провијанта у оним провинцијама, које леже с ону страну кнежевине, и *vice versa* на извесним друмовима. Да би се отклониле тешкоће и неспоразумљења при примени овога права, начиниће се у споразумљењу високе порте и управе бугарске, у року од три месеца по ратификацији овог документа, нарочит регламан, којим ће се ови услови тачно одредити, и то тако, ако висока порта гарантује нужност таквог војног пролаза.

Разуме се да се ово право простире само на регуларне отоманске трупе и да су искључени нерегуларни башибозуци и Черкези.

Висока порта такође задржава право да пролази њезина пошта кроз кнежевину и да у истој има своју телеграфску линију. И обе ове тачке одредиће се по начину и времену како је горе наведено.

Чланак 11. Мусломански или други поседници, који би хтели становати ван кнежевине, моћи ће у истој задржати своје непокретно имање, давши га другима под аренду или управу. Турско-бугарске комисије постојаће под контролом руских комисара у главним местима, те да сувереном влашћу у року од две године расправљају сва питања, која се односе на констатирање непокретног имања, а тичала би се мусломанских или других интереса.

Таквим комисијама поставиће се у задатак, да у року од две године уреде све послове, који се тичу начина продаје, доходака или употребе за рачун високе порте, државних добара и вакупа.

По истеку горе поменутог термина од две године, сво имање, које се не буде рекламирало, продаће се јавном лицитацијом и новац отуд добивени употребитиће се на издржавање како мусломанских тако и хришћанских удовица и сирочади, који су жртва потоњих догађаја.

Становници кнежевине Бугарске, који путују или бораве по другим деловима отманске царевине потчињаваће се отманским законима и властима.

Чланак 12. Све дунавске тврђаве срушиће се. Од сада се не

ће подизати никаква утврђења на обалама ове реке нити ратне лађе налазити на водама кнежевине Румуније, Србије и Бугарске, изузимљући обичне стационарне лађе и лаке пароброде за речну полицију и царинску службу.

Права, обвезе и прерогатива међународне доњодунавске комисије остају непромењена.

Чланак 13. Висока порта обвезује се, да васпостави пловидбу сулинским пролазом, и да даде накнаде приватним људма, чија су добра ратом или прекидом дунавске пловидбе оштећена, одређујући за овај двоструки издатак суму од 500.000 франака, на рачун оне суме што јој дунавска комисија дугује.

Чланак 14. У Босни и Херцеговини увешће се одмах јевропске пропозиције, које су отоманским изасланицима у првој седници цариградске конференције саопштене, уз модификације, које ће се тачно одредити заједничким договором измеђ високе порте, руске и аустро-угарске владе. Не ће се захтевати исплата неплаћених (дојакошњих) данака, и приходи ових провинција до 1. марта 1880. године употребиће се једино на то, да се помогне породицама бегуначким и становницима, који су били жртва последњих догађаја, без разлике племена и вере, и тако исто да се подмире локалне земаљске потребе. Сума, која ће се после овог термина на годину давати централној влади, одредиће се тачно нарочитим договором измеђ Турске, Русије и Аустро-Угарске.

Чланак 15. Висока порта обвезује се, да по свом нахођењу уведе на острву Криту органски устав од године 1868. с обзиром на жеље, које је већ изјавило тамошње становништво.

А такав устав, примењен локалним потребама, биће такође уведен у Епиру и Тесалији и по другим деловима јевропске Турске, за које особено административно уређење није предвиђено овим актом.

Израда детаљности новог устава повериће се у свакој области особеним комисијама, у којима ће тамошње становништво имати великог учешћа. Резултати тога рада поднеће се на преглед високој порти, која ће се пре, него што их примени, посаветовати с руском царском владом.

Чланак 16. Имајући у виду, да би, по што се руска војска повуче из окупираних крајева Јерменске, што се имају вратити Турској, могли настати тамо сукоби и заплети, који би нашкодили добрим одношајима обеју држава, — висока порта обвезује се, да ће одмах остварити побољшање и реформе, што их захтевале буду локалне потребе у областима где станују Јермени, и заштитити сигурност њихову од Курда и Черкеза.

Чланак 17. Висока порта даће потпуну и безусловну амнестију свима отманским поданицима, који су били умешани у последњим догађајима, и сва лица, што су услед тога затворена или прогнана, биће одмах ослобођена.

Чланак 18. Висока порта обратиће особену пажњу на мишљење, које су изразили комисари посредница држава у питању о

праву својине над вароши Котуром, и обвезује се да изврши дефинитивну одредбу турско-персијске границе.

Чланак 19. Ратна накнада, а тако и штете нанесене Русији, које његово величанство цар свију Руса тражи и које се висока порта обвезала да му плати, износи:

а) девет стотина милијуна рубаља војнога трошка (издржаваће војске, допуњавање материјала, ратне наруџбине);

б) четири стотине милијуна рубаља штете, што је нанесена јужном приморју државе, извозној трговини, индустрији и железницама;

в) сто милијуна рубаља штете, што је нанесена Кавказу инвазијом;

г) десет милијуна рубаља штете и губитка руским поданицима и заводима у Турској.

Свега: хиљаду четири стотине и десет милијуна рубаља.

Узимљући у обзир финансијске тешкоће Турске и управљајући се према жељи његовог величанства султана, цар свију Руса пристаје, да се отплата већег дела поменутих сума замени територијалним уступањем у Азији и Европи.

Чланак 20. Висока порта предузеће стварне мере, да лепим начином сврши све парнице руских поданика, које стоје нерешене од више година, да им измири накнаде, ако за то буде довољна узрока, и да одмах изврши судска решења.

Чланак 21. Становници из оних места, што се уступају Русији, ако би желели иселити се, могу то учинити, продавши своје непокретно имање, на што се даје поменутих људма рок од три године дана од ратификације овога акта. По истеку поменутог рока становници, који се не иселе и не продаду своје непокретно имање, остаће руски поданици.

Непокретна имања, што припадају држави или духовним заводима, а налазе се ван предела горе поменутих места, биће распродата у истом трогодишњем року, и то начином, који буде одредила нарочита руско-турска комисија. Истој комисији биће наложено да одреди начин, којим ће отманска влада изнети војни и убојни материјал, провијант и друге предмете, што припадају држави, а затекли би се у тврђавама, варошима и местима, која су уступљена Русији, а није их сад заузела руска војска.

Чланак 22. Руска духовна лица, хације и калуђери, што путују или бораве у јевропској и азијској Турској, уживаће онака иста права и повластице, као странска духовна лица других народности. Царском заступништву и руским консулима у Турској даје се право да званично заштићују како горе означена лица, тако и њихова имања, а такође и духовне, добротворне и друге заводе по светим и другим местима.

Светогорски калуђери руске народности задржавају своја имања и пређашње привилегије, и служиће се и одјако у три манастира њихова и у заводима што од њих зависе истим правима

и повластицама, која су гарантована другим духовним установама и манастирима на Светој Гори.

Чланак 23. Сви уговори, конвенције, обавезе, што су пре овога закључени измеђ обеју високих уговарачких страна односно трговине, пловидбе и положаја руских поданика у Турској, а изгубили су значај усљед рата, ступају на ново у снагу, осим оних услова, који се мењају овим актом. Обе владе биће наново а узајамно постављене односно свију својих обавеза и одношаја трговачких и других у онај исти положај, у ком су се налазиле пре огласа рата.

Чланак 24. Босфор и Дарданели биће отворени, како у време рата тако и у време мира, трговачким лађама неутралних држава, које уздолазе из руских пристаништа или одлазе у исте. Усљед тога висока порта обвезује се унапред, да не ће натурати фиктивну блокаду на пристаништа Црног и Азовског мора, почем не одговара тачном смислу декларације потписане у Паризу 4. (16.) априла 1856. године.

Чланак 25. Руска војска са свим ће напустити јевропску Турску, осим Бугарске, и то у току три месеца после закључка дефинитивног мира измеђ његовог величанства цара руског и његовог величанства султана.

Да би се уштедило у времену и избегло дуже пребивање руских трупа у Турској и у Румунији, један део царске војске може се послати на пристаништа Црног и Мраморског мора, да се одвезе на лађама, које су руске државне или које буду најмљене за тај случај.

Војска ће напустити азијску Турску у току шест месеци од дана закључка дефинитивног мира. Руским трупама оставиће се могућност да могу сести на лађе у Трапезунту те се вратити преко Кавказа или Крима.

Одмах после размене ратификација предузеће се мере за повлачење војске.

Чланак 26. Докле се царска руска војска буде налазила у местима, која се по овом акту имају вратити високој порти, управа и постојећи ред у њима остаће онаки исти, како је било кад су заузета. Висока порта не ће бити дужна да учествује у управи за све време, докле са свим не узиђу све руске трупе.

Отманске трупе могу ући у она места, која се враћају високој порти, а она ће приступити у њих да врши своју власт тек онда, кад за свако место и сваку област, одакле се повуче руска војска, јави командант те војске официру, кога за то одредила буде висока порта.

Чланак 27. Висока порта обвезује се, да не гони нити пак допусти да се гоне турски поданици, који су били умешани у сношаје с руском војском за време рата. У случају, ако би неки људи зажелели да се одседе са својим породицама за руском војском, отманске власти не ће им бранити.

Чланак 28. Одмах по ратификацији прелиминарног уговора.

мира ратни заборљеници биће измењани, а у том ће посредовати нарочити комисари одређени с једне и друге стране, који ће тога ради отићи у Одесу и Севастопољ. Отманска влада платиће у осамнаест термина у току шест месеци, према рачунима, које саставе горепоменути комисари, све трошкове око издржавања заробљеника, који се буду вратили истој влади.

Размена заробљеника измеђ отманске владе и владе Румуније, Србије и Црне Горе извршиће се на таким истим основима; при том ће се одбити у рачуну број заробљеника, што их влада отманска врати, од броја заробљеника, што се њој вратили буду.

Чланак 29. Овај акт ратификоваће њихова царска величанства цар свију Руса и цар отмански, и ратификације ће разменити у року од петнаест дана, или раније ако се могне, у Петрограду, где ће се такође споразумети, што се тиче места и времена, где ће и кад услови овога акта бити одевени у свечану форму, уобичајену за уговоре мира. Но ипак остаје потпуно утврђено, да се високе уговарачке стране сматрају као формално обавезане овим актом од дана његове ратификације.

За потврду тога обострани опуномоћеници потписали су овај акт и ударили на њ своје печате.

У Сан-Стефану, 19. фебруара (3. марта) 1878. године.

Имамо јаког узрока ставити овде и царски указ, којим је оглашен тај мир, да види садањи и будући свијет, како је велики потпис великих владоца; да види како је обилато богат царски потпис према сиротном и мајушном потпису президента американске савезне републике од 35 милијуна душа, који се састоји само из три ријечи.

А указни потпис царски гласи овако:

„По свагдашњој милости божјој, Ми Александар Други, Император и Самодржац сверуски, московски, кијевски, владимирски, новгородски; цар казански, цар астрахански, цар пољски, цар сибирски, цар Херсониса Тавријскога, цар грузински; Господар псковски и Велики Кнез смоленски, литавски, волински, подолски и Финландски; Кнез естландски, лифландски, курландски и семигалски, самохитски, белосточки, корољски, тверски, јухорски, пермски, вјатски, болгарски и других; Господар и Велики Кнез Новгорода, Доњих Земаља, черниговски, разански, полотски, ростовски, јарославски, белозерски, удорски, обдорски, кондијски, витепски, мстиславски и целе северне државе заповедник, и Господар земље иверске, карталинске и кабардинске и области јерменске; черкеских и горштакских кнежева и других Наследни Господар и Владар; Наследник норвешки, херцег шлезвиг-холстински, стармарнски, дитмарсенски и олденбуршки, и тако даље, и тако даље, и тако даље.

Оглашујемо овим, да су усљед узајмног договора између Нас и Његовог Величанства Цара Отманскога, обострани опуномоћеници Наши закључили и потписали у Сан-Стефану 19. фебруара (3. марта) ове 1878. године, претходне услове мира измеђ обеју царевина, који

од речи до речи гласе овако: (Долази цео горњи текст прелиминарног уговора).

Тога ради, по довољном разматрању овог прелиминарног уговора и мира, Ми смо га усвојили, потврдили и ратификовали. За уверење тога Ми смо ову Нашу Царску ратификацију, својеручно потписавши, заповедили, да се потврди Државним Нашим печатом. Дано у Сан-Петербургу, марта 4-га дана, године од рођења Христова хиљаду осам стотина седамдесет осме, а двадесет четврте нашега Царовања.

Оригинал потписан сопственом руком Његовог Царског Величанства овако:

(М. П.)

Александр.

Противпотписао државни канцелар кнез Горчаков.“

То су ето одлуке претходног сан-стефанског уговора, мира... То је тешки рачун без бирташа. Рачун без бирташа за то, што је тај мир утаначен без договора народа, који су ратовали и без договора других јевропских сила, које се сматрају заједно с Русијом као турске и заштитници Хришћана у Турској. Својом том самовољом Русија је нарушила право и погазила достојанство тих народа који рат водише и тих велесила.

Великом ратном славом опојене руске дипломате и војсковође тим учинише голему погрјешку, која им се неће моћи опростити никада.

Но народи ратујући, и ако су тиме јако увријеђени, ипак су муком подносили ударени шамар, промашену цијел, погажено право; али велесиле, нарочито Инглеска и Аустро-Угарска, ступиле су у жестоку умну борбу против руског самовољства. У мал' обје те државе не огласише рат Русији. Њемачка их је стишала, под уговором, да све велесиле изновице саставе конгрес, који ће сан-стефански мир претрести, према равнотежи јевропских држава удецити и заједнички једногласно одобрити и потврдити.

Послије дуге дипломатске борбе, преговора, особито између Инглеске и Русије и новог војеног спремања, би рјешено, да велесиле пошљу своје опуномоћенике на конгрес у Берлин.

Конгрес берлински почео је пословати половином јунија мјесеца 1878. године, а готов је с послом био за двајестину дана.

У конгреским сједницама учествоваху и имаћаху рјешавајући глас само ове државе: Њемачка, Русија, Францеска, Турска, Инглеска, Италија и Аустро-Угарска. Преставници осталих народа, који играху неку улогу у овом источном заплету, и којих се ствар нарочито тицаше, не бијаху примљени као чланови конгреса, а то су: Србија, Црна Гора, Грчка и Влашка, а о примању у конгрес босанских, ерцеговачких и бугарских заступника, којих се ствар највише тицаше, није ни говора било.

Русија је морала на конгресу много попуштати, и ако је то понижавало и вријеђало државно јој достојанство; попуштала је, јер је докучила, да је инглеска влада учинила тајни савез с Турском противу Русије, ако би случајно с нова како до рата дошло. . . Но тако је увијек бивало и биће онима, који нешто подузимају самовољно, деспотски, и за народ а без његовог питања и одобрења.

Конрес берлински донно је и утврдио овај уговор **БЕРЛИНСКОГА МИРА**:

Чланак 1 одређује, да Бугарска буде аутономна и трибутарна кнежевина под сизеренством султановим; она добија гувернера хришћанина и домаћу народну војску.

Чл. 2 прописује врло детаљно бугарске границе.

Чл. 3. Кнеза бугарског бираће племство и не сме бити члан никакве јевропске династије.

Чл. 4. Скупштина отмјених људи сазваће се у Трнову, да се тамо пре избора кнеза изради органска уредба за кнежевину; у оним местима, где је мешовито становништво, узеће се при изборима та околност у обзир.

Чл. 5 одређује слободу свима верозаконима у Бугарској.

Чл. 6. Док се не изради органска уредба, дотле ће привремено управљати Бугарском један руски комисар. Ради контроле придодат ће му се комисија, у којој ће бити један турски комисар и консули сигнатарних сила. У случају несагласности измеђ делегата решаваће већина, а ако се ова већина и руски комисар не би сложили, онда ће решавати конференција састављена од јевропских заступника у Цариграду.

Чл. 7. Привремена управа рускога комисара сме трајати само девет месеци, а за тим се мора приступити к избору кнеза.

Чл. 8 одређује да и даље остану у снази трговачки уговори за Бугарску, укида преносну царину и одређује равноправност свију држава и народности у трговачком одношају, и да и даље важе консуларна права.

Чл. 9. Трибут Бугарске одредиће сигнатарне силе по мерилу просечних доходака кнежевине.

Чл. 10 говори о бугарским железницама. После закључка мира учиниће се уговори измеђ Аустрије, порте, Србије и кнежевине Бугарске.

Чл. 11 прописује, да се из кнежевине очисти турска војска, да порта поруши све бугарске градове. Порти остаје у својину ратни материјал.

Чл. 12. Мухамеданци у Бугарској могу држати своја непокретна имања.

Чл. 13. На југу Балкана образоваће се једна провинција, која ће добити име Источна Румелија, а стајаће под непосредном политичком и војном влашћу султановом, а под условима локалне аутономије. Она ће добити кнежевског ђенералног гувернера.

Чл. 14 одређује потанко границе Источне Румелије.

Чл. 15. Султан ће имати права да се побрине за одбрану про-

винције са сува и воде, подигнувши на границама утврђења у којима ће држати војску. Унутарњи поредак одржаваће домаћа жандармерија и локална милиција. Порта не сме тамо држати никаквих нередовних трупа.

Чл. 16 даје порти право, да у случају немира довуче тамо турску војску.

Чл. 17. Генералног гувернера у Источној Румелији постављаће порта с одобрењем сила на пет година.

Чл. 18. Јевропска комисија одредиће организацију Источне Румелије после закључка мира.

Чл. 19. Јевропска комисија руковаће финансијама провинцијским докле год не сврши свој задатак.

Чл. 20 и 21 прописују да и даље остану у снази уговори о железницама у Источној Румелији.

Чл. 22. Руска посада у Источној Румелији не сме бити већа од 50.000 људи; окупација сме трајати само девет месеци, а војска се мора очистити отуда за три месеца.

Чл. 23 обвезује порту, да на Криту изведе органску уредбу од 1868. године.

Чл. 24. Ако се не би порта и Грчка могле споразумети о регулисању граница, поменутом у 13 протоколу конгреском, силе обећавају да ће посредовати.

Чл. 25. Провинције Босну и Херцеговину посешће Аустро-Угарска и управљати њима. У округу новопазарском остаће турска управа, но Аустрија има право да у целом вилајету држи посаде.

Чл. 26 одређује независност Црне Горе.

Чл. 27 одређује слободу свију верозакона у Црној Гори.

Чл. 28 прописује детаљно границе црногорске.

Чл. 29 говори о Бару. Област јужно од Црне Горе враћа се Турској; Спич се уступа Далмацији. Пловидба реком Бојаном остаје слободна. На њеној обали не сме бити утврђења. Црна Гора не сме имати никаке ратне лађе. Пристаниште барско затворено је ратним лађама свију народа, поморску полицију имаће Аустро-Угарска; Црна Гора прима далматинско поморско право. Црна Гора споразумеће се с Аустријом о грађењу друма или железнице кроз своју земљу.

Чл. 30 допушта да мухамеданци могу имати непокретног имања у Црној Гори.

Чл. 33. Црна Гора прима на се један део турског државног дуга.

Чл. 34 одређује независност Србије; чл. 35 слободу верозакона у Србији, а чл. 36 границе Србије.

Чл. 37 прописује да дојакошњи трговачки одношаји остану и и даље у снази.

Чл. 38. У железничким стварима ступа Србија, у колико се то тиче њезине области, према Аустрији у права и дужности портине.

Чл. 39 допушта мухамеданцима да могу имати непокретног имања у Србији.

Чл. 41. Четрнаест дана после ратификације мира повући ће се српске трупе с турскога а турске са српског земљишта.

Чл. 42. И Србија ће један део турског државног дуга на се примити; сиде ће одредити колико.

Чл. 43 одређује независност Румуније, а чл. 44 слободу свију верозакона у Румунији.

Чл. 45. Румунија уступа Русији Бесарабију. Источна граница биће долина реке Прута, а јужна долина Килије и Старог Стамбола.

Чл. 46. Дунавска делта, Змијинска острва и Добруча припадају Румунији.

Чл. 48 одређује да Румунија не сме узимати никакве преносне царине.

Чл. 49 даје Румунији изрично право да може уговоре закључивати, чл. 50 тиче се заштите Румуна, који путују по Турској.

Чл. 51. Што се тиче саобраћаја на своме земљишту, Румунија прима на се права и дужности портине.

Чл. 52 одређује слободу дунавске пловидбе. Испод Бердапа на на ниже не смеду се држати никакве ратне лађе, осим лаких лађа за дунавску полицију и царинску службу. Чл. 53 потврђује и проширује права јевропске дунавске комисије; она ће вршити своје функције са свим независно од власти дотичне земље. Чл. 54 вели, да силе треба да се састану на годину дана пред истек рока дунавској конвенцији да је опет продуже.

Чл. 55. Јевропска комисија израдиће правила за пловидбу.

Чл. 56. Она ће се споразумети с локалним властима о издржавању куле светљарице на Змијинским острвима.

Чл. 57. Аустрија се прима да регулише Бердап, ради подмирења трошкова удариће се привремена такса.

Чл. 58. Висока порта уступа Русији Карс, Ардахан и Батум. Одређују се тачно границе околина; мухамедански крајеви остају порти.

Чл. 59 гласи: Његово величанство цар од Русије изјављује да намерава *d'ériger Batoum en port-franc essentiellement commercial* (учинити Батум слободним чисто трговачким пристаништем.)

Чл. 60 прописује да се порти врати натраг долина алашкертска и тврђава Бајазит, које беху по уговору сан-стефанском Русији дате, и да се Котур уступи Персији.

Чл. 61. Порта се обвезује, да у Јерменији уведе реформе и да заштити Јермене од Черкеза и Курда.

Чл. 62 одређује слободу и једнакост свију верозакона у Турској и даје приступа у све службе и политичка права свима верама. Резервишу се права Француске односно светих места, а калуђерима Свете Горе притврђују се права. Са свима ће се поступати подједнако.

Чл. 63 прописује да и даље остају у снази све тачке уговора од 1856 и 1871 године, које нису садашњим уговором укинуте.

Чл. 64. Ратификација уговора учиниће се за три недеље дана. (За тим долази датум, 1. (13.) јул, и потписи.)

Као што се види из наведених тачака, берлински уговор мира замашно је пореметио сан-стефански претходни мир. Тако на прилику

Србија је добила по берлинском уговору своју независност, преко 200 квадратних миља и близу 300.000 становника, а по сан-стефанском миру одређено јој је било 50 квадр. миља мање. — За ту мајушну политично-државну добит, народ Србије платио је врло скупо, претрпив огроман губитак и штету: у људима, грађевинама, новчаним издатцима, економским производима, дангубама, марвенској погибији, и т. д. Једном ријечју: рат овај задао је народу Србије толики удар, терет и тешку рану, од које се за дуго опоравити и излјечити не може. — Но једна од највећих штета за напредак и достојанство Србије то је, што је усљед рата изгубила и оно мало слободне штампе и општинске самоуправе, што је прије тога, управо пред сами тај несретни рат, народна скупштина узаконила била. С тога су истински народни заступници, тражећи да се поврате у живот пријашње слободе, говорили на скупштини народној од 1878. године: да је Србија објавила рат у име ослобођења подјармљене браће, па у путу изгубила своју домаћу слободу.

Црна Гора је добила око 50 квадр. миља и 50.000 становника са Подгорицом и морским пристаништем Баром и нешто мало приморја; а по сан-стефанском миру јој бијаше одређено далеко више земљишта, и све приморје до ушћа Бојане.

Бугарска од Дунава до Балкана постала је вазалска кнежевина са 1200 квадр. миља и око 2,000.000 становника. Сва забалканска јужна половина Бугарске подјељена је на двоје: једна половина остаје као и до сада саставни дио турске државе, а друга половина до Балкана саставља једну автономну државицу, провинцију под именом „источна Румелија“, која ће бити под управом једног ђенералног гувернера, а под покровитељством порте и њеним чиновницима. По сан-стефанском миру Бугарска је била сва уједињена у једну државу и захватала земљиште од Дунава до Солуна и од Црног мора до Охрида, са 4,000.000 становника.

Влашка је постала независна, изгубила је Бесарабију са 150 кв. миља и 130.000 становника, а добила је Добручу са 240 кв. миља и око 170.000 становника.

Русија је у Азији и Јевропи скупа добила око 750 кв. миља и око 1,000.000 становника, и на Црном мору своје интересе осигурала боље, но што су били прије овог рата.

Грчкој је обећано око 200 кв. миља и око 300.000 становника у Епиру и Тесалији, али обећање дипломатско може се и изјаловити.

Инглеска је окупирала, заузела „за вријеме“ острво Кипар са 170 кв. миља и 150.000 становника.

Босна и Ерцеговина добиле су — окупацију Аустро-Угарске под суверенством султана. Из рада берлинског конгреса види се, да је званична Русија још одавно нудила Аустро-Угарској, да обје ове по-

крајине окупира, ма да је десетину споменица добила од Босанаца, да они неће ове окупације.

Конгрес је одредио да, Русија своју окупациону војску из Бугарске мора повући за 9 мјесеци, почињући од дана кад је уговор потписан, а за Аустро-Угарску окупацију не вели ништа. Него она (Аустро-Угарска) сама од себе вели у прокламацији, коју је издала народу, долазећи у Босну год. 1878. јула мјесеца, да улази као пријатељ, да заведе ред и поредак, а не као непријатељ да осваја. Та окупација немила је била не само Босанцима и у опште Србима, већ и Мађарима и Талијанима, па и свима словенским народима, и з у з и м а ј у ћ и Х р в а т е, који су још од вајкада били изван себе за окупацијом Босне и Ерцеговине; неки грјешници веле, да је то зато, што желе тај народ похрватити, те тако своју мајусну народност умножити. И Чеси су одобравали окупацију за то, да своју голему сиротињу засите у „златној Босни“.

Пошто су Босанци и Ерцеговци увидели, како су руска господа у сан-стефанском миру сасвим мађијски за народ Босне и Ерцеговине радила, и шта је берлински конгрес за њих одредио, одма су се тешко вајкали и кајали што нијесу Андрашијеве реформе примили, које су давале још прве године устанка, дакле, кад је народ још у приличном стању био; јер после рефорама нуђених народ је још пуне двије и по године чекао у борби у туђинству и без рада, те је тако трећи дио Босне и Ерцеговине из темеља опустошио и пропао.

Са доласком те окупације дошло је и ново разорење ових покрајина; јер босански Мухамедовци одмах при прелазу аустр. војске у Босну, протестирали су прво писмено и усмено, а за тим на скоро и са оружаном руком против окупације. Отпор тај показао је свијету плиткоумни рад државне господе, мудрих дипломата. Члан те мудре јевропске владе, гроф и аустро-угарски министар Андраши, рекао је берлинском конгресу, да ће Босну и Ерцеговину окупирати са два батаљона коњаника и једном музиком. А кад војска уђе у Босну и наиђе на страховити отпор, видило се, како дипломате неувиђавно тврде и оно што незнају. Да се те мале покрајине окупирају, морало се употребити преко 200.000 војника, јер устанак бијаше букнуо у свој Босни и Ерцеговини противу окупације. Устаници су у обадвије покрајине прије свега оборили, и од чести поубијали, сву врховну политичну и војничку управу турску, као људе, који се држе султанове политике, па прогласили у Сарајеву привремену владу, састављену од Хришћана и Мухамеданаца. Босна је народна, а не султанова, — узвикивали су они. Ко год се противио устанку, одређен је на смрт. Тек овом приликом бијашу се Хришћани и Мухамеданци прилично измирили и сложили. У Сарајеву на скупштини, која је држана у „беговој џамији“, братски су се договарали и Хришћани и Мухамеданци о начину, како да се одупру окупацији. Тад су говорили бесједе Хаџи-Јамаковић и Хаџи-Лоја, у којима су рекли, да „од сада у Босни нема раје, већ само браће Босанаца; ко Хришћанина рајом назове, одређен му је куршум у главу“. И једни и други били су одмах наоружани и за одбрану спремљени.

До душе, Босанци су вазда бранили отаџбину своју и самосталност од спољњег насртања. И сад ово учинише Мухамедовци са свом енергијом, те тиме погазише конгреске одлуке, које су све велесиле потписале. Мајушна Босна, шаџа људи, диже руку противу моћних диктатора Јевропе.

У тузланском санџаку, у Лијевну, у горњој Ерцеговини и југоисточној Босни и многи православни Хришћани су се борили упоредо са Мухамедовцима против окупационе војске. До душе Хришћани су се одмах предавали, чим је окупациона војска како надвладала и давали изговор, као да су се бајаги без воље оружја прихватили.

Српски устаници у Тишковцу положили су оружије пред аустријском војском под овим условима :

„1. Да се народу остави право, да сам собом бира све чиновнике судске, политичне и остале, који народу ма у којој струци потребни буду. Они морају бити домородци или бар народни језик и његове потребе знати ;

2. да се одмах по свршетку окупирања Босне и Ерцеговине народна војска од домородних синова образује и изучава кроз све вријеме окупације ;

3. да се одмах по свршетку окупирања сазове народна скупштина, која ће се о благостању и напретку народа бринути. Све сталне законе и уредбе она треба да пропише и одобри ;

4 да се народним језиком и кирилским писменима и у државним пословима послује и служи ;

5. да се народу опрости дација бар за пет година, да би се тако од пропасти опоравио, и да се свима исељеницима гарантује слободан повратак у отаџбину, да им се учини нужна помоћ, да се о државном трошку могу закућити и до прве љетине преживити ;

6. да се спахије и спахилуци укину, али никако не на трошак народа, и

7. да се најживља брига полаже око подизања културе и просвјете, која је због апсолутизма дојакошње државе застала.“

Обраћамо пажњу читалаца на ову изјаву : како је написана достојанствено, без икаква удварања и ласкања, без узвикивања — да живи тај и тај, као што се упражњава код „цивилизаних“ народа. У њој се отворено вели, како се од окупационе државе очекује срећа и слобода, напредак и правда, а не другојачији какав јарам.

И влада турска — порта, једнако је тражила од Аустро-Угарске одређене услове за окупацију, јер се бојала анексије — темељног заузећа. Мухамеданци Босне и Ерцеговине не тражише никаквих услова, но закључише, да се одлучно боре док Аустро-Угарску не одбију од граница своје постојбине, па ма сами изгинули. Одлуку своју почеше вршити. Ужасна се борба заметну на све стране. Окупациона војска, идући на Сарајево, жестоко је била поражена око Тузле, Грачанице, Добуја, Маглаја и Жепча. Усташи тузланског санџака, разбив окупациону војску код Тузле, гонили су једно крило чак преко Грачанице до Добуја, а друго крило кроза сву Посавину до Саве. — Доцније су били много бојева око Добоја и по осталим бра-

јевима Посавине. Усљед тога је запаљена сва брчанска чаршија а роба разглабљена; мало мању је несрећу претрпио и Шамац. И у Крајини су се водили жестоки бојеви, око Бишћа, Лијевна, Варцар-Вакупа, Јајца, Кладуша, Подзвизда, Вранограча; у Бањалуку и Градишку ушла је била аустриска војска мирно, не наишав ни на какав отпор, но доцније у Бањалуци се приметне између крајишника, с више страна из Крајине окупљених, и аустриских војника крвава битка, којом је приликом спаљена сва бањалучка чаршија и иначе грдна штета становницима нанесена; на неколико недјеља после палежа у Бањалуци, спаљена је готово сва и градишка чаршија. Остале вароши, на којима се бојак био, оштећене су у мањој мјери.

Не много с мањом одважношћу и чврстоћом одбијали су и Ерцеговачки Турци аустриску окупациону војску. Око Стоца, и у опште у горњој Ерцеговини, показао се нарочито жесток отпор. С Турцима се борио против Аустријанаца и неки број православних. Ипак је Ерцеговина брже и лакше окупирана, ма да је свак мислио, да ће тамо бити жешћег одпора но у Босни.

Како су се јуначки и очајнички борили Босанци, видиће читалац из дописа о боју на Сарајеву, који је један очевидац написао у новине, и који ево овако тај страховити бој описује:

„Докле ја, врло потресен свом страхотом што је пред очима мојим, бележим дршћући ове ретке, дотле је бисер Босне, поносно Сарајево, огрезло у крваву боју, од које се клони поглед човеков. У огњеном црвенилу виде се кровови кућни, зидине градске, кубета на мошејама, пламен се извија изнад лимом покривених слемена безистана; прождрљиво лиже пламен уз висока танка минарета и црвени зраци огледају се у бистрим таласима Миљачке, те се човеку чини, да гледи како се пред њим таласа крвава река.

И улице су крваве, крваве су куће, палате, храмови; крвљу су попрскана свака кућна врата, сваки прозор. Крвави су по собама патоси, зидови. Крвљу су обојени водоводи, олуци, фењери по улицама, и крв капље са цвећа, жбуња по баштама, изгаженим у дивљој борби.

Сарајево је аустријске војске; али га је скупо искупила потопцима најбоље крви своје. Беше то грозна борба, да се грознија не може замислити. Сваки кварт, свака улица, свака кућа беше се учинила у тврђаву, и ту се борило са страховитим, помамним беснилом, с беспримерним презирањем смрти, с бесном веровном мржњом. Где су се год противници ма и мало приближили и докопали један другога, ту је одмах престајала љута праска из пушака, а настајало је гњевно јуначко борење, човек с човеком, кости у кости. Само је дивља клетва надвикивала кадшто грозну борбу. Само је радило оштро гвожђе и мале пушке. Помамно је ударала сабља на сабљу, и од челика су одлетале варнице; на један мах је оживело хладно, неосетно гвожђе. Сабља и бајонет, јатаган и ханџар, још ненапојени оноликом крвљу, што се проли тог страхотног дана, убадаху се крвнички у дршћућа телеса погинулих. Сјајно оружје обоји се крвљу до балчака. И још нико не мисли да се заустави у грозном убијању. Нико не даје нити прима милости. Докле је год рука кадра владати

оружјем, докле год тиња живот у много рањеном телу — дотле се још бори. Жене, старци, па и деца умешаше се у гомилу противничку, па чак и болесници, рањеници дигоше се трудно са својих постеља, привукоше се к прозорима, к вратима, и дрхтавим slabим рукама па-лише смртоносно оружје у густо сабијене чете аустр. војске.

У заман су аустр. ратници слошки ватром из пушака обарали стотинама противника, стотинама одморних непријатеља заменише их, поградише од лешева својих погинулих другога бедем, иза кога се борише даље с бескрајним огорчењем.

И тако нарасте огроман број противника, и где што се тек види, како су по десетина њих опколили и притеснили аустр. војника, а осим тога с прозора, иза врата, с кровова, па и из подрума сипа страшна туча од куршума, те руши и смрт задаје. И тако страшна борба траје по свима угловима и крајевима вароши, а нарочито на раскрсницама; од војне болнице до Козје Ђуприје, од брда, уз које се пење варош на северу, па до тврдог Старог Града на самом југу, види се само једино бојно и крваво поље.

Међу тим беше неких места, где је варварски бој најнештедније беснио и где је крв, у пуном смислу речи, потоком текла. А та су места поглавито нови мостови и бавани преко Миљацке; горња варош или кале, која се тако зове само по старинском опалом зиду; големе масе кућа на десној обали реке; колосално камење код касарне Мецидије, која запрема две и по хиљаде квадратних хвати; дугачко видајетско здање и царева џамија. Али најогорченији бој и покољ беше код царева џамије и код џамије бегове. Ту су устаници имали најодабранију војску. Кроз дим од барута, који је својим белом облаком обавио обе џамије, севаху бајонети; турско командовање надвизиваше кашто бојну грају и на шареним балустрадама минарета, одакле је мујезин пре позивао јато правоверних на молитву, смотрисмо униформе турских редовних војника, који озго из висине опаљиваху своје Мартинке у гомиле нападача. Ова два дома божија беху прави градови, сазидани од крупна сечена камена, а завршени кубетима високим и бакром покривеним, и уздизаху се стотину стопа у вис. Са свију прозора, из тремова украшених шедрванима и стубовима, са сјајних кровова од белог дима сипало се смртоносно олово на редове аустр. војника. А на платформу стоји вођ устанички, бледо као мрамор лице уоквирено му мрком брадом, у десници му гола димишћија, те с поносито издигнутом главом управља битку. А над њим се вије, обавијен у дим пушчани, зелен барјак пророков. То ће бити сам Хаџи Лоја, бесни, неукротиви фанатик, који је овде код светих храмова руководио потоњи најстраховитији бој. Дуго се бој колебао нерешиво, док најпосле не стиже жудно очекивана помоћ. С бурним, громовитим „ура“, које надвика и саму дивљу бојну хуку, јурнуше на противника староислужене регimente Молинаријева, саксен-мајнингенска, Франц-Карлова, штајерски и хрватски стрелци, с развијеним заставама, с обореним бајонетом, а коњаници одјахаше коње, па се с карабинима у руци придружише пешадији, што беше јуришила. С недољивом навалом, с ужасном жестином, управо да

речем, с необузганим беснилом учини се овај напад, и тако снажан беше, да му не моглоше више одолети племенском и веровном мржњом раздражене чете усташке, које су страшно десетковане челиком и оловом. Оне оступише, али борећи се.

Сви су борци уморени, изнурени напором и жегом, и сви су огрезди у магли од пушчаног дима и паре кржаве. Али докле год траје душа у крвавом израђеном телу, докле год може нога још корачати, докле може рука оружјем владати — дотле се боре. Па и они, који су попадали по крвљу поплављеној земљи, којима већ испада оружје из малаксалих руку — не траже милости; не траже милости, него се бране последњим оружјем, што је природа дала човеку, бију се песницама и ногама, ноктима и зубма парају и кољу свога противника. Узалуд се трудише ђенерали и официри да зауставе све грознији бој и да стишају разуздану фурију; докле се год могло дотле се борило, гушало, и кад већ и последњи устаници падоше, стиша се борба, и као што вели један француски песник: „битка преста кад борца неста“.

Сарајево је аустријско, крваво га је извојевала, скупо платила. Голем је број усташких лешева што лежаху укочени и бледи, по крвљу умрљаном земљишту. Али и Аустријанци су изгубили доста скупих глава, и дугачак је низ гробова, што су поређани поред турскога гробља и што крију телеса храбрих аустр. бораца. Пуно је рањеника у болници, у гувернерској палати, по дугачким изукрштаним ходницима делала и многобројним другим зградама.

Тек кад се почео хватати мрак, погашен је пожар и варош је стишана. По што је прекинута борба па до мрака погубљен је већи број људи, који су се с оружјем у руди борили против аустријских трупа. По заповести главнога команданта покупљени су сви лешеви, што су се нашли по висовима, улицама и кућама и сахрањени су. Број заробљеника увећава се сваког сахата; сваки час доводе се нови заробљеници, који су нађени сакривени по подрумима. Један устаник беше се сакрио у тулбе бегове џамије, па је чак сутра дан пуцао на аустријске војнике; бранио се очајнички и ранио их је неколико, док је погинуо.“

У страховитој овој борби Босанци су се показали као други Картагинци, кад је оно насилнички на њих и варош им напала римска војска.

Готово с таким истим јунаштвом и пожртвовањем устаници су још дуго борбу водили по осталим крајевима Босне, док не бијадосе које надмашнијом силом окупационом савладани, а које склоњени на предају последије разних знатних обећања и угрожавајућих претња.

Због тако очајничког отпора устаничког, морала је аустријска војска, ма да је имала преко 200.000 војника, ратовати четири мјесеца, док је имала у својим рукама Босну и Ерцеговину до ријеке Лима — Дрине и вароши Фоче. Утруђена, стара Аустрија морала је ту стати и новопазарски округ оставити за згоднија времена.

Тада (половином мјесеца новембра) позвала је влада Аустријска бјегунце у порушену им отаџбину — Босну и Ерцеговину и про-

гласила општу амнестију за бунтовнике. Повратак бјегунаца се десило по најљућој зими, те је с тога силни свијет у путу од љуте непогоде, голотиње и глади помрљо. Нашав у отаџбини само развалине и пустош, многи су се с нова у Хрватску вратили, а многи молили да остану до прољећа у Хрватској и Славонији.

Свакако позив за пресељење у зимње доба није имао смисла, требало је сав народ оставити, да презими гди се затекао, а овако је и онако упропашћен и изможден бједни народ, наравно морао дочекати и претрпити још веће несреће прелазећи у порушену отаџбину, у зимње доба; тиме је народу можда и нехотице ископана гробница. Било да је то учињено из неувиђавности, било на мјерно, тек се не да опростити.

За сав овај ужасни покољ и опустошење народа и земљишта крива је јевропска дипломација, која у име народа без питања његовог ради и наређује. Дипломате јевропске не само што нечовјечно с борцима за слободу поступише и жеље им забацише, већ и Аустро-Угарску на танак лед наведоше, да голим рукама врело бестење из ватре вади на очевидни ризик свога државног здравља и живота.

У окупираној Босни и Ерцеговини заведен је државни поредак онаки, какови је био до скоро у војничкој граници Аустро-Угарске. Аграрни (економски) одношаји између спахија и кмета — народа остали су за вријеме неко по старом, као и прије устанка, с нешто олакшица за народ. Народ је, без разлике вјере, посве незадовољан с таким уређењем. А какве ће бити последице том уређењу с једне и огорчењу с друге стране, није тешко погодити.

Напомињемо још, да је сав овај накнадни дипломатски распоред учињен како због политичних интрига и себичности дипломата тако и због националних граница и из религиозних обзира; јер цијело балканско полуострво, као и све земљиште југоисточне Јевропе, што лежи измеђ Карпата и Тирола, Црног и Јадранског мора, — чини прави мозаик од разних (16) народа и закона, који се између себе боре, гложе, мрзе и сатиру.

Балкански народи још се не бијашу честито ослободили ни спољних ни унутарњих угњетача својих, а већ су се почели завађати око нових граница својих. И то ће јадне народе једнако завађати и сатирати, док се неоствари идеја човечанског братства, идеја нових људи.

Из свега берлинског уговора, види се, да су ратни савезници, народи балканског полуотока кували попару, а дипломација ју хладила и — појела. Томе је повода дала званична Русија. Народ је грозно насјео; добио је што није тражио.

Славна и „човјекољубива“ дипломација, није ни погледала на споменицу босанских усташа, у којој су повјереници босански у 18 тачака тражили: или да се сједине с кнежевинама српским или да им земља постане вазална држава, као што је била Србија прије овог рата. Тражили су, да им земљу окупира или Србија или заједнички све државе јевропске, кад тако што већ мора бити.

Западна јевропска дипломација, мрзећи на Русију, презрела је и одбацила и усташке поднесене жеље и захтјеве те босанске. Босна и Ерцеговина постадоше жртва због самовољства Русије и њене политике, којој је цијел грабљиво освајање.

Да су руске дипломате увиђавније и поштеније радили тана-чећи сан-стефански мир, свима би народима балканским, који ратоваше, овај ужасни рат донио далеко веће користи. Тада би руско и у опште словенско достојанство угледније пред осталим народима било. Тад би се ударио темељ јачим симпатијама и ближој узајамности међу свима племенима Словенства, па и не-Словенства. Али руске дипломате ударише трагом себичним и неправедним. Себичношћу и охолошћу својом, Русија је ратним својим савезницима јако нашкодила, но боме ни себе саму није узвисила. Под маском, да ослободи хришћански свијет на Балкану, тражила је она згоду, како би остварила себичне, освајачке намјере своје.

Вјероломну ту политику руске дипломације, лијепо и згодно је спјевао пјесник Јован Јовановић, велећи:

И свршено је, — мађијском мером
И потписано злаћеним пером
И прослављено господским пиром,
И српска пропаст зове се миром.
И црвак нема коме би с' вајк'о
— Хвала ти, хвала српска немајко!
Блажен ко у те наде полаже, —
Ал даље нек ти Аксаков каже!
— — — — —
— — — — —

Српски су ланци сад мало шири —
Да кроз њих лакше отров пропири;
Мало су шири ал много тврђи,
Нови су кови на старој рђи.
А ми смо с тебе млогима мрски
— Хвала ти немајко уздања српских!
Блажен ко у те наде полаже —
Ал даље нек ти Аксаков каже!
— — — — —
— — — — —

Ја да ти речем што бих ти рек'о,
Не би ме чула, ти си далеко;
А ко је ближи само би клиц'о,
Клиц'о, — јер то је прориц'о:
„Да ти не радиш за брата, сина, —
Да ј' твоја помоћ врбоволина, —
Да су ти груди себично стење,
Да нама није тамо спасење“ —
Блажен ко у те наде полаже
— Ал даље нека ти Аксаков каже и т. д.

Пјесник овде спомиње Аксакова тако за то, што је он исто као и историчар Мајков с руским народом подигао голем протест противу своје руске владе због неправедне руске политике и подложне тактите на конгресу берлинском.

У овоме рату Русија је погазила свој задатак и своју човечанску дужност, у име чега је и пошла на Турску, — погазила је за то, што је радила себично и самовољно, не позвав прије свега, правећи сан-стефански уговор, преставнике и пуномоћенике узбуђених народа и покрајина : Босне и Ерцеговине, Србије и Црне Горе, Влашке и Бугарске, Грчке и Јерменије. Тако исто ваљало јој уљудно сабрати и договорити се са преставницима осталих великих сила. Да је Русија упитала ратујуће покрајине, шта желе и у име чега су се побуниле, — увидила би, да све хоће своју рођену самоуправу, па ма и као вазалне државе. Свакако, ту би Влашка и Црна Гора тражиле за се независност, а Срби, Грци, Бугари и Јермени, сваки своје народно уједињење. Чувши таке жеље и потребе народâ, да је Русија дошла преставницима великих сила и рекла : ја сам пред Цариградом, Турска је у мојим рукама. Цариград може бити мој за десет дана. Ја не идем освајати, већ ослобађати. Ја не тражим ни Бесарабије, ни Карса, ни Батума за се и своје интересе ; нећу ни да се Турска у Јевропи затре, као што ни ви не желите. Но ја тражим, у име правде и слободе, у име мира, цивилизације и човјечности, да сви ратујући народи на балканском полуотоку, сваки за се образује самосталну државу, под покровитељством јевропских сила, а у Азији ћемо од моје и турске Јерменске саставити јерменску самосталну државу. Тим ћемо утврдити мир у овим земљама, а ни осталој се Јевропи неће досаде из њих чинити. Тим ћемо по дужности својој, као преставници Јевропе и од чести и Азије и Африке дати задовољења сувременој правди. Нећете-ли оваки човјечни предлог примити и одобрити, нек зна свијет, да ја нијесам крива, што ће кроз који дан и Цариград пасти, и што ће се и на даље човјечанска крв проливати и грађевине рушити.

Да је Русија тако радила, заиста не би било ни једне државе, која на то пристада не би, и ни једног народа, који је за то дело поштовао не би. Овако је она узрок, те побуњени народ у Босни и Ерцеговини не доби оно што жељаше, узрок је те бједни исељеници из Босне и Ерцеговине и четврте године глад морају трпити, те морају умирати, пошто морадоше због распре око сан-стефанског мира остати у туђинству и ништа од љетне посијати и обрадити, да колико спокојније дочекају јесен, зиму и прољеће година 1878. и 1879.

Па опет, покрај толико неправди, што нам их почини руска дипломатија, народ српски већином вјерује званичној Русији, и нада се чему од ње, јер држи, да је она сада напустила српски народ ради неких већих планова.

Но поле развијенији и увиђавнији свијет јужних Словена изгубио је сваку вјеру и сваку наду на руску дипломатију и политику, нити се нада икаквом добру по себе од садањих јој и будућих планова, руских политичара, по што су ти планови нужна посљедица освајачке природе и деспотске ћуди руских власника, за што нам служе примјери из свију историјских, државних послова руских. Многи и многи народи у Јевропи и ван ње, не дијеле много Русију

од Турске, упоређујући унутарње државно уређење, државну зграду те две земље. А и како ће дијелити? Руска државна господа гоне све једно као и турска, или још жешће сваку слободну и напредну, истиниту и правичну мисао. Погледајмо само на званичну руску Сиберију, земљу куда она раденике за народ, политичне осуђенике у заточење шаље, па ћемо се одмах о томе освједочити. Тамо гине и пропада хиљадама најодабранијих, најпоштенијих и најнапреднијих руских синова и ћерки, окованих и стрпаних по оним казаматима и рудокопима. Од руских осуђеника тек ако половина жива и здрава издржи цио рок осуде, а код Турака не ће пропасти ни четврти дио, а све остало се врати дома. Руских бјегунаца и изгнанника политичних има по свијету раштрканих у далеко већем броју, но турских.

И ти бјегунци руски, исто као и заточеници у Сиберији, најчеститији су грађани и грађанке императорско-деспотске Русије.

Све то бива под управом „славног цара ослободитеља“, славних, мудрих дипломата руских.

Така ето факта бацају људе и народе у сумњу, о царској искренности и чистом пријатељству његовом према народима на балканском полуострву, према њиховом истинском, правом ослобођењу.

Због неслободне и неправедно уређене његове царевине, здравомислећи људи се једнако боје, да он под фирмом ослобођења не жуди највише за тим, да ослободи „браћу Србе и Бугаре“ од некрштеног турског јарма, па да их стави под „кнут“, под камцију, и под тешки јарам своје крштене и православне императорско-државне руске господа, која баш ни цигле искре није боља од турских „ефендија“ и паша, осим само што ови последњи називају браћом (кардаш) својом народ турски, а хришћане „раја“ и „ђаур“, — руска пак господа називају сав свој народ „мужик“ и „черн“. До душе руска госпоштина није сама така. У Јевропи има доста и доста равне јој браће.

Пита се: могу-ли донијети среће неком народу така господа, која у својој рођеној држави, свој рођени народ држе у ропству и несрећи, која јањичарски гоне све поштене пријатеље народа руског.

Може-ли о слободити некога она држава, која на своме дому, код својих грађана варварски гони и гуши њихово свако слободније кретање, сваку слободну, праведну, истиниту мисао и ријеч? Да су руска господа своју државу и свој народ угњетила види се и отуда, што је народна партија године 1878—9. неколико највиших и осредњих управљача својих поубијала и израђавила, стављајући над убијеним тијелом оваке надписе: „смрт издајцима и шпијунима!“ или: „овако ће бити свакоме угњетачу народа и слободе“. Ова бунтовничка партија народа тако је јака, да она на сред улице, међу толиким свијетом убија противника, који се није хтио на прву и другу опомену поправити, и умакне у невидиш. Из тога се отворено види да и сами грађани одобравају убијства, иначе они би их сами ватали. А и како неће кад им је зулум додијао, а револуционарна партија води борбу да се у Русији прогласи устав, који би гарантовао народу слободу и напредак, правду и више блаостања.

Сносећи тако грозно стање, сви су поле бољи руски журнали отворено, у вријеме рата, говорили, да руска држава није достојна да друге ослобођава, почем и сама у својој држави слободе нема. Тако „Вјестник Јевропе“, у другој књизи за 1878. годину вели: „Онај, који хоће да другим управља, треба прије свега да научи како ће сам собом управљати. Па даље: ми ништа друго Бугарима дати неможемо, до нашу војничку силу; и као ослобођачи, требало би да им дамо потпуно ослобођење, но ми то дати не можемо кад ни сами немамо. „Над њет и суда њет“. — Наша камџија руска неможе Бугарима ни слободе ни среће донијети, а наши чиновници говоре, да је за Бугаре најбоље ослобођење и слобода — камџија“.⁴⁸⁾

И заиста сви такви руски мислиоци на правом су и поштеном путу, јер је вјечна истина да нико никоме не може дати оно, што он сам нема. Из тога се отворено види, да царска намјера није чиста ни искрена. Он је вољан да „ослобађа“ Хришћане у Турској ради славе, да добије симпатија хришћанских народа на југо-истоку Јевропе, и што је најглавније, да овом или другом којом згодном приликом прекрасне ове земље у своју државу стрпа и народе њихове међу своје императорско-руске поданике уврсти. У осталом није се њему ни чудити, него народима оним, који од царева и краљева ослобођење очекују. О овоме дивно учи народе велики родољуб талијански Гв е р а ц и, велећи: „Народи! не вјерујте никада слободи, коју вам краљеви пружају; отров се увијек у златним чашама пружа. Слобода је оно стабло, које треба да народи сами својима сопственим рукама усаде, ако желе да им то свето стабло слободе истинску корист донесе и рађа“.⁴⁹⁾

⁴⁸⁾ Далеко опширније о том „ослобођењу“ хришћанских народа од стране Русије, читалац ће наћи у ваљаној књизи професора Драгоманова: „Русија и балканско питање“ а нарочито у њој чланак „унутрашње родство и војна за ослобођење“.

Опет руски журнали „Отечественија записки“, „Савременик“ разлажу о ослобођењу, и доносе податке, да су Бугари боље живили но руски сељаци у Русији, и да су у Бугарској државне и општинске уредбе боље за народ но у великој „ослободитељци“ — Русији. — Добру страну тих уредаба признале су чак и званичне „Српске новине“, велећи, да су оне просте и с тога доста добре, али су их, веле оне, чиновници злоупотребљавали.

Руски полуванични изаслани кореспондент „Новог времена“, Молчанов, вели да су народне бугарске школе тако уређене под самоуправом општинском, да могу бити стваран учитељ и примјер „великој Русији“. Многи Руси чак и то отворено признају, да бугарски сељак и материјално боље стоји од руског народа.

То се види из једне руске пјесме, која овако збори:

„Безвучно и гнусно проноситеја Дон,
Там стони и вопли с објех сторон,
Молитви несутеја до неба,
О крохах насуштнога хљеба.
За много љет горја бог дал урожај.
Да муж — кормилец ушол за Дунај.
(Боритеја с Турками за царја.)
За параднују лошада — посљедни волишек
За сбрјују — корову отњал у дјетишек.
Кому же косит, кому убирать?

Да су сви доведе наведени наводи истинити, сведочи и једна адреса, коју ћемо овде навести, и која је по упутству руских чиновника и агената, као бајаги од стране Босанаца на цара написана. Та адреса гласи овако :

„Велики царе ослободитељу !

Већ истиче пет стотина година нашег страдања, од оног несретног дана, кад падосмо под господарство непријатеља хришћанства, звјерских мусломана. Ми смо се надали, вазда смо увјерени били, да ће велики руски народ, као једновјерни и једнокрсни, нама доћи и ослободити нас од варварског ига. И ево Бог је изабрао тебе, царе, да ти ослободиш овај угњетени, подјармљени народ. И нека Бог благослови тебе и твој народ на то свето и велико дјело.

Има већ двије године дана, како дотјерани до очајања нечувеног душманина, рјешисмо устати противу њега, па или се ослободити или изгинути. И ако смо природном снагом слаби и нејаки, и опет нас је кријепила надежда на будући живот и слободу, и света борба за вјеру и часни крст. Али двогодишња борба са силним непријатељем сатрла је наше слабе силе. Сви дјелови наше богате отаџбине преобраћени су у пустињу, цркве варваром оскврњене и порушене, куће и села попаљена. Људи што су у животу заостали тражили су бјегством спасења у Аустрији и Србији, но ни у Аустрији нити у Србији несрећни мученици нијесу нашли саучешћа према себи, свуда су гоњени владама. Многи између нас морали су се повратити под ножеве својих мучитеља, већина пак нас скривали смо се по пећинама, трпећи свакојаке оскудице, и што нијесмо сви од глади и зиме помрли имамо благодарити теби, царе, на учињеној по-

Взивајет к рјекје изнемоглаја матъ

И кто пригладит за семеју голодној? и т. д.

Инглески дописник „Дели Њуса“ у једном допису о животу Бугара у Турској, жели да инглески сељаци тако живе као бугарски.

Српски посматрачи по Бугарској веле, да би желили да се многе установе турске у Бугарској и у Србији и Русији приме и остваре, као : самоуправа општинска, простота суђења и сеоски земљораднички фонд, који спасава тежака од пропасти и невоље. Установа ова уређена је од Митадпаше. Она је уређена на овај начин : Свака сеоска кућа дужна је била сваке године да засије по 25 ока шенице и плод од тог усјева мора се чист уређен у зрну предати сеоском старјешини, да се прода и стави у сеоски окружни фонд. То је фонд да помогне народу у вријеме какве глади : поплаве, суше, туче, пожара и т. д. Почем сваке године не бивају неуродице, то се фонд знатно увећава. Да не би новац узалуд лежао њега издају на умјерени интерес управљачи фонда, али само они имају првенство на зајам, који усавршавају земљорадњу или подижу разне гране индустрије. Од интереса издржавају се управљачи фонда, а главница остаје неприкосновена за народне потребе, кад се која појави. Кома треба помоћи и колико то рјешава сеоско вјеће. Сваком се даје без интереса, али да поврати у одређено вријеме. Кад неко прави кућу или неку другу зграду, или кад жели да подигне сеоску економију такође добија зајам без интереса. Ни нашто друго не даје се, па ни на вјенчање, крштење, укуп, крсно име, нити на икакво друго весеље. Помоћу фонда овог сељаци су били сигурни да не падну у руке каишарске, нити у мреже њихових грозних камата и дугова, и да не пропадају у вријеме неке невоље народне.

⁴⁹⁾ Види Гверацијеву ваљану књигу : „Опсада Флоренције“, у преводу Лазе Томановића.

моћи добротворним одбором. Фамилије наше расијане су, многе мајке не знају, где су им дјеца, чланови породице раздијељени су једни у Србији, једни у Аустрији.

Ово је, царе, положај, у ком се сав народ наш налази.

Сад долазиш, царе, својој славној војсци на Дунаво, да с њоме ослободиш овај патнички народ. Ми се надамо, да нећеш на нас заборавити, да ћеш и на нас бацити свој спасавајући поглед. Увјерени смо, да, кад си једном решио се за врст часни и наше избављење, драгоцјену ти крв свог народа пролити, да се та благородна крв неће у залуд лити, већ да ће донијети слободу својој патничкој браћи.

Но слобода наша без даље твоје пажње не би могла дуго трајати, јер ми смо народ мален и млад, неискусан у свјетском животу а окружени смо многобројним и силним непријатељем, који једва чека згону, па да нам метне на врат још тежи јарам, него што је турски — јарам, од кога се никада не би могли ослободити. Православна вјера, народни језик и обичаји, све би за кратко вријеме лукавим непријатељем потлачено било. Он не би употријебио силу, противу које смо пет стотина година умјели борити се и сачувати све, што је народу свето. Својим превасходством над нама и вјештим интригама преварио би нас и метнуо нас још у црње ланце, него што смо прије били.

Ми нијесмо дорасли за самоуправу, јер кад би смо изабрали владоца из народне средине, поновила би се историја кнежевине Србије, гди је постојала борба партија, завист, мрзост и непослушност. У тој кнежевини нема ни једног владара, који није више пута прогоњен био.

Како, дакле, да се стане на пут тако плачевној судби нашег народа? Једино средство за срећнију будућност нашу, налази се у рукама Вашег Величанства. И босански народ припада к Твојим стопама и усуђује се молити, да га узмеш под своје закриље, да га избавиш и да му даш владара из твоје славне породице — династије.

Коме да се повјери, ако не Теби, царе? Ко ће нам чувати вјеру и народност ако не Ти, отац славенски? Ко ће нас чувати од унутарњих незгода, од спољних непријатеља, ако не Ти? — Нико!

Дубоко увјерени, да не ћете презрети срећу нашег народа, да ћете уважити ову нашу молбу — остајемо предани и одани Вашем Величанству.“

Адреса отворено свједочи, да званична Русија ради да усрећи Босну са руским неким принцем, кнезом из руске владајуће династије, а не са слободом, правicom и благостањем. Адреса је ова скована у кабинету господина Рихтера, главног члана руског добротворног одбора, у договору једног најкрупнијег српског калуђера, који још одавно ради, да све словенске ријечице сведе у велико руско море. Да је у састављању адресе учествовао и тај калуђер, види се и отуда, што је скроз на скроз провијана духом мантијашким,

духом ортодоксизма, тежњом да се још у почетку скују јаки окви највећој народној светињи — самоуправи и слободи. Творци те адресе, нашли су којекакве подлаце и умне, моралне па и материјалне пропалице, (неког Сима Поповић-Протића из Приједора, попа Јакова Опачића из Прњавора и Ристу Илића из Нове Вароши), који су за добру плату на њу многобројне потписе потписали, као бајати да је сам народ на цара шаље; а јадни народ и мученички устаници о томе подломе чину ништа знали нису.

Прави пријатељи народа, прави борци за истинско ослобођење дознају за ту подлу подвалу, те ту адресу осујете и другу адресу за народ удеснију и правичнију опреме цару у Бугарску. Цар је примио адресу и обећао, да ће испунити народне жеље. Доцнији послови засвједочише, да је то његово обећање било празно само обећање, да се блажене овчице њиме тјеше. А благочастиви цар са својом владом, под именом хришћанског ослобођења, тежио је за Бугарском, Бесарабијом и за кавкаском малом Азијом, и гледао да дође до других освајачких цијели.

Кад видимо пријевару и интриге од нашег „једновјерног и једноплеменог брата“, није се чудити за остале интриге, које се непрестано плетоше око усташа од сународника и несународника.

У наточ свему томе туђинском и рођеном сплеткарењу, ипак у народу постоји права народна партија — народни табор, који хоће да Босна и Ерцеговина постану самостална држава или да ступе у братски и слободан савез са кнежевинама српским и осталим народима подунавља и балканског полуострова.

Ови мислиоци и радници за истинско и потпуно ослобођење народа, хоће уједињење с кнежевинама српским, али под условима, — под условима за то, што се боје да не би народ искусио ону пословицу што вели: „благо мени долазим код кума! Код кума ћу сам љети без ујма“ . . . А кум одговара: „благо мени, ето мога кума! Од кума ћу узети два ујма!“ — С тога ето усташки програм онако крупним и искреним потезима прта жеље народа и означава народна права и слободе; ма с ким се ове покрајине сјединиле, нек се зна шта је народ желио и ра'шта је крв своју проливао.

Сви ови доведе набрајани факти, који изгледају као антипатични према Русији, речени су у атар истине и наперени као оштри пријекор званичној Русији, руским дипломатама, политичарима и себичној госпоштини; а ово се ни мало не односи на праву Русију, на братски наш народ руски, који нам жели исто као и себи право ослобођења и право благостања. Томе многобројноме народу рускоме част и слава, братско поздравље и срдачна захвалност, за његове учињене жртве, и гди чује и не чује!

VI.

Пошто смо већ све главне моменте и главне појаве из овог рата изложили и претресли намјера нам је сад, да рекнемо коју о рату и садашњој цивилизацији.

Из овог садањег рата, сваки јасно и тачно видити може, шта значи рат и како он стоји према садањој цивилизацији. Па није само из ове најновије историјске појаве, већ и из недавно minulих францеско-пруских и талијанско-аустријских ратова, иставаља се пред очи садањег и будућег људства ужасна слика с надписом: Јадно људство! заслијепљени народи! Ево, из те крваве слике, из тих брегова костију људских, из тог мора крви човјечанске, па из тих безброја развалина твоје грађевине и имаовине, — види и разуми, ако вида и разума имаш, колико кварежа и нечовјечности, колико лудила и варварског дивљаштва, лежи у основи твоје досадање државне цивилизације, просвјете, школовања. Размисли се добро над том големом пучином незнања и нечовјечности . . . Упитај себе, упитај представнике народа и државе: да-ли је то цијел народа и људства, је-ли то задатак цивилизације и морала, државе и цркве, породице и свега друштва?! . . . Погледај бојеве под Садовом, на Кенигрецу, Седану и Плевни! Извиди добро, шта чини граната и торпедо.⁵⁰⁾ — Зар је каква разлика између овога покоља, који доноси твоја садања државна цивилизација и мудрост, и оног покоља, који се чинио у средње и старо варварско доба, како га ти подсмјевајући му се називаш? Има разлике, али она није свјетило, већ грдно ругло за садању цивилизацију и државничку памет; садањи ратови и садањи покољ грознији је и штетнији од свију некадашњих варварских бојева, јер ужасније руши и унаказује граната и торпедо, кугла и динамит, но стријела и ханџар, сикира и копље, са којим оруђем чинише народи

⁵⁰⁾ Овог рата измишљен је најсавршенији ТОРПЕДО. Торпеда има од двије врсте. И једном и другом могу се уништити, највеће галије, лађе, монитори, чврсте флоте. Једни торпеди служе за одбрану а други за нападај; они први се не виде из воде, но малко ниже изнад површине водине стоје и чекају, да непријатељска лађа на њих наиђе и само их се дотакне, па они прсну свом снагом својом и лађа се од маха расирсне и уништи. Нападни се пак торпеди гурну на сусрет или у потјеру за противничком лађом, па чим до лађе доплове и куцну у њу стакленим носем својим — лађе више нема, само јој комадићи лете по ваздуху. Таким начинима уништили су руски торпеди неколико турских монитора, убојних лађа; а један монитор стајао је близу 50 милијуна динара.

Направа торпеда овака је: Једна велика стаклена боца пуна је барута и смјештена у гвоздено једно сандуче; поред те велике боце има мање стакленце напуњено хлорокиселим калијем, којем је додато мало шећера и зачепљено запушачем од јагњеде; запушач је пробушен па кроз рупу му је протакнута ста-

старо- и средњовјековни битке и бојеве . . . Нема просвјећених бајонета. Војник и жандар, како обуку униформу, од маха постају звјерови, — вели један научар. И то је вјечита истина.

Ужасе садањег ратовања видио је читалац из боја оног приликом пада Плевне, који смо напријед ставили у опису. По томе судећи свако може лако преставити, какви су остали бојеви били. Ништа више, но савршена касапница људи Грозна арена најгрознијих преступа Прегледајући ту голему и ужасну касапницу људства, ту морем крви обливену арену мудрости великашке, сваки поле свјестан човјек мора рећи људству : ти рађаш, ти гајиш, ти негујеш, одрађујеш и школујеш синове своје и пород свој, да ти буде помоћник, сатрудник и насљедник, — а где ! њих ђеф и грамзивост неколицине изводи на бојиште, да један другога туче, убија, коље и сатире ! . . . На први глас команде или, боље рећи, целата на мах стану једни друге, што могу брже и вјештије, куршумима, ђулетима, бајонетима, гранатама и сабљама касапнати, млатити. Што ко више и вјештије убије родитељима синова, сестрама браће, љубама драгана, дјецн отаца : добија одличније награде, крупнија и маснија званија, веће почести, јуначније име. И да би тај убилачки и разрушавајући занат боље испекли, морају оставити кућу и родбину, завичај и послове ; па се тој касапској вјештини по неколико година у касарнама обучавају и вјецбати. На то их нагоне и томе обучавају они чиновници, она господа, која чувају садањи ред и поредак, који одржавају вјеру и морал, којима је повјерена брига да се старају о благостању, срећи и напретку народа и људства ; који се називају и славе као мудри и цјелисходни државници, који се поносе и диче садањом цивилизацијом и културом. — Та вајна њихова цивилизација и тај чемерни њихов морал хладнокрвни су према свему томе, као и према ономе, што ти радиш, радиш као пчелица, као вјечити мученик, да осигураш свој и свога порода опстанак и благостање, па тек видиш : твоја тешка и мучна зарада односи се и одводи, да се њоме руши и сатире опет друга крвава замука твоје човјечанске браће твоје земаљске чељади.

Рат је човјечанству небрат, војска му је куга. И „прости“ народ вели : „Тешко земљи, куда војска прође“, па проклиње :

клена цијев пуна сумпорне киселине. Треба да знамо, да се калијум мора запалити, како у њ дође и кап сумпорне киселине. Елем, кад какво тврдо тијело удари у стаклену ону цијев што је кроз запушач јагњедин промољена, цијев се разбије а у исто доба се разбије и мања она стаклена цијев с калијем, који, дошав у додир са сумпорном киселином, запламти, а барут је већ по себи, као што знамо, готов тада да се запали.

Торпеди нису сви једне величине. Аустријски су н. пр. преко три стопе дугачки а толико широки.

Тежина им је до 900 килограма, а мјесто барута носе у себи 224 килограма тако званог експлозивног памука.

Торпедо је добио име од рибе, која се тако зове, и која има ту особитост, да справља у свом тијелу електричност, којом често умртви животињу, које се дотакне.“

„И онога силовита краља,
Који пише момке у војнике,
Те остају младе удовице,
Миле сеје, остариле мајке!“

Дође-ли гди војска, тек чујеш гди војена команда заповиједа: да се ту и ту копа шанац и подижу згоде за бој, па ма то било на сред најкитњастије шуме, најдивнијих њива, поља, ливада, воћњака; на сред села и вароши — па све на велику и преголему штету становника. У име ратне побједе, у име ратног правила и најцивилизиранија војска руши села и вароши, фабрике, куће; тамани шуме, сатире винограде и воћњаке, гази поља и ливаде, сатире све, ама баш све што јој смета да дође до ратне своје цијели. Ту се не обзире на вапај народа, који с тога трпи оштету, на вапај нејачи и сиротиње . . .

Јадни свијете! хоћеш ли посље толиких ужасних ужаса људских прогледати очима чистога разума и размислити умом чистога поштења, те једном за свагда оканути се тог међусобног варварског ратовања, војевања и сатирања, па увести у друштву и држави онаке уредбе и законе, који су кадри људе и народе збратимити, да све своје послове без боја и оружија, братским начином могу извршити па срећно живити. Теби се чини, да је то неки тајанствени говор, да је то не могуће постићи и извршити, — чини ти се за то, што си од себичњака и глупака странпутице упућен, наопачке обавјештен, лукаво преварен. Прени се! Растрезни се! Разгледај добро за се и пред-а се! Сазнај и добро промозгај оно, што ти налажу и говоре твоји угњетачи, и што ти истински пријатељи твоји проповједају и препоручују: па ћеш увидити, да су нови људи и нова наука изнашли нови начин, како се народи уредити могу, па да сви друштвени чланови живе у срећи и слободи, у братству и једнакости, без оружија и војске, без угњетача и угњетених, због којих постоји оружије и војска, ратови и револуције.

Досадање ово варварско и убитачно стање, које нам плијени и на касапницу гони најздравије синове народа, које слави и награђује убијце човјечанства, — треба с презрењем напустити и уништити, па поставити нов ред и поредак основан на начелу заједнице и једнакости, потпуне слободе и братства, основан на начелима нових људи, нове науке. На то нас преклињући позивају свеколики наши лични и човјечански интереси, на то нас позива струја праве науке и стварног прогреса. Данас је то најнужнија неопходност. Одрицати то, значи потписивати најгрознију смртну пресуду народима и људству.

Ово ће признати сваки онај који бар штогод из историје ратовања познаје, и који штогођ човјечно мислити и осјећати може.

За бољу потврду ових разлога навешћемо овде неке примјере из историје ратовања, па ће наведена дата (факта) ова свакога увјерити о ужасима ратовања. Ево их:

У аустријској званичној ратној архиви стоји забиљежено, да је Аустрија за триста седамдесет и пет (375) година

имала 6889 бојева са разним народима из Јевропе, Азије и Африке. Колика је новчана штета учињена њеним народима са толиких многобројних ратова, о томе не ћемо говорити, јер би то изннјело ужасно големе рачунске бројеве. Навешћемо само губитак људи приликом силних тих ратова, имајући још на уму да је то тек званичан извјештај. Тако се тамо каже, да је у тим ратовима као жртва пало мртвих: 261 ђенерао, 17.096 официра, један милијун и 68.574 простих војника; даље рањених и иначе онеспособљених било је: 233 ђенерала, 12.857 официра и преко један милијун простих војника; заробљено је: 56 ђенерала, 4171 официра и око 300.000 обичних војника.

Толико тај званички извјештај.

Непријатељи ратни Аустрије, морали су сви једно на друго претрпити толики исти губитак људства. А колико је сатрвено и уништено мирног народа, око кога се ратујуће странке туку — да се лако замислити. Што је која држава више ратовала, што је више лавор-вјенце на бојишту тражила, то је и више штете и пропасти народима своје државе учинила. Нек читаоци срачуне све губитке с обје стране, па ће видити ужасно голем број упропашћених најздравијих синова људских.

А цијела Јевропа за посљедних 25 година страћила је преко два и по милијуна људи.

Ево о томе података, који показују колико се живота људских на бојишту угасило, осим остале големе материјалне штете, коју обично сваки рат за собом вуче: У кримском рату 750.000; у талијанском (1859 год.) 45.000; у американском 800.000; у шлезвиг-холстајнском 30.000; у пруско-талијанско-аустријском (1866 год.) 45.000; приликом експедиције у Мексику 65.000.; задњи њемачко-францески отимачки рат прогутао је људи 215.000; турско-српски 25.000; руско-турски 600.000. — Амо не рачунамо жртве колере, врућице, срдобоље и осталог верних пратилаца рата.

По финансијско-статистичким извјештајима ратови су ови утрошили готова новца 66.575,000.000 франака. Редом трошкови иду овако: кримски рат 8.500,000.000; американски 37.000,000.000; тал.-аустријски 1.500,000.000; шлезвиг-холстајнски 175,000.000; пруско-аустријски 1.650,000.000; мексикански 1.000,000.000; францеско-њемачки 12.500,000.000; руско-турски 6.250,000.000. Све се рачуна овде на франке. За српско-турски рат незна се извесно (?) шта је потрошено, но јамачно није мање од 400 милијуна франака.⁵¹⁾

⁵¹⁾ А колико троше државе годишње на војску, може се судити по датима, која ћемо овде о Русији навести. Године 1877. Русија је имала прихода државног близу шест стотина милијуна рубаља. Од тога она троши на војску 216 милијуна рубаља а на просвету само 14 милијуна рубаља. Дакле од шест стотина милијуна рубаља, од толике крви радног народа, издаје се на убијање људи, то јест на војску преко 200 милијуна рубаља, а на просвету народа од 84 милијуна великог, одређено је само 14 милијуна рубаља годишње. Тако исто харче зараду народа и остале државе осим американске и швајцарске републике.

чини, да ужасна посленост људи под звезданим небом упињање и створовине умножава и да крај од свега тога буде она гнусна међународна изложба, која се зове бојиште Одупримо се даљем проливању крви. Нека то једном престане, о владари! Варварство још траје. Па нека филозофија против њега протестира! Мач бјесни. Нека цивилизација изрече своје гнушање! Нека наука изнесе пред оне, који ратују, право човјеково на живот, право савјести на слободу, владавину ума, светињу рада, милошту мира.“

П О Г О В О Р

ИЛИ

РАЗЛОЖНА И ВАЖНА НАПОМЕНА.

Многи малоуки читалац па и врло велика већина дојакошњих, историописаца, посматраће зачуђено оваки нови, напреднији начин писања историје. Јер у објективној историји овој не скопчава се цио какав догађај с појединим личностима, не спомињу се имена „одличних“ вођа и јунака, нити се пренаша на њих добар или рђав исход заједничког дјелања свију; не описују се тактике, нити бојеви у најситнијим ситницама; нема у опште ситничарења, које није од важности и с којим се не мисли тачно извести узрок каквој замашној појави или чињеници у друштву народа и људи.

Напреднији начин писања историје и достојан је саме те науке; он потпуно одговара њеној природи, јер историја никад није завршена; дух људског напредовања нема никаквих граница, он спјешни вишем и вишем узору, остављајући да труне у застоју своје све што неће напријед да корача.

Но овај начин писања неће ни мало зачудити напредне и развијене читаоце; јер ће знати да је овака метода писања историје и научна и поштена и практична, па ма је ми, можда, и не могли извести потпуно. То ће усавршавати други садањи и будући радници, који у историји виде нешто више но гомилу прича о ратовима. Сваки је почетак тежак, а реметити једној науци уобичајени „ред“, још је теже, јер рутинери су једностранни и кратковиди, а народи су морално запуштени и утучени умно.

Метода је ове историје научна за то, што научним начином испитује и показује узроке, због којих се јављају „преступници“ и револуционари, због чега се рађају револуције, и напомиње, како се могу уредити народи, па да не буде више ни револуционара ни револуција, ни досадањих небројених невоља и несрећа народних и људских. Сваки предмет, који изналази коријен и праве узроке неким појавама, било природним или друштвеним, поставља за њих утврђене законе, — носи на себи печат науке и научности.

П о ш т е н а је с тога, што не приписује славу појединим владоцима, владама, командантима и вођама, који у борби јашу на коњима и командују иза леђа редовима, који се боре, а ван борбе који лешкају под чадорима и уживају далеко бољу храну, одјело, награду и све остале угодности од обичних војника, који стражарећи и пионирећи морају стављати свој живот на коцку. Овака историја, дакле, то не чини, већ: она одаје славу свој партији, која се бори, цијелој

војсци и васколиком народу. И то је са свијем поштено и праведно, јер у борби је свима стављена једнака дужност и једнака цијел, па по томе мора припасти и једнака „слава“ свима, што су у борби и што припадају партији или покрајини што се бори, припада свему народу, који се бори.

Тако звани „велики мужевци“, „заслужени људи“ треба да се уклоне са зачеља и да скину пришивену им славу, па да се у мјесто њих, у мјесто појединаца у опште, узвиси и слави рад, народ и људство. Тако захтијева потпуна правичност; тако, у име правичности, тражи права наука, која опет иште од историје, да буде људству и народу права учитељка и путевођа, а да не остане гола прича појава, прича о владоцима, вођама и бојевима, да не набраја године и датуме и мјеста уз најситније чињенице и најближе појаве између себе, као што је то све на жалост до сад било, а већином је још и данас.

И ако је неки члан те партије показао мало више енергије од осталих у некој пригоди и пословању, ипак му не треба особиту славу приписивати, јер је то производ његовог темперамента и његове свјести, а обоје ово не долази човјеку од његове добротe, као што се већином мисли, већ је и то човјеку појава и продукт многих пређашњих услова — услова климатских, социјалних, физиолошких, хигијенских, васпитних и т. д. Страхљивост, немарност и не-свјесност води порекло своје од истих тих узрока.

За оцјену и једног и другог довољно је сувремено јавно мњење, које или хвали или куди. Тако на прилику садањи свијет чује и с поштовањем се одзива према Виду Милановићу, учитељу и четовођи босанском, за то, што није хтио плачкати сиротињу нити јој криво чинити, и што он неће ни сјести ни јести, док своју чету не намири; а чувеном и слављеном попу Ђоку Карану, који је такође заузимао био неки положај у устанку, рећиће сваки ко га зна: да је удворица, грабљивац, нечовјечан и до крајности себичан. Тим се ето бави јавно мњење и путописи, али научној и поштеној историји са свијем је други и далеко узвишенији задатак.

Ове наше разлоге тврде и потврдиће сви, који здраво мисле и који су у истини научени, који знају шта је наука и права историја.

У историји, до душе, има таквих појава, гдје се покретачи и чиниоци неког догађаја или револуције морају споменути, као на прилику: македонски Богомил, кинески Зонда и Лиј, Конфучије и Буда; чивутски Мојсије и Христос; грчки Ликурго; арапски Мухамед; римски Муције Сцевола, Брут, браћа Граси; српски Обилпћ, Карађорђе⁵²). Милета и Ђак, — (у којој је последњој тројци народ оличило онда-

⁵²) Овај револуционар спада међу особите карактере. Он се није јажмио о власт и господство; он је и као главни вођа цијелом устанку народном живио просто, сељачки обучен, поред млађих вођа у чоху и срму одјевених; он и као господар цијеле Србије врши бесплатно народне послове и у мирно доба крчи њиву, набија обруче, коси и т. д. Као „прост“ човјек постао је он у неку руку реформатор у друштву, што се види и отуда, што удове попове без питања цркве жени и вјенчава, као што је то с поп Луком Лазаревићем учинио.

шће своје вријеме и свој метеж, говорећи и дан-дани: милетина буна, ђакова буна, карађорђево устанак, карађорђево доба, карађорђева крајина). Мора се споменути: чешки Жижка и Хус; њемачки Минцер, Лутер и Гајер; францески Етијен Марцел (1358. год.), Робеспјер, Марат, Дантон и Бабелф (1792 год.); руски Стијенка Разин и Пугачов, револуционари, Петар велики као реформатор; панонски (мађарски) Дожа Ђерђ; американски Ђорђе Вашингтон и Франклин; швајцарски Виљем Тел, с којим (последњим) је опет народ скопчао своје ослобођење; талијански Гарибалди и Мацини и т. д. и т. д.

Но у нашој овој револуцији ми нијесмо имали тако крупних историјских чиниоца и појава тако особитих личности.

Поред тога, има још људи, чнја се имена морају употријебити у историји свјетских догађаја, ако она објашњавају суштину неких догађаја и појава, а у самој ствари никакву особиту појаву не чине.

Све предњачке личности и појаве у овом нашем рату нијесу никакве особености ни у врлинама ни у манама својим. Има ситних особености, које се могу похвалити или изружити у неком опису наше земље, као што је на прилику у књизи „Кнежевина Србија“ од Милићевића описано доста таквих личности из прошлости Србије. О таким именима у таким књигама може се говорити колико ко хоће и зна; али историји таки задатак није намјењен. Та ми би окаљали велику светињу историје, големи њен значај и важност јој, да у њој спомињемо неке по новинама и књигама „прослављене“ наше прваке и заповједнике војске или усташа, — првака и заповједника, који су мање, далеко мање учинили но обични војници, усташи — редови; да спомињемо имена оних првака у овом устанку и рату, који су народу били црњи и гори тирјани и пијавице од Турака и који су попашне удворице силних, и таки грабљивци, да су не само крупне ствари, већ и — ђилеме, тавице и прегаче сиротињске пљачкали, те их од свог друштва, свсје војске или чете скривали, и за се на гомилу слагали, а овамо једнако тврде и гледе да убједе свијет, како су они вјерни пријатељи народу и — ако су попови — непоколебиме освећене слуге цркве и олтара.

С тога овде сву славу или неславу треба да носе прво ерцеговачко-босански усташи, а по том савезна српска револуција — народ, а никако поједини људи. Тим прије сматрамо за излишно и неправедно опјевати поједина имена, што знамо да сваки онај „који је учинио ма и најмању услугу човјечанском животу; који је унио у свијет какви проналазак, какву корисну олакшицу; каки добар примјер; каку праведну мисао; — онај, који је прокрчио пута каквој истини, оборио неправду, угушио мржњу, зажегао у каквој било младој или старој души свету ватру љубави за човјечанску једнакост и братство, за слободу и напредак, за науку и поштење, — велимо, да ће сваки таки радник вјечно живити у историји људства, па ма се име његово и не спомињало у историји“.

П р а к т и ч н а је ова метода писања историје за то, што се њоме руши стара ситничарска метода у излагању историјских факата, која управо и није достојна имена, а још мање имена учитељке народа

и људства, како обичну историју зову. Она је била а већином и јесте просто читуља имена, хронолођија година и славопојка вођама, владама и владоцима. Препуњена тим ситницама и до крајности педантна у њима, досадашња је историја теретна и досадна омладини што се учи и свијету што ју чита. Но на таку историју су напали сви који здраво мисле и изнијели другачију, а с оном ће се дојакошњом на скоро — завијати сир и чварци, бацаће се као непотребна на буњиште.

Кад би се по такој ситничарској методи и на даље историја писала, она би нарасла за неколико хиљада година огромна у обиму; и на таку „купусару“ потомци наши морали би проводити цео вијек, да је прочитају и што год из ње запамте. Дакле за остале послове и за изучавање оних осталих наука, од којих зависи опстанак човјеков, времена остало не би.

То би била ужасна бесмислица.

И ни један глупак а камо-ли паметан човјек не би се с тим сложио, па ма живот човјеков био продужен на хиљаду година, а то-ли при садањем кратком људском животу.

И данашњи свијет, упливом културе, што једнако напредује, није више вољан мутити свој мозак и губити своје вријеме и здравље изучавајући големе а некорисне читуље — данашњу историју познатих „историописаца“.

Свијет зна, да му је прече проучавати науке природне, социјалне и економске, које му отварају поглед у природу, условљавају успјешан рад, добро здравље ума и тијела, па му казују како сви друштвени чланови браствен и срећан живот живовати могу и т. д., него-ли проучавати и памтити из каквих се ситница и закрпа састоји дојакошња историја.

И сваки ће поле разборит читалац знати, да из политичне историје ваља да зна онолико, колико би му достављале историје сличне овој новој методи писања, биле оне написане у мало већем или мањем обиму.

Свакојако културна историја људства треба и мора обузети врло велик обим, писала се она засебно или заједно с политичном историјом.

Но на жалост, културна историја човјечанства била је до сада и у школи и иначе у књижевности, или тек уз пут, тако рећи, споминјата или са свијем заборављена, готово исто као и важна наука — социологија.

Али иде, и већ је у велико наступило оно свето доба, кад ће социологија бити посматрана од свакога као најпреча наука — наука над наукама и стожер, око које ће се окретати све остале науке, — матица, од које ће оне зависити, па ће јој морати служити.

И док се то не оствари, сва садања наука, прогрес и култура, само ће једној мајушној гомили људства користити, користиће само онима што владају државом, црквом и новцем — капиталом; а за друге хиљаде милијуна радника, све троје то готово никакве среће донијети неће, догод све науке и сви друштвени управљачи непостану слуге социјализму и социологији.

С тога се и политична и културна историја само с гледишта социологије, социјализма и природних наука морају писати, па ће оне тек онда од праве користи бити за све људе и народе, за свеколику друштвену чељад.

„Без социологије неће бити научне историје“ вели чувени францески научар О г и с т К о н т; јер тек помоћу закона, који владају друштвом, дају се послѣје боље објаснити одјелите историјске чињенице“.

И научни К о л б, по К. Ф р е н ц л у, врло згодно и упутно напомиње, како је неопходна потреба за народе, да се досадањи начин писања историје напусти и забаци, па да се она на новом, научном темељу гради, пише и изучава. „Само културне чињенице, веле они, заслужују још особиту пажњу код људи који мисле, и треба дубоког и научног испитивања поклонити свима оним историјским узроцима, који рађају у друштву или природи оваке или онаке појаве. Исто тако пажњу ваља обратити на то, да се тачно нацртају све последице тих узрока и појава, и да се све то доведе у јаку и логичку свезу са друштвеним и природним законима, потребама и навикама. На мјесто власничких имена, која су до сада попуњавала листове историје, па на мјесто пурпур-огртача, хаљина и круна, треба да дође у историју: мотика, алати и лађе и непрекидни тихи рад масе народа; у мјесто шаренила и сјајности, обмана и лажи, нек нас у историји као и свуда обасја истина и права суштина ствари“.

Даље згодно вели Ј а к о б и „да ће кроз двјеста година за културног историка много значајније бити оснивање једне најмање радничке задруге, но битка код Садове и Седана“.

И ми завршујући ову историју, велимо, да ће кроз коју стотину година за културног историописца, па и за све остале људе, важнија и љубопитнија бити једна згодно израђена радничка котарица, но најскупоцјенија круна најславнијих владика и владоца.

И ми смо тврдо убјеђени, да ће на скоро сунце праве науке освјетлити чланове људства, да свете напомене увиде, као и то, да је доиста, без употребе и примјене социологије и сродних јој наука у историји, историописац само пискарало и бенетало „пустословља“, које нико не би требао ни у руку узети, а то ли читати.

